

EUROPA ORIENTALIS

STUDIA Z DZIEJÓW EUROPY WSCHODNIEJ
I PAŃSTW BAŁTYCKICH

EUROPA ORIENTALIS

STUDIA Z DZIEJÓW EUROPY WSCHODNIEJ

I PAŃSTW BAŁTYCKICH

8 (2017)

UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU

IKOWE
KOPERNIKA

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Waldemar Rezmer (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) – redaktor naczelny, Zenonas Butkus (Vilniaus universitetas), Arūnas Gumuliauskas (Šiaulių universitetas), Ēriks Jēkabsons (Litvijas Universitāte), Zbigniew Karpus (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), Michał Klimecki (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), Maciej Krotofil (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) – zastępca redaktora naczelnego, Andreas Lawety (Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa in Lüneburg), Wojciech Materski (Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk), Eugeniusz Mironowicz (Uniwersytet w Białymstoku), Rimantas Sliužinskas (Klaipėdos universitetas), Jonas Vaičenonis (Vytauto Didžiojo universitetas), Аляксандр Вабішчэвіч (Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна), Валерий Иванович Гальцов (Калининградский государственный университет), Леонид Ефремович Горизонтов (Институт славяноведения РАН), Леонид Зашкіляк (Львівський національний університет імені Івана Франка), Ігор Ільюшин (Київський славістичний університет), Ирина Никулина (Алтайский Государственный Технический Университет им. И. И. Ползунова), Іван Патрільяк (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Владимир Викторович Романов (Тамбовский государственный университет), Сергей Токць (Горазденскі Дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)

SEKRETARZE REDAKCJI

Kamil Anduła, Antonina Kozyrska

RECENZENCI

prof. Władimir Prochorowicz Bułdakow (Instytut Historii Rosji Rosyjskiej Akademii Nauk – Moskwa, Rosja), dr hab. Jarosław Centek (Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Toruń, Polska), dr hab. Rusłana Dawydyuk (Równieński Państwowy Humanistyczny Uniwersytet – Równe, Ukraina), prof. dr Wadim Gorbunow (Altajski Państwowy Uniwersytet Techniczny im. Iwana I. Połzunowa – Barnaul, Altajski Kraj – Rosja), prof. dr Aleksandr Iwanow (Uniwersytet Dyneburski – Dyneburg, Łotwa), dr hab. Antonina Kozyrska (Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Toruń, Polska), dr hab. Maciej Krotofil (Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Toruń, Polska), dr hab. Dorota Michaluk, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Toruń, Polska), dr hab. Jan Pisuliński, prof. URz. (Uniwersytet Rzeszowski – Rzeszów, Polska), prof. dr hab. Waldemar Rezmer (Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Toruń, Polska), dr Witalij Rosowski, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II – Lublin, Polska), prof. dr Walerij Skibniewski (Altajski Państwowy Uniwersytet Techniczny im. Iwana I. Połzunowa – Barnaul, Altajski Kraj – Rosja), prof. dr Volodymyr Trofimovycz (Narodowy Uniwersytet „Ostrogska Akademia” – Ostrog, Ukraina), prof. dr Jonas Vaičenonis (Uniwersytet Witolda Wielkiego – Kowno, Litwa)

PROJEKT OKŁADKI

Anna Prego

Poglądy i opinie wyrażane na łamach „Europy Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw bałtyckich” są wyłącznie poglądami i opiniami autorów i nie mogą być utożsamiane z poglądami i opiniami Redakcji.

Czasopismo jest wydawane na zasadach licencji niewyłącznej Creative Commons

i dystrybuowane w wersji elektronicznej Open Accesess poprzez Akademicką Platformę Czasopism

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Toruń 2017

ISSN 2081-8742

REDAKCJA: Wydział Nauk Historycznych
Instytut Historii i Archiwistyki, Zakład Historii Wojskowej
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

DRUK: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK

Spis treści

ARTYKUŁY

- Ирина Никулина
*Участие польских политических ссыльных в научной
и культурной жизни Алтая (XIX–начало XX вв.)* 9
- Lubow Żwanko
*Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole tożsamości
(XIX–początek XX w.)* 21
- Ирина Борисовна Белова
*Беженцы Первой мировой войны: реэвакуация из Советской России
(по материалам Центральных губерний Европейской России)* 47
- Татьяна Кузнецова
*Социальное измерение пространства: топонимы в текстах
Карлиса Улманиса (30-е годы 20 века)* 65
- Андрій Жив'юк
*Поляки в органах радянської влади у західних областях УРСР
(1939–1941 рр.)* 83
- Руслана Давидюк
*Політичні вбивства як інструмент боротьби радянських
спецслужб з уєнерівською еміграцією* 101
- Damian Kardys
Międzynarodowy kontekst zbrodni wołyńskiej 117

DOKUMENTY I MATERIAŁY

- Delegacja Wojska Polskiego w Rumunii w maju 1931 r. Z dziejów polsko-rumuńskich stosunków wojskowych* (Waldemar Rezmer) 133
- „Wyzwolenie” Włocławka w 1945 r. w świetle dokumentów dowództwa 3 Dywizji Piechoty z zasobu Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie* (Kamil Anduła) 153

RECENZJE I OMÓWIENIA

- Himmler. Listy ludobójcy, oprac. Katrin Himmler, Michael Wildt, Prószyński i S-ka, Warszawa 2015, ss. 455, fotografie* (Piotr Mikietyński) 177
- Klemens Nussbaum, Historia złudzenia. Żydzi w Armii Polskiej w ZSRR 1943–1945, Wydawnictwo Tetragon, Warszawa 2016* (Kamil Anduła) 183

SPRAWOZDANIA

- Konferencja naukowa „Wojsko w przestrzeni miast regionu kujawsko-pomorskiego w XIX i XX wieku”. Grudziądz, 7 kwietnia 2017 r.* (Anna Wajler) 193
- Забутий 1917 рік в історії армії Центрально-Східної Європи* (Артем Папакін) 197
- VI Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Kaukaz – historia – przemiany – perspektywy”. Rzeszów, 12–13 października 2017 r.* (Magda Pabin-Majchrzak) 205
- Международная научная конференция „Городские общности и городская среда”, Гродно, 3–5 ноября 2017 года* (Александр Радюк) 213
- IV Konferencja naukowa „Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku” (Bydgoszcz 21–22 listopada 2017 r.)* (Łukasz Mamert Nadolski) 221
- Noty o autorach 225

ARTYKUŁY

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2017.001>

Ирина Никулина **Участие польских
политических ссыльных
в научной и культурной
жизни Алтая
(XIX–начало XX вв.)**

(Алтайский государственный
технический университет им.
И.И. Ползунова г. Барнаул, Россия)

Słowa kluczowe: polscy zesłańcy polityczni na Altaju; nauka i kultura na Altaju w XIX i XX w.; Polacy na Syberii

Keywords: Polish political exiles in Altai; science and culture in Altai in XIX–XX century, the Polish in Siberia

История российско-польских отношений получила достаточно широкое освещение в российской и польской историографии, чему в немалой степени способствовало расширение научных, экономических, культурных контактов России и Республики Польша. Безусловно, это коснулось и проблемы пребывания поляков в Сибири, в том числе и на Алтае.

Следует отметить, что под Алтаем в данный период подразумевается Алтайский округ, включающий территорию современного Алтайского края, Республики Алтай, части Новосибирской, Кемеровской, Томской, Омской областей, восточной части Республики Казахстан.

Алтай вошел в состав Российского государства только на рубеже XVII–XVIII вв., то есть значительно позднее других районов Сибири.

В начале XVIII в. интенсивное освоение края было связано с именем известного в России промышленника Акинфия Демидова, основавшего на Алтае Колыванский и Барнаульский медеплавильные заводы. 1 мая 1747 г. императрица Елизавета Петровна конфисковала имение Демидовых на Алтае, и эти земли стали собственностью царя вплоть до Февральской революции 1917 г.

Это особое положение Алтая и послужило причиной его закрытия для ссылки, которая была запрещена законами Правительствующего Сената от 22 января 1762 г., затем от 29 апреля 1776 г., Высочайшими повелениями от 18 июля 1808 г. и 26 февраля 1862 г., запрещавшими водворять ссыльных всех категорий. Таким образом, запрет ссылки на Алтай получил свое законодательное оформление. Территория Алтая имела статус запретной зоны для размещения как уголовных так и политических ссыльных.

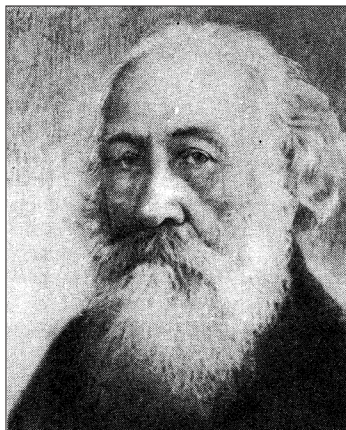
Однако все препоны, возводимые администрацией Кабинета, не могли полностью оградить округ от ссылки. В исключительных случаях ввиду различных обстоятельств с учетом особого положения Алтая сюда допускались политические ссыльные, в том числе и польские. Польская политическая ссылка на Алтае в XIX в. была представлена ссыльными членами Общества военных друзей в Белостоке, участниками Ноябрьского восстания 1831 г. в Царстве Польском, ссыльными римско-католическими священниками конца 30-х гг. XIX в., участниками Январского восстания 1863 г. в Царстве Польском, ссыльными членами революционных кружков, партии „Пролетариат” 80–90-х гг. XIX в.

В данной статье на основе архивных документов, воспоминаний, справочных изданий и научных трудов рассматривается участие польских политических ссыльных в научной и культурной жизни Алтая в XIX–начале XX вв., освещается жизнь и деятельность поляков, оставивших заметный след в истории края и внесших значительный вклад в научное и культурное развитие региона, что, несомненно, будет интересно для польских читателей.

Научное изучение Алтая в XIX–начале XX вв. осуществлялось при активном участии польских исследователей. Ярким проявлением их научно-исследовательской деятельности было участие в работе Семипалатинского статистического комитета, созданного в 1878 г., благодаря которому находившиеся в Усть-Каменогорске или в Усть-Каменогорском уезде ссыльные имели возможность совершать поезд-

ки, экспедиции по заданию комитета, периодически приезжая в Семипалатинск.

В работе комитета активно участвовал Северин Северинович Гросс, высланный 13 января 1882 г. за участие в деятельности социал-революционной гмины в Вильно в Западную Сибирь на 5 лет под надзор полиции, водворенный сначала в Ишим Тобольской губернии, в 1883 г. – в Семипалатинск, в 1885 г. – Усть-Каменогорск и в поселок Ульбинский Усть-Каменогорского уезда¹. Он занимался изучением обычного права местного населения, объехал в 1883–1885 гг. ряд селений: Канонирское, Большенарымское, Владимирское, Донскую и Семиярскую станицы. Материал, собранный Гроссом, вошел в 1 выпуск исследования „Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Материальное право” (1886)².

Фот. 1. И. Андроновский

Очень хорошо отзывался о Гроссе известный общественный деятель, ссыльный народник, ученый-исследователь, экономист, статистик, этнограф, публицист Сергей Порфирьевич Швецов, высланный за пропагандистскую деятельность в 1880 г. в Сибирь на поселение

¹ Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее: ЦГА РК), ф. 64, оп. 1, д. 5208, л. 1; *Деятели революционного движения в России*, т. 3, вып. 2, М 1934, с. 993.

² Н. Я. Коншин, *Очерки деятельности Семипалатинского отдела Государственного Русского географического общества за 25 лет его существования*, в: *Записки Семипалатинского отдела Русского географического общества*, вып. 16, Семипалатинск 1927, с. 2.

и с 1888 г. находившийся в Барнауле³: „Гросс – один из самых крупных политических ссыльных того времени [...] Широко образованный, он выделялся среди товарищей по ссылке и по возрасту – ему было около сорока – по цельности личности, стойкости и выдержанности характера”⁴. Гросс был хорошо знаком с выдающимся казахским поэтом Абаем Кунанбаевым.

Подробным изучением геологии Алтая занимался политический ссыльный Адам Васильевич Бяловеский, находившийся в Усть-Каменогорске в 80-х гг. XIX в. Бяловеский (3.02.1860–после 1915) был из дворян Минской губернии, в 1877 г окончил со званием кандидата физико-математический факультет Киевского университета, с 1875 г. участвовал в народническом движении, за что в 1878 г. был сослан в Архангельскую губернию. Приехав затем в Одессу, Бяловеский вступил в народническую организацию и разработал план покушения на императора Александра III во время коронации.

В 1883 г. в Одессе было обнаружено существование революционного кружка, стремящегося к ниспровержению государственного порядка, за принадлежность к которому Бяловеский был выслан под гласный надзор полиции на три года в Западную Сибирь и с 13 октября 1884 г. водворен в Усть-Каменогорск⁵.

В Усть-Каменогорске с Бяловеским встречался известный американский журналист и путешественник Джордж Кеннан, который отозвался о нем как о человеке „очень талантливом, с беспристрастным взглядом на вещи, с богатейшими знаниями русской литературы и права и с не менее значительными сведениями по истории западных литератур”⁶.

Бяловеский занимался подробным изучением геологии Алтая. В письме к военному губернатору от 10 апреля 1886 г. Бяловеский писал, что вместе с ссыльным Евгением Петровичем Михаэлисом „мы предпринимаем составление геологической карты окрестностей города и интереснейших пунктов уезда. Осмотр местности придется,

³ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1405, оп. 74, д. 7431. л. 5–12; Государственный архив Томской области (далее: ГАТО), ф. 411, оп. 1, д. 38, л. 14.

⁴ С. П. Швецов, *Культурное значение политической ссылки в Западной Сибири*, „Каторга и ссылка” 1928, №3, с. 81.

⁵ ЦГА РК., ф. 15, оп. 2, д. 83, л. 1, 2, 6; ф. 64, оп. 1, д. 5213, л. 15; д. 5241, л. 11.

⁶ Дж. Кеннан, *Сибирь и ссылка*, Санкт-Петербург 1906, с. 124.

конечно, делать во время экскурсий, а чертить карту сообща, здесь в городе”⁷ С этой целью ему была разрешена поездка по уезду. Как отмечает исследователь Артур Кияс, минуя суровые правила, запрещающие свободное перемещение ссыльных, Бяловеский получил от генерал-губернатора Западной Сибири разрешение на необходимые поездки для проведения исследований⁸.

Бяловеский интересовался оледенением гор Алтая. Вместе с Михаэлисом он совершил путешествие по Рудному Алтаю, где обнаружил многочисленные следы древнего оледенения. Результаты были изложены в сообщении „Ледниковый период в горах Алтая” в английском журнале „Природа” за 1887 г. (Bialoveski A. Ice period on the Altai range // Nature. 1887. Vol. 35. P. 513). Однако сообщение не обратило на себя внимания, т.к. в то время было общепринятым мнение об отсутствии значительного оледенения в Азии. Статьей Бяловеского впервые заинтересовался выдающийся русский ученый, географ и путешественник Владимир Афанасьевич Обручев⁹. Он перевел текст на русский язык и напечатал как приложение к своей статье „Алтайские этюды”. Обручев полностью согласился с мнением Бяловеского и привел убедительные доказательства его правоты¹⁰. Таким образом, труд Бяловеского не потерял своего научного значения и получил признание. Позднее Бяловеский напечатал заметку „О происхождении пород по р. Иртыш” в английском журнале „Природа”, где указывал на тот факт, что граниты по Иртышу выше Усть-Каменогорска, которые по Гумбольдту и Розе¹¹ покрывают глинистые сланцы, в действительности пересекают их жилами, что доказывает их более молодой возраст (Bialoveski A. Altaic granutes // Nature. 1889. Vol. 39. P. 30)¹².

⁷ ЦГА РК, ф. 15, оп. 2, д. 83, л. 24.

⁸ А. Kijas, *Polacy w Kazachstanie. Przeszłość i teraźniejszość*, Poznań 1993, s. 41.

⁹ В. А. Обручев, *История геологического исследования Сибири. Период третий (1851–1888)*, Л 1934, с. 85.

¹⁰ Idem, *Алтайские этюды. Заметки о следах древнего оледенения в Русском Алтае (этиод первый)*, в: *Избранные работы по географии Азии*, т. 3, М 1951, с. 41–42; Г. С. Сапаралиев, В. А. Дьяков, *Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане*, Алма-Ата 1971, с. 230–232.

¹¹ В 1829 г. известный немецкий естествоиспытатель, географ, путешественник А. Гумбольдт вместе с берлинскими учеными Г. Розе и К. Эренбергом посетили Урал, Алтай, занимаясь общими геологическими и географическими исследованиями.

¹² В. А. Обручев, *История геологического исследования Сибири. Период четвертый (1889–1917)*, М.-Л 1937, с. 119.

В 1887 г. Бяловеский был подчинен негласному надзору с воспрещением жить в столицах, однако остался в Сибири, где проживал в Семипалатинске, Усть-Каменогорске, Барнауле. В сведениях о политических ссыльных по Усть-Каменогорскому уезду военному губернатору Семипалатинской области от 18 сентября 1889 г. сообщалось, что 12 сентября Бяловеский с женой Агафьей Андреевой выехал в Барнаул. „Последние три года он был заведующим винною торговлею от Семипалатинского купца Степанова. Место, которое рассчитывает получить Бяловеский чрез посредство Статского Советника Николая Ивановича Мерцалова благодаря давнишнему тесному знакомству – одно из видных [...] в Барнауле. Чтобы упрочить за собой такую службу Бяловеский ездил в Барнаул для свиданий с Мерцаловым, а затем Мерцалов, бывший по делам службы на Усть-Каменогорской пристани прожил у Бяловеского около недели, а по отъезду Мерцалова из Барнаула и Бяловеский выехал окончательно вслед за ним туда же, передав заведывание складом по приказанию хозяина помощнику своему Нечволодову, также бывшему под гласным надзором полиции”. Однако уже в сентябре 1890 г. Бяловеский выехал из Барнаула в Тифлис, в мае 1891 г. поступил на службу в управление Закавказской железной дороги, в 1896 г. получил право повсеместного жительства¹³.

Польские ссыльные принимали активное участие в культурной жизни региона, прежде всего, в развитии образования. Несмотря на стремление правительства к изоляции политических ссыльных от населения посредством запретов и ограничений, многие из них занимались преподаванием. Малочисленность местной интеллигенции, нехватка грамотных людей, достаточно высокий образовательный уровень ссыльных вызывали их привлечение к работе в качестве педагогов.

В 1847 г. в Бийске была основана первая частная школа ссыльным викарным ксендзом церковного прихода Сидра Белостокской области Павлом Шишко (1798 (1799)–1855 (1857)), высланным за хранение у себя бумаг „возмутительного содержания”, за „непозволительную переписку” сначала на в Брусиловский монастырь, а затем в 1839 г.

¹³ ЦГА РК, ф. 15, оп. 2, д. 190, л. 17; *Деятели революционного движения в России*, т. 3, вып. 1. М 1933, с. 508–509; Позднее им были написаны воспоминания „Из прошлого” (Былое. 1906. № 8).

в Бийск под строжайший полицейский надзор, где он находился с 10 января 1840 г.¹⁴ В условиях нехватки грамотных людей это событие имело важное значение для города.

К сожалению, как отмечает исследователь Александр Владимирович Старцев, „сведений о числе учащихся и о содержании обучения в ней не сохранилось”¹⁵. Известно, что Шишко получал денежное пособие сначала 57 руб. 14¼ коп. в год, затем 114 руб. 28½ коп. (1855), кроме того ему было прислано письмо „с деньгами 29 руб. 70 коп. Серебром”¹⁶. В полицейских донесениях отмечалось, что Шишко „занимается чтением книг, поведение полностью безупречно”. В июле 1856 г. он подал прошение о возвращении на родину. 26 августа III Отделение удовлетворило просьбу при условии, если это не встретит возражения со стороны генерал-губернатора Западного края¹⁷. Известно, что 25 августа 1856 г. П. Шишко скончался и был похоронен на местном кладбище¹⁸.

Некоторые из польских ссыльных – участников Январского восстания 1863 г. имели частные уроки в Усть-Каменогорске. Среди них следует отметить Леона Бербериуша, Николая Боровского, Бронислава Вецкого, Виктора Жилинского, занимавшегося в доме полковника Катина, купца Задорова, Болеслава Лапинского, Иосифа Ленартовича, Александра Славинского, Антона Соколовского¹⁹. Викентий Арцишевский готовил детей для поступления в гимназию и в кадетский корпус.

Особенно следует выделить Солеймана Смольского, который открыл без всякого разрешения в своей квартире школу, где обучалось до 30 мальчиков и 2 девочки. Он преподавал сам чтение, письмо, че-

¹⁴ Исторический архив Омской области (далее: ИАОО), ф. 3, оп. 13, д. 18084, л. 10, 10 об.

¹⁵ А. В. Старцев, *Школа и просвещение в Бийске в XIX – начале XX в.*, в: *Современное историческое сибиреведение XVII – начала XX вв.*, Барнаул 2005, с. 338.

¹⁶ W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku*, Słownik biograficzny, Warszawa 1998, s. 609; ГАТО, ф. 3, оп. 2, д. 650, л. 49.

¹⁷ Ibidem, s. 608–609; С. Исупов, *Бийск: острог, крепость, город*, Бийск 1999, с. 149.

¹⁸ В. А. Ханевич, *Католики в Кузбассе (XVII–XX вв.) (очерки истории, материалы и документы)*, Кемерово 2009, с. 64.

¹⁹ Б. Герасимов, *Ссыльные поляки в Семипалатинской области (Краткий исторический очерк)*, в: *Записки Семипалатинского подотдела Западно – Сибирского отдела Русского Географического общества*, вып. 12, Семипалатинск 1918, с. 47, 48, 50, 53, 60, 68, 74, 84, 86.

тыре правила арифметики, Закон Божий. Занятия в школе продолжались целый день с перерывом на обед. За обучение взималась плата от 50 коп. до 1 руб. в месяц с ученика. Школа просуществовала около 5 лет²⁰. Педагогические занятия Смольского имели большое значение, т.к. „в Усть-Каменогорске в то время на весь город существовало только одно, крайне переполненное учащимися приходское училище, в котором занятия шли в две смены: до обеда занимались мальчики, – после обеда до вечера – девочки”²¹.

В деятельности Общества попечения о начальном образовании, созданном в 1884 г. в Барнауле по инициативе политического ссыльного Василия Константиновича Штильке с целью ликвидации неграмотности населения, активно участвовали ссыльный Ипполит Андроновский (2.01.1840–17(30)1905) и его жена Екатерина, являвшиеся членами данного Общества в Барнауле²². Следует отметить, что подробности о пребывании Ипполита Андроновского на Алтае стали известны благодаря воспоминаниям его сына Максимилиана, опубликованным в журнале „Сибиряк”²³, а также устным воспоминаниям, сохранившимся в семье Андроновских и ставших впервые известными научной общественности в результате выступления с докладом „История одной семьи как отражение социокультурной ситуации на Алтае в XIX в.” правнука ссыльного Ипполита Андроновского Адама Андроновского на международной научно-практической конференции „Ползуновские чтения”, состоявшейся в Алтайском государственном техническом университете им. И.И. Ползунова в марте 2017 г. в Барнауле (Россия).

За участие в восстании и нахождении в отряде Р. Траугутта осенью 1863 г. И. Андроновский был арестован, помещен в тюрьму Гродно

²⁰ Ibidem, в:с. 92.

²¹ Ibidem.

²² Государственный архив Алтайского края (ГААК), ф. 72., оп. 1, д. 8, л. 67 об.; А. Андроновский, *История одной семьи как отражение социокультурной ситуации на Алтае в XIX в.*, в: *Ползуновский альманах. Общественные и гуманитарные науки*, Барнаул 2017, т. 2., № 3, с. 4–14; В.А. Скубневский, *Андроновский*, в: *Барнаул: энциклопедия*, Барнаул 2000, с. 23; idem, *Андроновский Ипполит Игнатьевич*, в: *Энциклопедический словарь по истории купечества и коммерции Сибири*, Новосибирск 2012, т. 1, с. 23; idem, *Андроновский Ипполит Игнатьевич*, в: *Поляки на Алтае : научно-популярн. справочник*, Барнаул 2013, с. 6–7.

²³ М. Andronowski, *Ze wspomnień ojca, powstańca 1863 r., Sybiraka*, в: „Sybirak” 1938, № 1–2 (14), s. 14–23.

и приговорен к пожизненному поселению в Сибири. С 15 октября 1864 г. в течение четырех лет он находился в Бийске, высланный на жительство под надзор полиции²⁴, служил секретарем в суде, затем проживал недалеко от Томска, служил кассиром на Иннокентьевской винокурне предпринимателя Исаева, около 1868 г. – инспектор на заводе Исаева в Барнауле, где в дальнейшем и жил. В 1875 г. он женился на Екатерине Чердынцевой, проживавшей в Барнауле. Приблизительно в 1890-х гг. им была куплена у бывшего ссыльного Яна Карасимовича пивоварня и основан пивоваренный завод в Барнауле. 16 марта 1905 г. он организовал с тремя сыновьями торговый дом „И.И. Андроновский и сыновья”, имел ресторан „Метрополь”. В 1902–1905 гг. И. Андроновский избирался гласным Барнаульской городской думы, являлся ее почетным членом. Андроновские одни из немногих барнаульских семей имели дома польскую библиотеку, выписывали польские журналы, которыми делились с друзьями и знакомыми²⁵.

Фот. 2. И. Андроновский

Польские ссыльные внесли свой вклад в развитие библиотечного дела на Алтае. Среди них необходимо назвать В. Гинтовта-Дзевялтовского (Дзевалтовского), являвшегося членом Общества попечения о начальном образовании в Усть-Каменогорске и одним из инициа-

²⁴ ИАОО, ф. 3, оп. 6, д. 7784, л. 15; М. Andronowski. op. cit.в., с. 20.

²⁵ А. Андроновский, *История одной семьи как отражение социокультурной ситуации на Алтае в XIX в.*, в.с. 6; М. Andronowski, op. cit.в., с. 21.

ров создания городской библиотеки в городе²⁶, внесшего свой посильный вклад в дело народного просвещения.

Таким образом, ссыльные поляки принимали активное участие в научной и культурной жизни Алтая XIX–начала XX вв. Их научные исследования в области геологии, этнографии способствовали накоплению информации по тем или иным вопросам, формированию научных интересов и определению путей дальнейшего изучения края, не утратив своей ценности в настоящее время и представляя большой интерес для современных исследователей. Несмотря на запреты, ссыльные занимались преподаванием, способствовали становлению библиотечного дела, тем самым осуществляя культурно-просветительскую работу среди местного населения. В целом, жизнь и деятельность ссыльных поляков оставила заметный след в истории Алтая, внося значительный вклад в научное и культурное развитие региона.

Streszczenie

Udział polskich zesłańców politycznych w życiu naukowym i kulturalnym Altaju (XIX–początek XX w.)

Artykuł został poświęcony udziałowi polskich zesłańców politycznych w życiu naukowym i kulturalnym Altaju (ałtajskiego okręgu) w XIX i na początku XX w. Na podstawie dokumentów archiwalnych, wspomnień, wydań informacyjnych oraz prac naukowych ukazano życie i działalność Polaków, którzy zostawili oni zauważalny ślad w historii regionu, pokazano także ich wkład w rozwój naukowy i kulturalny Altaju. Ten temat może być interesujący dla czytelników polskich.

Summary

The participation of the polish political exiled in scientific and cultural life of Altai (XIX–the beginning of the XX centuries)

This article is devoted the participation of the polish political exiled in scientific and cultural life of Altai (the Altai district) in the XIX–the beginning of the XX

²⁶ М. Н. Потупчик, *Культурно-просветительская деятельность поляков на Алтае на рубеже XIX–X вв.*, в: *Поляки на Алтае. Алтай в Польше (XVIII–XXI вв)*, Барнаул, 2013. С.61.

centuries. On the basis of archival documents, memories, reference editions and scientific works are shown the life and activity of the poles who left a noticeable trace in the history of edge and made the significant contribution to scientific and cultural development of Altai. In authors opinion, this information may be interesting for the polish readers.

Bibliografia

- Андроновский А., *История одной семьи как отражение социокультурной ситуации на Алтае в XIX в.*, в: *Ползуновский альманах. Общественные и гуманитарные науки*, Барнаул 2017, т. 2., № 3.
- Andronowski M., *Ze wspomnień ojca, powstańca 1863 r., Sybiraka*, „Sybirak” 1938, № 1–2 (14).
- Герасимов Б., *Ссыльные поляки в Семипалатинской области (Краткий исторический очерк)*, в: *Записки Семипалатинского подотдела Западно – Сибирского отдела Русского Географического общества*, вып.12, Семипалатинск 1918.
- Государственный архив Алтайского края (ГААК), ф. 72., оп. 1, д. 8.
- Государственный архив Томской области (ГАТО), ф. 3, оп. 2, д. 650; ф. 411, оп.1, д. 38.
- Деятели революционного движения в России*, т. 3, вып. 1. М 1933; т. 3, вып. 2, М 1934.
- Исторический архив Омской области (ИАОО), ф. 3, оп. 6, д. 7784; оп. 13, д. 18084.
- Исупов С., *Бийск: острог, крепость, город*, Бийск 1999.
- Кеннан Дж., *Сибирь и ссылка*, Санкт-Петербург 1906.
- Kijas A., *Polacy w Kazachstanie. Przeszłość i teraźniejszość*, Poznań 1993.
- Коншин Н. Я., *Очерки деятельности Семипалатинского отдела Государственного Русского географического общества за 25 лет его существования*, в: *Записки Семипалатинского отдела Русского географического общества*, вып. 16, Семипалатинск 1927.
- Обручев В. А., *Алтайские этюды. Заметки о следах древнего оледенения в Русском Алтае (этиюд первый)*, в: *Избранные работы по географии Азии*, т. 3, М 1951.
- Обручев В. А., *История геологического исследования Сибири. Период третий (1851–1888)*, Л 1934.
- Обручев В. А., *История геологического исследования Сибири. Период четвертый (1889 – 1917)*, М.-Л 1937.

- Потупчик М. Н., *Культурно-просветительская деятельность поляков на Алтае на рубеже XIX–XX вв.*, в: *Поляки на Алтае. Алтай в Польше (XVIII–XXI вв)*, Барнаул 2013.
- Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1405, оп. 74, д. 7431.
- Сапаргалиев Г. С., Дьяков В. А., *Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане*, Алма-Ата 1971.
- Śliwowska W., *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku*, Słownik biograficzny, Warszawa 1998.
- Скубневский В. А., *Андроновский*, в: *Барнаул: энциклопедия*, Барнаул 2000.
- Скубневский В. А., *Андроновский Ипполит Игнатьевич*, в: *Энциклопедический словарь по истории купечества и коммерции Сибири*, т. 1, Новосибирск 2012.
- Скубневский В. А., *Андроновский Ипполит Игнатьевич*, в: *Поляки на Алтае: научно-популярн. справочник*, Барнаул 2013.
- Старцев А. В., *Школа и просвещение в Бийске в XIX–начале XX в.*, в: *Современное историческое сибиреведение XVII–начала XX вв.*, Барнаул 2005.
- Ханевич В. А., *Католики в Кузбассе (XVII–XX вв.) (очерки истории, материалы и документы)*, Кемерово 2009.
- Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК), ф. 15, оп. 2, д. 83, 190; ф. 64, оп. 1, д. 5208, 5213, 5241.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2017.002>

Lubow Żwanko

(Narodowy Uniwersytet Gospodarki
Miejskiej im. O. M. Beketowa
Charków, Ukraina)

Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole tożsamości (XIX–początek XX w.)*

Słowa kluczowe: Ukraina Lewobrzeżna; Polacy, Kościół, tożsamość

Keywords: Left-bank Ukraine; Poles; church; identity

Każda wspólnota etniczna ma swoich przedstawicieli poza granicami własnego państwa. W historii cywilizacji zdarzało się, że z różnych przyczyn człowiek tracił kontakt z własnym historyczną i szukał schronienia na obczyźnie. „Odkąd istnieje *homo sapiens*, istnieje też *homo migrans*” – podkreślał Jan Maria Piskorski, prof. Uniwersytetu Szczecińskiego. Człowiek przypominał ptaka wędrownego – bociana. Bociany w świadomości ludów Starego Kontynentu symbolizują migrację, do której zostały namówione przez wrony. Legenda, sięgająca co najmniej czasów greckich, nie tłumaczy niestety, w jaki sposób wrony skłoniły bociany do wędrowki ani dlaczego bociany tę propozycję przyjęły¹. Legendę tę

* Artykuł został napisany w ramach Stypendium Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej „Thesaurus Poloniae”, kurator programu: Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie (wrzesień–grudzień 2016). Projekt badawczy „Wybitni Polacy i Charków. Słownik biograficzny (1805–1918)”.

¹ J. M. Piskorski, *Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie*, Warszawa 2010, s. 27.

można przenieść na świat ludzi i stwierdzić, że niektórzy z rodzaju *homo sapiens*, wykorzystując przerażenie lub przemoc, w różny sposób zmuszali podobnych sobie do opuszczenia domów rodzinnych, i tym samym do wypędzenia ich na obce ziemie. „Władze, grupy, rządzące, okupanci, politycy, ideolodzy wyrzucali ludzi z ich ojczyzn, nieistotnie – prywatnych czy ideologicznych, »kosmosu« ich własnego państwa”² – słusznie zauważył Adam Stefan Walaszek, prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego. Tak było również z Polakami, którzy w ciągu kilku stuleci tworzyli w takich warunkach Polonię, czyli wspólnotę polską poza granicami ojczystego kraju. Jedną z takich ziemi była Ukraina Lewobrzeżna, położona na lewym brzegu największej ukraińskiej rzeki – Dniepr.

Historia państw ościennych przypomina malowidło stworzone farbami różnych kolorów, na którym dominującą barwą jest krwawa czerwień z wszelkimi odcieniami ognia i popiołu. Szczególnie skomplikowane relacje były zawsze na obszarach pogranicznych, na których dość często dochodziło do terytorialnych roszczeń, zwłaszcza kiedy istniało negatywnie doświadczenie historyczne. Z tego powodu szczególnie ważne jest znalezienie na tych terenach wspólnych momentów w przeszłości, które zaakcentują tolerancję, wzajemnie wsparcie, wzajemną pomoc oraz wzajemnie zaufanie³. Jeden z takich momentów, jednoczących obydwie narody, to historia Polonii Ukrainy Lewobrzeżnej. Jej historia to część historii Polski i historii Polaków na świecie.

Tematem artykułu jest krótki zarys losów Polaków na Ukrainie Lewobrzeżnej od XIX w. do wybuchu I wojny światowej, kiedy zaczęły wchodzić w życie inne ustawy i regulacje dotyczące społeczeństwa, a na arenie politycznej pojawili się zupełnie inni gracze. Część z nich powróciła do kraju po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Nierzadko były to trudne wybory: „decyzja o powrocie czy raczej przyjeździe do Polski po rewolucji bolszewickiej była niewątpliwie podyktowana nie tylko chęcią włączenia się w nurt odbudowy kraju po zaborach, ale i oczywistym lękiem przed nową rzeczywistością, jaka rodziła się w porewolucyjnej Rosji”⁴.

² *Polska diaspora*, red. A. S. Walaszek, Kraków 2001, s. 10.

³ Л. Жванко, Полонія Харкова XIX – початку XX століття на сторінках польсько-мовних біографічних словників, „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” 2016, nr 1, s. 125.

⁴ H. Bilewicz, M. Omilanowska, *Architektura, polityka, tożsamość. Z badań nad karierami polskich wychowanków rosyjskich uczelni architektonicznych w XIX i na początku XX wieku (casus Józefa Padlewskiego)*, w: *Polska–Rosja. Sztuka i historia. Sztuka polska, sztuka rosyjska*

Polacy w Imperium Rosyjskim: stosunek władzy do społeczeństwa

Jednym z kluczowych czynników, które wpłynęły na formowanie się Polonii, jej liczebności i rozmieszczenia geograficznego, była utrata niepodległości państwa polskiego. Przypomnijmy, że w ten sposób Polska straciła ogromne tereny, a po III rozbiorze zniknęła z mapy Europy na 123 lata. W rezultacie trzech rozbiorów oraz postanowień kongresu wiedeńskiego w skład Imperium Rosyjskiego weszły znaczne tereny ziem polskich. Ogromne rzesze Polaków, mówiąc obrazowo, „obudziły się” jako mieszkańcy zupełnie innych krajów. Wydaje się, że ze względu na relacje z Imperium Rosyjskim Polaków z tego obszaru można umownie podzielić na trzy grupy. Pierwsza to ludność tzw. zaboru rosyjskiego, czyli nowych guberni, które po trzech rozbiorach zostały częścią Imperium. Druga grupa to uczestnicy powstań: listopadowego i styczniowego, którzy przybyli do Rosji ze statusem zesłańców i często zostawali tam na zawsze, zapuszczając jak drzewo swoje korzenie w obcej ziemi. Trzecia wreszcie grupa to Polacy, którzy już po rozbiorach z własnej woli przybywali i osiedlali się na terenach cesarskich.

Nie ma wątpliwości, że polityka państwowa na ziemiach zajętych przez Imperium Rosyjskie po rozbiorach i wcielonych bezpośrednio do państwa rosyjskiego łączyła w sobie radykalne metody rusyfikacyjne. M.in. zamknięto Uniwersytet Wileński i Liceum Krzemienieckie jako karę za udział studentów i uczonych w powstaniu listopadowym. Ukazem cara Mikołaja I w latach 1832–1834 z terenów Wołynia i Podola zostało wysiedlonych w głąb Rosji kilkanaście tysięcy polskich rodzin. W 1839 r. zlikwidowano kościół unicki, a księża i wierni zmuszeni zostali do przejścia na prawosławie. Stosowano ograniczenia i restrykcje w stosunku do Kościoła rzymskokatolickiego, konfiskując masowo majątki jako karę za popieranie powstania styczniowego. Wprowadzono także zakaz nabywania ziemi przez Polaków. Zlikwidowano całkowicie polskie teatry, czasopisma, szkoły i stowarzyszenia. Podobne metody stosowano wówczas nie tylko wobec Polaków, ale i w stosunku do innych nierosyjskich naro-

dów, z różnym jednak nasileniem – w zależności od lokalnej sytuacji. Do czasu I wojny światowej obowiązywały w Królestwie prawa wyjątkowe, na mocy których generał-gubernator mógł oddać pod sąd wojenny osoby cywilne lub zsyłać w głąb Rosji Polaków „politycznie podejrzanych” bez postępowania sądowego.

Wbrew tej polityce, jak zaznaczono w 1867 r. w czasopiśmie Komitetu Reprezentacyjnego Zjednoczenia Emigracji Polskiej w Zurychu „Niepodległość”, „Polaków nie uda się zrusyfikować, bo mają oni za sobą cywilizacyjną przeszłość, a mieszkańców od morza do morza łączy wspólnota języka”⁵. Na potwierdzenie tego faktu warto przypomnieć tylko dwa polskie nazwiska: artyści Henryka Hektora Siemiradzkiego (1843–1902), urodzonego w Nowobielgorodzie obok Charkowa, oraz architekta Zdzisława Mariana Charmańskiego (1859–1924), urodzonego w Jekaterynosławiu, który przybył do Polski w 1919 r.

Podobna polityka rusyfikacyjna była prowadzona przez władze Imperium Rosyjskiego wobec Ukraińców. *De facto* zarówno Polacy, jak i Ukraińcy utracili swoje byty państwowe i wbrew swojej woli znaleźli się na ponad stulecie pod jednym „carskim dachem”, w rezultacie nawiązując ze sobą kontakty i okazując sobie wzajemnie wsparcie, a niektórzy spośród Ukraińców uczestniczyli nawet w polskich powstaniach⁶. Po przeciwnej stronie znajdowali się Rosjanie jako panująca wspólnota cesarska. Jak czuł się Polak w tamtym środowisku? Konstanty Grzybowski pisał na ten temat: „Polak rosyjski najbardziej ze wszystkich – czyli Polaków „pruskich” lub „austriackich” – aż po lata 60-e, administrowany po polsku, choć od 1831 r. rządzony na szczycie władzy kraju przez Rosjan, nigdy nie zagrożony poważnie polityką wynaradawiania, żył do lat 60-ch między polityką kompromisu wobec tego, co jest, a polityką powstania, między izolacją od zaborcy, a współpracą z nim, między hasłem „wzbogacajcie się”, wykorzystując swą wyższość kulturalną i gospodarczą nad rdzennymi ziemiami państwa zaborczego, a tendencją do zerwania związków z nim”⁷.

Dość warunkowo można podać trzy scenariusze życia Polaków pod zaborem rosyjskim. Po pierwsze, część szlachty przyjęła dość lojalistycz-

⁵ J. W. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1966, s. 248.

⁶ L. Żwanko, *Polonia Charkowa w XVIII–XIX wieku*, „Wiadomości Historyczne” 2016, nr 6, s. 26.

⁷ K. Grzybowski, *Ojczyzna, naród, państwo*, Warszawa 1970, s. 89–90.

ną postawę wobec władz rosyjskich⁸. Po drugie, dla polskiej młodzieży Rosja bezsprzecznie wyrosła na największego i najgroźniejszego wroga ojczyzny. Miało to bezpośrednie przełożenie na relacje osobiste – w studiujących z nimi Rosjanach widziała przede wszystkim przyszłych wykonawców polityki cara. Było to zjawisko bardzo skomplikowane psychologicznie – w jednej auli uniwersyteckiej znajdowali się przedstawiciele warstwy panującej oraz przedstawiciele pokonanej nacji. W żadnym innym z omawianych środowisk czynnik polityczny nie wpływał tak wyraźnie na kształt prywatnych stosunków⁹. Po trzecie, było też wielu Polaków, którzy chcieli po prostu przeżyć w tych warunkach i zgodnie z instynktem samozachowawczym walczyć o przetrwanie.

Jeśli chodzi o fale przybycia Polaków na tereny Ukrainy Lewobrzeżnej, to pod kątem pojawiania się specyficznych „głównych bohaterów” można umownie wyodrębnić kryteria każdej fali:

- Pierwsza fala – początek XIX w. – „fala profesorów”;
- Druga fala – lata 1812–1814 – „fala jeńców”;
- Trzecia fala – lata 30. i 40. XIX w. – „fala młodych Polaków”;
- Czwarta fala – lata 30. i lata 60. XIX w. – „fala zesłańców”;
- Piąta fala – lata 70.–90. XIX w. – „fala fachowców”.

Zwróćmy uwagę, w jaki sposób Artur Kijas, prof. z UAM w Poznaniu, traktuje proces tworzenia charkowskiej Polonii pod względem zwiększenia samego napływu oraz jego nastroju i odczucia jako części polskiej wspólnoty:

- czas niezorganizowanego, a nawet niekiedy przypadkowego napływu Polaków do miasta;
- czas pewnego rozproszenia żywiołu polskiego w Charkowie;
- zorganizowane działania kolonii charkowskiej dla wspólnego dobra mieszkających w mieście Polaków¹⁰.

Taki mechanizm kształtowania Polonii w największym mieście Ukrainy Lewobrzeżnej można w sposób dość wymierny zastosować także w odniesieniu do innych regionów na tych terenach.

⁸ A. Królczyk, „Rosjanie i Rosja w relacjach Polaków podróżujących na Wschód (1795–1863)”, praca doktorska napisana w Zakładzie Historii Europy Wschodniej UAM pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Kijasa, Poznań 2015, s. 7.

⁹ Ibidem, s. 270.

¹⁰ A. Kijas, *Polacy na Uniwersytecie Charkowskim 1805–1917*, Poznań 2008, s. 215.

Przyczyny pojawienia się Polaków na Ukrainie Lewobrzeżnej

Na początek wyjaśnienia wymaga zakres terytorialny Ukrainy Lewobrzeżnej, chodzi tu o gubernie ukraińskie obejmujące terytoria położone na ogół po lewej stronie Dniepru. W XIX w. na tych terenach znajdowały się cztery gubernie: jekaterynosławska (gubernialne miasto Jekaterynosław, obecnie Dniepr), połtawska (gubernialne miasto Połtawa), charkowska (gubernialne miasto Charków) oraz czernihowska (gubernialne miasto Czernihów). Jak uważają autorzy książki o Polakach na Ukrainie Wschodniej w latach 1832–1921, nie występowało tam zwarte osadnictwo polskie, a powstałe ośrodki stanowiły emanacje procesów migracyjnych. Kształtujące się tu skupiska Polaków nie miały zatem odczuwalnego wsparcia materialnego ze strony ziemiaństwa kresowego czy też, jak to miało miejsce w przypadku Polaków Kraju Południowo-Zachodniego – oparcia w kijowskiej społeczności polskiej, dynamicznie rozwijającej wszelkie aspekty aktywności narodowej. Z kolei kijowscy Polacy korzystali z zaplecza, jakie stanowiła polska ludność autochtoniczna na Wołyniu lub Podolu¹¹. Należy zatem wyraźnie podkreślić, iż obecność Polaków w ówczesnych guberniach zadnieprzańskich wynikała z innych przesłanek niż miało to miejsce na terenie Ukrainy Zachodniej czy Prawobrzeżnej. Pojawienie się Polaków na tych terenach miało istotny wpływ na tutejsze społeczeństwo.

Wielkość, liczebność, skład społeczny i dynamika rozwoju ośrodków polskich na przedstawionym obszarze w dużej mierze zależały od atrakcyjności regionu. Niewątpliwie tym, co przyciągało Polaków niezależnie od kondycji społecznej, był dynamiczny rozwój gospodarczy wschodnich guberni ukraińskich w II połowie XIX w. Doprowadziło to do napływu w poszukiwaniu pracy mieszkańców Królestwa Polskiego¹². Innym czynnikiem powodującym zwiększanie liczebności miejscowej Polonii byli absolwenci różnych cesarskich uczelni, którzy otrzymywali posadę m.in. w miastach Ukrainy Lewobrzeżnej. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na absolwentów rosyjskich uczelni architektonicznych (Cesarska Aka-

¹¹ M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin, 2014, s. 10.

¹² Ibidem.

demia Sztuk Pięknych i Instytut Inżynierów Cywilnych w Petersburgu)¹³. Należał do nich m.in. założyciel dynastii architektów Edward Julian Charmański, który po ukończeniu Szkoły Budownictwa w Petersburgu osiedlił się wraz z żoną w Jekaterynosławiu (1859)¹⁴, gdzie otrzymał posadę pomocnika architekta w jekaterynosławskiej gubernialnej komisji drogowo-budowlanej¹⁵. Jego synowie również zwiążali swoje życie z architekturą. Stanisław Antoni pracował od lat 90. XIX w. do października 1914 r. na stanowisku jekaterynosławskiego inżyniera gubernialnego, natomiast Zdzisław Marian w 1890 r. przeniósł się do Charkowa, gdzie od 1896 do 1917 r. pracował na stanowisku ziemskiego inżyniera gubernialnego oraz kierował wydziałem technicznym Urzędu Miejskiego¹⁶. W Jekaterynosławiu mieszkała i pracowała jeszcze jedna polska dynastia architektów – Alberta i jego syna Leonida Brodnickich¹⁷. Trzecim czynnikiem wpływającym na podjęcie decyzji o zamieszkaniu na stałe w miastach Ukrainy Lewobrzeżnej był dostęp do wyższych uczelni i ośrodków kultury. Przykładowo w Charkowie działał w tamtym czasie Uniwersytet Cesarski (od 1805 r.) i dwie wyższe uczelnie techniczne, a sam Charków miał status kulturalnej stolicy regionu.

Wśród Polaków, którzy pozostali na Lewobrzeżu, byli nie tylko absolwenci uczelni, ale i zdemobilizowani polscy żołnierze: „niektórzy żołnierze odbywający służbę wojskową w garnizonach funkcjonalnych na tym obszarze po odejściu z armii podejmowali życiową decyzję pozostania w miejscu, w którym spędzili wiele lat. Najczęściej znajdowali zatrudnienie w rzemiośle lub zasilali rzesze robotników najemnych”¹⁸. Z innych przykładów: w Połtawie w latach 60. pracowali jako wykładowcy w Piotrowskim Korpusie Kadetów – szkole wojskowej, która była bardzo popu-

¹³ H. Bilewicz, M. Omilanowska, op. cit., s. 300.

¹⁴ *Księga pamiątkowa inżynierów cywilnych Polaków wychowanków Instytutu Inżynierów Cywilnych w Petersburgu*, Warszawa 1937, s. 57.

¹⁵ В. Старостін, Польська родина катеринославських архітекторів, <http://archive.li/7BVuj#selection-1217.0-1417.30>.

¹⁶ Ю. Полякова, Архитекторы Харькова польского происхождения, w: *Polska diaspora w Charkowie. Historia i współczesność. Materiały nauk. конф., Харків, 24 квітня 2004 р.*, кер. проекту Михайло Жур, Харків 2014, s. 136.

¹⁷ М. Чабан, Родина архітекторів Бродницьких на Катеринославщині, <http://www.sichslav.porogy.org/2007/13/historyland/> (dostęp: 01.12.2017 r.)

¹⁸ M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, op. cit., s. 16.

larną placówką oświatową – kpt. Adam Boniecki, kpt. Piotr Wroński oraz por. Modest Strzemiński i Otto Szyszko¹⁹.

Następną grupę stanowili Polacy, którzy trafili do tych guberni za działalność patriotyczną, czego konsekwencją była katorga, a niejednokrotnie po jej odbyciu zakaz powrotu do ojczyzny, połączony z nakazem przymusowego osiedlenia w wyznaczonym rejonie Imperium Rosyjskiego. Przykładowo Wincenty Leopold Śleđziński (1837–1909), malarz i konserwator sztuki, od czerwca 1867 do czerwca 1871 r., po odbyciu zesłania w Kniakinie (gubernia włodzimierska) przymusowo mieszkał w Charkowie, dopiero na mocy manifestu w 1871 r. otrzymał pozwolenie na powrót do Polski. W 1875 r. za przypadkowe przejście granicy austro-węgierskiej z Rosją podczas wycieczki górskiej został deportowany do Charkowa, później mieszkał w Sumach na Ukrainie. Charkowski okres życia dla malarza był bardzo owocny – w tym czasie namalował 451 obrazów, głównie portretów²⁰. W 1883 r. powrócił do Wilna, gdzie pozostał do końca życia²¹.

Reasumując, przymusowy lub dobrowolny napływ ludności polskiej, stopniowo narastającej przez XIX stulecie oraz pierwsze dziesięciolecia XX w., doprowadził do ukształtowania się zbiorowości polskich w miastach, miasteczkach i nawet na wsi Ukrainy Lewobrzeżnej.

Liczebność i główne miejsca zamieszkania Polaków

Powolny proces kształtowania się Polonii na tym obszarze rozpoczął się w pierwszych trzech dekadach XIX stulecia. Początkowo były to kilkudziesięcioosobowe skupiska, zamieszkujące przede wszystkim miasta o statusie gubernialnym: Charków, Jekaterynosław, Czernihów i Połtawę. Na prowincji Polacy zaznaczali swoją obecność raczej w postaci kilkunasto- lub kilkuosobowych grup; w ogóle kolonie polskie w tym okresie pod względem swoich rozmiarów stanowiły raczej niewielkie grupy.

Z początkiem lat 60. XIX w. pojawiły się pierwsze dane statystyczne, które umożliwiają identyfikację liczebności interesującego nas tematu.

¹⁹ K. Latawiec, M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, *Polacy w guberni połtawskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Lublin 2016, s. 51.

²⁰ *Wincenty Leopold Śleđziński*, <http://galeriaslendzinskih.pl/index.php?id=107>.

²¹ *Galeria im. Śleđzińskich w Białymstoku. Aleksander, Wicenty, Ludomir i Julitta Śleđzińscy*, to Białystok 2004, s. 27.

Warto jednak zwrócić uwagę, że były one nieprecyzyjne, ponieważ nie stosowano wówczas kryterium narodowościowego. Niestety komitety statystyczne działające w omawianych guberniach stroniły od przeprowadzania dokładnej identyfikacji według takiego kryterium, a urzędnicy rosyjscy utożsamiali osoby wyznania rzymskokatolickiego z przedstawicielami narodu polskiego²².

Jedne z pierwszych danych charakteryzujących strukturę ludności tych obszarów zostały opublikowane w 1860 r. w książce pamiątkowej guberni jekaterynosławskiej, gdzie wykazano, że rok wcześniej na tym terytorium mieszkało 7165 osób wyznania rzymskokatolickiego. Z liczby tej jedynie 8,6% zamieszkiwało miasta, pozostała ludność tego wyznania reprezentowała środowiska wiejskie. Musimy tu jednak zwrócić uwagę, że wśród katolików byli Niemcy, a w portowym mieście Mariupolu teje guberni w grupie interesującego nas wyznania można znaleźć Francuzów czy Włochów. Na przestrzeni kilku dekad zauważalny był powolny wzrost poszczególnych grup. W 1859 r. katolicy stanowili 0,37% ludności miast i 0,68% ludności powiatów, w 1866 r. było ich już odpowiednio 0,43% i 0,77%. Przyjmując zatem, że nie wszyscy katolicy byli Polakami, dane odnośnie do liczebności żywiołu polskiego należy ocenić jako zawyżone²³.

Najliczniejsze grupy polskie ukształtowały się na obszarze guberni charkowskiej, a głównie w Charkowie. Ciekawa w tym kontekście jest opinia Artura Kijasa: „miasto nieomal od początku miało też charakter otwarty. Dość liczna była w nim populacja Niemców, Bułgarów, Greków, Ormian, Żydów, Tatarów, Włochów i przedstawiciele innych nacji. W początkach XIX wieku pojawili się także Polacy. Byli to głównie mieszkańcy guberni wcielonych do Rosji w następstwie rozbiorów”²⁴. Przyczynę tego zjawiska tłumaczy w taki sposób: „decydowała o tym tolerancja i życzliwy stosunek do cudzoziemców, głównie zaś do Polaków. Sporadycznie tylko dochodziło tam do antypolskich wystąpień, i to wówczas, kiedy Polacy w Rosji spotykali się z bardzo nieprzychylnym przyjęciem”²⁵.

Jednym z czynników, które zdecydowały o zwiększeniu liczby Polaków, były działające na tym obszarze placówki edukacyjne – Uniwersytet Charkowski, Charkowski Instytut Weterynaryjny oraz Charkowski Instytut

²² M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, op. cit., s. 15.

²³ Ibidem, s. 14–15.

²⁴ A. Kijas, op. cit., s. 9.

²⁵ Ibidem, s. 10.

Technologiczny. Przyrost ludności polskiej na przełomie lat 60. i 70. był bardzo dynamiczny. Tylko między 1869 a 1876 r. liczba wzrosła z 1164 do 2514 osób²⁶. Dla porównania liczby Polaków w największych miastach Imperium podajemy niniejszą tabelę.

Tabela 1. Spis powszechny Imperium Rosyjskiego (1897)

Lp.	Miasto	Liczba mieszkańców	Liczba Polaków	% ogółu mieszkańców
1	Peterburg	1 264 920	36 729	2,9%
2	Odessa	403 815	17 395	4,3%
3	Ryga	282 200	13 415	4,7%
4	Moskwa	1 038 600	9236	0,9%
5	Charków	173 989	4233	2,4%

Źródło: Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863–1914*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978, s. 84; Перепись населения Российской империи (1897), <https://ru.wikipedia.org/wiki> (dostęp: 01.12.2017 r.).

Na podstawie analizy innych danych statystycznych można także dość do wniosku, że na czołowym miejscu w guberni znajdował się Charków. Większe grupy Polaków mieszały w Sumach, Czugujewie oraz Sławiańsku.

Gubernia połtawska, leżąca w połowie drogi między Kijowem a Charkowem, mogła być – wydawałoby się – celem wzmoczonej ekspansji Polaków. W rzeczywistości jednak jedynie w mieście gubernialnym doszło do ukształtowania się kolonii polskiej²⁷. Zmiany jej wielkości w II połowie XIX w. ilustruje tabela 2.

Pierwsze miejsce utrzymywała Połtawa, dalej – Krzemieńczuk oraz Romny. Była to zasługa napływu Polaków na stanowiskach w administracji rządowej, wojsku lub w kolejnictwie. Ogółem na tle ludności miast guberni połtawskiej osoby wyznania rzymskokatolickiego (Polacy tutaj mogli stanowić nawet do 90%) np. w 1862 r. stanowili 0,93%, w 1870 – 0,96%, zaś w 1888 – 1%²⁸. Na wsi Polacy nie wytworzyli zorganizowanych

²⁶ M. Mądziak, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, op. cit., s. 16.

²⁷ K. Latawiec, M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, op. cit., s. 10.

²⁸ Ibidem, s. 11.

form. Zapewne reprezentowani byli przez właścicieli ziemskich, którzy nabyli nieruchomości w różnym okresie, lub przez robotników najemnych. Polacy na tle ludności całej guberni zamieszkującej w powiatach stanowili od 0,02% do 0,05%, największe grupy zamieszkiwały w krzemeńczuckim, chorolskim oraz romneńskim.

Tabela 2. Liczba osób wyznania rzymskokatolickiego w guberni Połtawskiej (1862–1897)

Liczba osób wyznania rzymskokatolickiego					Liczba osób posługujących się językiem polskim
Rok	1862	1870	1888	1897 (spis powszechny)	
Mężczyźni	1026	1476	2092	3963	2782
Kobiety	855	937	1687	2102	1109
Razem	1881	2403	3779	6065	3891

Źródło: M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin 2014, s. 22–23.

W Połtawie przed wybuchem I wojny światowej mieszkało do 1000 rodzin, 15 inteligenckich rodzin tworzyło tzw. kołka polskie. Wśród nich była rodzina znanego fotografa malarza Józefa Chmielewskiego (1849–1924). Artysta urodził się w Warszawie jako syn polskiego szlachcica i rosyjskiej arystokratki. W 1875 r. przeniósł się z Petersburga do Połtawy, gdzie mieszkali rodzice jego żony, pracujący w centrum gubernialnym. W Połtawie założył studio fotograficzne, które z czasem stało się jednym z najlepszych w Imperium Rosyjskim. Uczestniczył w 20 międzynarodowych wystawach fotograficznych, m.in. w Lozannie, Brukseli, Paryżu i Chicago²⁹.

Zupełnie inaczej przedstawiała się sytuacja w guberni czernihowskiej. Tutaj Polacy najchętniej zaakcentowali swoją obecność. Pierwsze znane statystyki posiadamy z lat 80. XIX w., kiedy nieliczne społeczności pol-

²⁹ Хмелевский, Иосиф Целестианович, в: Полтавщина, Енциклопедичний довідник, за ред. А. В. Кудрицького, Київ 1992, с. 943.

skie istniały jedynie w Czernihowie i Nieżynie. Zwraca uwagę fakt, że znany działacz ziemski i urzędnik miejscowego komitetu statystycznego Aleksander Rusow nie wspomina o obecności w guberni czernihowskiej w 1859 r. nawet kilkusetosobowej grupy Polaków³⁰.

Tabela 3. Liczba osób wyznania rzymskokatolickiego w guberni czernihowskiej (1884–1897)

Liczba osób wyznania rzymskokatolickiego					Liczba osób posługujących się językiem polskim
Rok	1884	1885	1886	1897 (spis powszechny)	
Mężczyźni	1190	1487	1532	2780	1775
Kobiety	1122	1336	1267	2380	1527
Razem	2312	2823	2799	5160	3302

Źródło: M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin 2014, s. 24–25.

Warto zwrócić uwagę, że tylko w 1897 r. przy okazji przeprowadzenia pierwszego spisu powszechnego w Imperium Rosyjskim pojawiło się kryterium narodowościowe³¹. Głównymi kryteriami były wyznanie oraz język, którym posługiwała się dana osoba w codziennym życiu. Choć i taki rozszerzony wyznacznik tożsamości nie był doskonały, pozwał na względne oszacowanie rozmieszczenia polskiej ludności na omawianym terenie. Wszyscy katolicy byli zaznaczeni jako Polacy, co nie odzwierciedlało rzeczywistych rozmiarów polskiej grupy narodowościowej (katolikami byli też Niemcy w guberni jekaterynosławskiej oraz ludność litewska). Co więcej, nie wszyscy Polacy byli katolikami. Na przykład wybitny architekt polskiego pochodzenia Aleksander Rzepiszewski, który na początku XX w. zaprojektował w Charkowie niemal 30 unikatowych budynków w stylu secesyjnym, był wyznania prawosławnego³². Bardzo często były

³⁰ M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, op. cit., s. 25.

³¹ Ibidem, s. 14.

³² Архитектор Ржепишевский, <http://old-akkerman.livejournal.com/10731.html>.

przecież wypadki, że osoby, które posługiwały się językiem rosyjskim bądź ukraińskim, mimo to nie uważały się za Rosjan czy Ukraińców, lecz za Polaków³³. Spójrzmy na tę statystykę pod kątem kryterium językowego:

Tabela 4. Liczba osób posługujących się językiem polskim według spisu powszechnego 1897 r.

	Gubernia charkowska	Gubernia czernihowska	Gubernia jekaterynosławska	Gubernia połtawska
Mężczyźni	4056	1775	2997	2782
Kobiety	1854	1527	1346	1109
Razem	5910	3302	4343	3891

Źródło: M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, op. cit., s. 28–29.

W społecznościach polskich przeważali mężczyźni, co wiązało się z charakterem wykonywanej pracy lub funkcji. Zazwyczaj Polakami byli pracownicy administracji, oficerowie i żołnierze, a więc reprezentanci instytucji, do których kobiety nie miały dostępu³⁴.

Zróżnicowanie społeczne Polaków

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na skład miejscowej Polonii, który pod każdym względem był bardzo różnorodny. „Był to konglomerat przedstawicieli wszystkich niemal dzielnic kraju, rozmaitych stanów i pochodzenia (prócz arystokracji rodowej) oraz z rozmaitych szczebli drabiny społecznej”³⁵ – pisał w 1905 r. Teodor Lipiński w swoim publicystycznym szkicu *Polacy w Charkowie*. Polaków można było wówczas znaleźć we wszystkich sferach życia: od wykładowców uniwersytetu do urzędników bankowych, od inżynierów techników, kolejarzy do lekarzy

³³ Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863–1914*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978, s. 71.

³⁴ Ibidem, s. 84–85.

³⁵ T. Lipiński, *Polacy w Charkowie*, w: *Znicz. Kalendarz informacyjny z działem literackim za rok zwyczajny 1905*, Moskwa 1905, s. 82.

i artystów, studentów lub żołnierzy³⁶. Ciekawy jest fakt, że profesjonalizm, zaangażowanie i sumienność Polaków przyczyniały się do powierzania im przez ziemstwa spraw tworzenia i prowadzenia aptek. Na przykład we wsi Choroszki (powiat kobieliacki, gubernia połtawska) w latach 1909–1910 sprawy ziemskiej apteki prowadził Józef Juszkiewicz, posiadający tytuł prowizora. Z kolei w powiecie pryłuckim w guberni połtawskiej trzema z czterech aptek ziemskich kierowali Polacy³⁷.

Cechą charakteryzującą kolonie polskie na Ukrainie Lewobrzeżnej, jak zauważają polscy badacze, było zdecydowanie robotnicze pochodzenie ich członków, techniczne wykształcenie przynajmniej części inteligencji i ich wysoka pozycja zawodowa³⁸. Obszar guberni lewobrzeżnych od końca XVIII w. stał się miejscem rozwoju górnictwa i hutnictwa. Proces ten szczególnie nasilił się w ostatnich trzech dekadach XIX stulecia. Polacy, wykazujący się aktywnością na różnych płaszczyznach zawodowych, również tutaj wyróżnili się swoimi działaniami. Przedstawiciele żywiołu polskiego byli reprezentowani przez wykwalifikowane osoby, legitymujące się tytułem inżyniera górnika lub inżyniera technologa. Polacy włożyli olbrzymi wkład w rozwój górnictwa i hutnictwa na terenie wschodniej Ukrainy, jak również w rozwój miast, w których mieszkali³⁹.

Jako wymowne przykłady podam dwie sylwetki Polaków. Od końca XIX w. do 1916 r. w miasteczku Kramatorsk (gubernia charkowska) obowiązki wicedyrektora zakładu przemysłowego pełnił inżynier technolog Józef Biernacki (ur. w Opocznie w 1871 r., zm. w Łodzi w 1939 r.), absolwent Instytutu Technologicznego w Charkowie. Jako inżynier, a później kierownik zakładów przemysłowych pracował w Warszawie, Kamieńskiem, Rakawie w pobliżu Częstochowy, Nadieżdińskim (Ural), od 1912 r. w Kramatorsku. W 1916 r. objął tam stanowisko dyrektora zakładu przemysłowego, w tym samym roku założył obok własnego domu oazę zieleni, nazywaną przez miejscową ludność „sadem Biernackiego”. Podczas okupacji Ukrainy przez bolszewików przebywał jakiś czas w więzieniu Czeki, uniknął jednak rozstrzelania, a w 1920 r. – porzucając wszystko – wyjechał do Polski. Pracował w Warszawie, natomiast ostatnie 15 lat spędził w Ło-

³⁶ L. Żwanko, op. cit., s. 26, 28.

³⁷ K. Latawiec, M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, op. cit., s. 61.

³⁸ M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, op. cit., s. 16.

³⁹ Ibidem, s. 89.

dzi jako kierownik firmy budowlanej. W uznaniu jego zasług dla rozwoju miasta w lutym 2016 r. ogród miejski został nazwany jego imieniem⁴⁰.

Druga postać to Ignacy Andrzej Jasiukowicz (ur. w Kownie w 1847 r., zm. w Kutnie 26 sierpnia 1914 r.) – polski przedsiębiorca, dyrektor czołowych przedsiębiorstw metalurgicznych w Rosji. W 1865 r. ukończył liceum w Wilnie i podjął studia w Petersburskim Instytucie Technologicznym, ukończone w 1869 r. Do 1874 r. pracował w kolejnictwie, m.in. na stanowiskach kierowniczych przy budowie linii kolejowych, jednocześnie jako docent wykładał na macierzystej uczelni. W 1874 r. otrzymał posadę głównego inżyniera w Newskiej Fabryce Budowy Parowozów i Okrętów, dwa lata później awansował na jej dyrektora zarządzającego. W 1884 r. został kierownikiem jednych z najważniejszych w Rosji zakładów metalurgicznych – Zakładów Pułiłowskich. Cztery lata później objął stanowisko dyrektora Południowo-Rosyjskiego Dnieprowskiego Towarzystwa Metalurgicznego i doprowadził je do rozkwitu, budując szereg hut, głównie w małej wsi Kamienskoje (gubernia jekaterynosławska, później Dnieprodzierżyńsk, obecnie miasto Kamińskie). Firmą tą kierował przez 25 lat, zwiększając majątek przedsiębiorstwa z 6 mln do 47 mln rubli. Przyczynił się też wydatnie do przekształcenia wsi w duże miasto przemysłowe, był inicjatorem budowy szkół, świątyń i osiedli robotniczych. Od 1902 r. zasiadał we władzach Towarzystwa Metalurgicznego. Mieszkał wtedy głównie w Petersburgu, nadal jednak zarządzając hutą w Kamienskoje. Zakupił także majątek w Kutnie, gdzie często bywał, zwłaszcza w ostatnich latach swojego życia⁴¹.

Analizując statystykę według danych pierwszego ogólnego rosyjskiego spisu ludności w 1897 r., można stwierdzić, że gubernia czernihowska miała dość unikalny i odrębny socjalny skład Polaków w porównaniu z innymi guberniami. Najlicniejszą warstwą była szlachta, która liczyła 1500 osób, co stanowiło 45,42% wszystkich Polaków, z czego dziedzicznymi było 1097 osób, a niedziedzicznymi 403 osoby. Odpowiednio 540 i 195 z nich mieszkało w miastach guberni, stanowiąc tym samym 56,7% polskich mieszkańców miast (spośród wszystkich 1297 osób). Drugą pod wzglę-

⁴⁰ В Краматорске идет реконструкция сада Бернацкого, <http://www.kramatorskpost.com>, (dostęp: 08.06.2016).

⁴¹ I. Jasiukowicz, „Przegląd Techniczny” 4 grudnia 1913, nr 49, s. 641–643; A. Skali-mowski, *Jasiukowicz Ignacy Andrzej*, <http://www.polskaipetersburg.pl/hasla/jasiukowicz-ignacy-andrzej>.

dem liczebności grupą Polaków w guberni byli mieszczenie – 850 osób, stanowiący 25,74% polskiej wspólnoty tego obszaru. Charakterystyczną cechą polskich mieszczan guberni czernihowskiej był fakt, że większość z nich mieszkała na wsiach, przy czym nie zajmowali się prowadzeniem gospodarstw rolnych. Trzecią pod względem liczebności grupę Polaków stanowili włościanie – 773 osoby, co stanowiło 23,41% ludności polskiej. Włościanie zajmowali się rzemiosłem (36 krawców), prywatną działalnością (214 osób zajmowało się usługami i najemnictwem), 127 osób pracowało w przemyśle, 27 osób w telegrafii i 198 osób na kolei. Prawie wszyscy zatrudnieni byli w powiatach. Interesujący jest fakt, że tylko 64 osoby, co stanowiło 1,94% całej polskiej ludności guberni, utrzymywały się z prowadzenia gospodarstw rolnych. Większość Polaków mieszkających w miastach zajmowała stanowiska wykwalifikowanych specjalistów zarówno w instytucjach prywatnych, jak i państwowych oraz społecznych, np. wśród urzędników administracji guberni, w sądach i policji pracowało 105 Polaków (3,18% wszystkich Polaków guberni)⁴².

Kościół jako symbol identyfikacji kolonii polskiej na Ukrainie Lewobrzeżnej

Zasadniczym dowodem pojawiania się ludności polskiej, a jednocześnie kształtowania jej jako zorganizowanej jednostki, był fakt budowy kościoła. Kościół stanowi tu symbol możliwości ekonomicznych polskiej społeczności, która może na własny koszt wznieść i wyposażyć świątynię, ma też w swym gronie architekta Polaka. Fakt ten potwierdza tezę Zygmunta Łukawskiego, że polskie diaspory szukały dla takich zadań architektów w swoich środowiskach. „Nie trzeba chyba wyjaśniać, że w trakcie budowy katolicy starali się maksymalnie wykorzystać własne siły fachowe. Najczęściej projekt kościoła opracował i nadzorował budowę miejscowy architekt – Polak. Władze udzielały zezwoleń na budowę kościołów i pomieszczeń. Z czasem, w miarę rozbudowy miast, kościoły te znalazły się w samym centrum”⁴³.

⁴² *Polacy na ziemi czernihowskiej*, <http://kresy24.pl/polacy-na-ziemi-czernihowskiej/>. (dostęp: 01.12.2017 r.).

⁴³ Z. Łukawski, op. cit., s. 53.

Wymownym przykładem w tym kontekście jest Charków. W 1886 r. charkowska parafia liczyła blisko 3000 wiernych, ponadto 1500 wojskowych katolików, stąd polska diaspora podjęła decyzję o budowie nowej świątyni⁴⁴. Architekt Bolesław Michałowski, biorący udział w posiedzeniu rady kościelnej, wyraził chęć bezpłatnego wykonania projektu i kierownictwa pracami budowlanymi. Później, jako wyraz wdzięczności, otrzymał od parafian 500 karbowanów⁴⁵. Niewątpliwą wizytówką architekta jest jedna z największych do dziś ozdób Charkowa – rzymskokatolicki kościół pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny przy obecnej ul. Gogoła 4, wybudowany w stylu neogotyckim w latach 1887–1891⁴⁶. Osobliwością tej budowli są sklepienia. Ponieważ nawa okazała się zbyt szeroka, aby można było założyć nad nią murowane sklepienia, wykonano żelazny szkielet – łuki, spięte odpowiednimi łącznikami, na nich zaś wymurowano wysklepki z mocno wypalanej cegły. Szkielet ten stanowi całkiem udaną imitację sklepienia, harmonizując z ogólnym stylem budowli. Wewnątrz kościoła znalazły się trzy ołtarze: główny – Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, i dwa boczne – Jezusa z obrazem pędzla Henryka Siemiradzkiego oraz św. Antoniego⁴⁷. W maju 1901 r., dzięki aktywnym działaczom polskiej wspólnoty, inżynierowi Adamowi Krzyżanowskiemu i Adolfowi Pawłowiczowi, w kościele założono oświetlenie elektryczne⁴⁸.

W dalszej części spójrzmy krótko na chronologię pojawiania się kościołów na terenach Ukrainy Lewobrzeżnej. Zwróćmy też uwagę na ich późniejsze losy, podobne do losów samych Polaków w czasach reżimu stalinowskiego:

- 1858 r. – kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela, Czernihów. Władza radziecka przekształciła

⁴⁴ М. Жур, История римо-католической церкви в Харькове, w: *Polska diaspora w Charkowie. Historia i współczesność*, кер. проекту Михайло Жур, Харків 2014, s. 14.

⁴⁵ Н. Кушлакова, Инженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства, „Історичний Архів” 2009, nr 3, s. 119.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ С. Зайонц, Невідомі джерела історії першої польської римо-католицької парафії у Харкові, „Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія” 2016, nr 74, s. 318.

⁴⁸ T. Lipiński, op. cit., s. 104.

kościół w budynek świecki⁴⁹, obecnie jest to jeden z obiektów archiwum obwodowego⁵⁰.

- 1859 r. – kościół Chrestozdwyżeński (Хрестовоздвиженський. – укр.), Połtawa, architekt Łukasz Semko-Sawojski (1830–1887)⁵¹. Kościół zbudowano na zlecenie wspólnoty katolickiej. W 1936 r. został zamknięty przez władze, a w następnym roku rozebrany na materiał budowlany⁵².
- 1860 r. – kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, Mariupol, gubernia jekaterynosławska. Kościół został wysadzony w powietrze na początku lat 30. XX w.⁵³
- 1877 r. – kościół św. Józefa, Jekaterynosław. Został wybudowany w latach 1869–1877 przez dwóch architektów – Polaka Alberta Brodnickiego i Piotra Merkułowa. W 1910 r. został rozbudowany na podstawie projektu architekta Stanisława Antoniego Charmańskiego. W 1937 r. został zamknięty, księży natomiast zamordowano w obozach stalinowskich na Sołowkach. Od 2011 r. trwa remont wnętrza świątyni⁵⁴.
- 1891 r. – kościół Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny, Charków. Został wybudowany przez polskiego architekta Bolesława Michałowskiego w latach 1887–1891. Obecnie kościół jest głównym ośrodkiem charkowskiej Polonii, miejscem różnych imprez charytatywnych oraz jednym z najwspanialszych zabytków architektury sakralnej śródmieścia.
- 1897 r. – kościół św. Mikołaja, Kamienskoje, gubernia jekaterynosławska. Wybudowany w latach 1895–1897 przez polskiego architekta Zdzisława Mariana Charmańskiego, zaproszonego do współ-

⁴⁹ Чернігів польський: штрихи до етнічного портрету міста, <http://pivnich.info/chernihiv-polskij-shtryhy-do-etnichnoho-portretu-mista/>.

⁵⁰ Чернігів. Костел Успіння Пресвятої Діви Марії та св. Йоана Хрестителя, http://rkc.in.ua/index.php?l=r&m=k&f=occg__&p=cg_cgud.

⁵¹ Семко-Савойський Лука Назарович, <https://uk.wikipedia.org/wiki> (dostęp: 01.12.2017 r.).

⁵² Хрестоздвиженський костел (Полтава), в: Полтавщина, Енциклопедичний довідник, за ред. А. В. Кудрицького, Київ 1992, с. 956.

⁵³ Мариуполь (Домаха, Павловськ, Жданов). Костел Успіння Пресвятої Діви Марії, http://rkc.in.ua/index.php?l=u&m=k&f=osdo__&p=do__mpud (dostęp: 01.12.2017 r.).

⁵⁴ Костел святого Йосипа (Дніпро), в: Історія міста Дніпропетровськ, за ред. А. Г. Болєбруха, Дніпро 2006, с. 225.

pracy przez dyrektora zakładów przemysłowych Ignacego Jasiukowicza. Kościół został wzniesiony na koszt pracowników Południowo-Rosyjskiego Dnieprowskiego Towarzystwa Metalurgicznego. W 1929 r. zamknięto świątynię, ale nie została zniszczona. Obecnie jest jednym z najpiękniejszych przykładów architektury neogotyckiej na Ukrainie Lewobrzeżnej.

- Koniec XIX w. – kościół św. Piotra i Pawła, Nieżyn, gubernia czernihowska. Po przewrocie bolszewickim parafia została zamknięta, a księży wymordowani. **Świątynię** zniszczono w 1948 r. Parafia została erygowana na nowo w 2008 r.⁵⁵
- 1910 r. – kościół (Bazylika katolicka), Krzemieńczuk, gubernia połtawska. Powstał dzięki hojności członków miejscowej polskiej kolonii. W 1919 r. odebrany wspólnocie katolickiej przez bolszewików i przeznaczony na siedzibę lokalnych władz. Obecnie w jego murach mieści się cerkiew św. Mikołaja (Ukraińska Cerkiew Prawosławna)⁵⁶.

Fot. 1. Kościół w Cernihowie

⁵⁵ НІЖИН. Костел свв. Апп. Петра і Павла, <http://rkc.in.ua/index.php?l=u&m=k&f=ocsgni&p=cgninipp> (dostęp: 01.12.2017 r.)

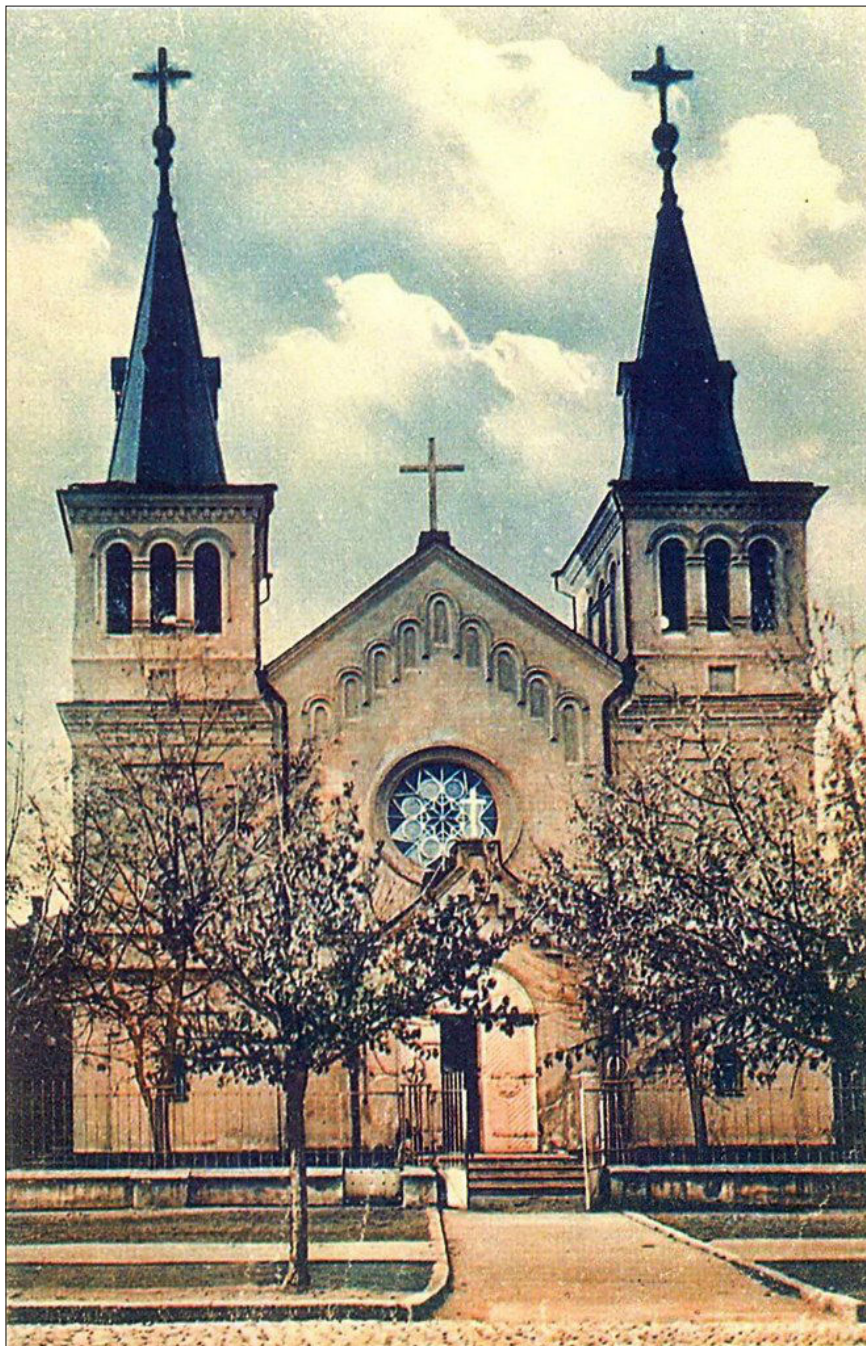
⁵⁶ Історія собору, <http://cmcobor.in.ua/page/storja-soboru>.

Fot. 2. Kościół w Połtawie

Fot. 3. Kościół w Mariupolu

Fot. 4. Kościół w Katerynosławiu

Fot. 5. Kościół w Charkowie

Fot. 6. Kościół w Kamiansku

Fot. 7. Kościół w Krzemieńczuku

Podsumowanie

Pojawienie się Polaków na Ukrainie Lewobrzeżnej i wpisanie się w jej dzieje, a jednocześnie w historię całej diaspory polskiej w Imperium Rosyjskim było konsekwencją wielu czynników. Nie ulega wątpliwości, że na osiedlanie się na tym obszarze wpłynęła nowa sytuacja polityczna po upadku Rzeczypospolitej oraz kilku nieudanych powstaniach. Pobyt na tej części Ukrainy – dla jednych przymusowy, dla innych dobrowolny – był nie tylko wynikiem działalności niepodległościowej, ale także skutkiem nadziei na lepszy byt, wiązany z podjęciem pracy w administracji cywilnej, wojsku lub w powstających zakładach przemysłowych, np. w Charkowie czy w guberni jekaterynosławskiej.

Systematycznie rosnąca liczba poszczególnych kolonii polskich niosła ze sobą już w końcu XIX stulecia chęć organizowania się Polaków celem zachowania odrębności narodowej. Instytucjonalna działalność została zapoczątkowana przez uczestnictwo w zakładaniu rzymskokatolickich towarzystw dobroczynności i finansowaniu budowy świątyń rzymskokatolickich.

Streszczenie

Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: przyczyny pojawienia, fali, symbole tożsamości (XIX–początek XX stulecia)

Artykuł jest poświęcony analizie pojawienia się zjawiska Polonii na ziemiach Ukrainy Lewobrzeżnej, szczególnie dotyczy przyczyn jej rozwoju i systematycznie rosnącej liczby. Kolejnym etapem rozwoju polskich kolonii pod koniec XIX w. była chęć Polaków do organizowania się w celu zachowania tożsamości narodowej i budowania kościołów rzymskokatolickich jako symboli polskiej odrębności.

Summary

Poles in the left-bank Ukraine: the reasons for appearance and growth, the symbols of identity (19th–beginning of the 20th century)

The focus of the article is to analyse the emergence of the phenomenon of Polish diaspora in the Left-bank Ukraine, especially the causes of its development and

the systematic growing number. The next stage of the development of the Polish colonies at the end of the 19th century was the desire of Poles to organize in order to preserve the national identity and to build Roman Catholic churches as symbols of Polish individuality

Bibliografia

I. Źródła

- Skalimowski A., *Jasiukowicz Ignacy Andrzej*, <http://www.polskaipetersburg.pl/hasla/jasiukowicz-ignacy-andrzej>.
- Архитектор Ржепишевский, <http://old-akkerman.livejournal.com/10731.html>.
- В Краматорске идет реконструкция сада Бернацкого, <http://www.kramatorsk-post.com/> (dostęp: 08.06.2017).
- Історія собору, <http://cmcobor.in.ua/page/storja-soboru> (dostęp: 08.06.2017 r.)
- НІЖИН. Костел свв. Апп. Петра і Павла, <http://rkc.in.ua/index.php?l=u&m=k&f=ocsgni&p=cgninipp> (dostęp: 08.06.2017 r.).
- Старостін В., Польська родина катеринославських архітекторів, <http://archive.li/7VBuj#selection-1217.0-1417.30> (dostęp: 08.06.2017 r.).
- Чабан М., Родина архітекторів Бродницьких на Катеринославщині, <http://www.sicheslav.porogy.org/2007/13/historyland/> (dostęp: 08.06.2017 r.).
- Чернігів польський: штрихи до етнічного портрету міста, <http://pivnich.info/chernihiv-polskyj-shtryhy-do-etnichnoho-portretu-mista/> (dostęp: 08.06.2017 r.).

II. Opracowania

- Bilewicz H., Omilanowska M., *Architektura, polityka, tożsamość. Z badań nad karierami polskich wychowanków rosyjskich uczelni architektonicznych w XIX i na początku XX wieku (casus Józefa Padlewskiego)*, w: *Polska–Rosja. Sztuka i historia. Sztuka polska, sztuka rosyjska i polsko-rosyjskie kontakty artystyczne do początku XX wieku*, red. J. Malinowski, I. Gavrash, N. Mizerniuk-Rotkiewicz, Warszawa–Toruń 2013.
- Borejsza J. W., *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1966.
- Galeria im. Słędzińskich w Białymstoku, *Aleksander Wicentz*, oprac. L. i J. Słędzińscy, Białystok 2004.
- Grzybowski K., *Ojczyzna, naród, państwo*, Warszawa 1970.
- Jasiukowicz I., „Przegląd Techniczny” 4 grudnia 1913, nr 49, s. 641–643.
- Kijas A., *Polacy na Uniwersytecie Charkowskim 1805–1917*, Poznań 2008.
- Kołodziej B., *Emigracja polska po powstaniach w XIX wieku*, Częstochowa 2010.

- Królczyk A., „Rosjanie i Rosja w relacjach Polaków podróżujących na Wschód (1795–1863)”, praca doktorska napisana w Zakładzie Historii Europy Wschodniej UAM pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Kijasa, Poznań 2015.
- Księga pamiątkowa inżynierów cywilnych Polaków wychowanków Instytutu Inżynierów Cywilnych w Petersburgu*, Warszawa 1937.
- Latawiec K., Korzeniowski M., Tarasiuk D., *Polacy w guberni połtawskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Lublin 2016.
- Lipiński T., *Polacy w Charkowie*, w: *Znicz. Kalendarz informacyjny z działem literackim za rok zwyczajny 1905*, Moskwa 1905.
- Łukawski Z., *Ludność polska w Rosji 1863–1914*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978.
- Mądziak M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D., *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin 2014.
- Piskorski J. M., *Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie*, Warszawa 2010.
- Polska diaspora*, red. A. S. Walaszek, Kraków 2001.
- Żwanko L., *Polonia Charkowa w XVIII–XIX wieku*, „Wiadomości Historyczne” 2016, nr 6, s. 26–28.
- Жванко Л., Полонія Харкова XIX – початку XX століття на сторінках польськомовних біографічних словників, „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” 2016, nr 1, s. 125–132.
- Жур М., История римо-католической церкви в Харькове, w: *Polska diaspora w Charkowie. Historia i współczesność*, кер. проекту Михайло Жур, Харків 2014, s. 8–20.
- Зайонц Є., Невідомі джерела історії першої польської римо-католицької парафії у Харкові, „Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія” 2016, nr 74, s. 314–321.
- Костел святого Йосипа (Дніпро), в: *Історія міста Дніпропетровськ*, за ред. А. Г. Болебруха, Дніпро 2006.
- Кушлакова Н., Інженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства, „Історичний Архів” 2009, nr 3, s. 118–122.
- Полякова Ю., Архитеторы Харькова польского происхождения, w: *Polska diaspora w Charkowie. Historia i współczesność. Materiały nauk. конф., Харків, 24 квітня 2004 р.*, кер. проекту Михайло Жур, Харків 2014, s. 129–144.
- Хрестоздвиженський костел (Полтава), в: *Полтавщина*, Енциклопедичний довідник, за ред. А. В. Кудрицького, Київ 1992.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2017.004>

Ирина Борисовна Белова
(Калужский государственный
университета им. К.Э. Циолковского
г. Калуга, Россия)

**Беженцы Первой мировой
войны: реэвакуация
из Советской России
(по материалам
Центральных губерний
Европейской России)**

Słowa kluczowe: „bieżeńcy” I wojny światowej; Imperium Rosyjskie; Rosja Sowiecka; towarzystwa pomocy „bieżencom”; zatrudnienie „bieżeńców”; planowa ewakuacja; spontaniczny powrót uchodźców; głód, bezrobocie; Centralny Departament Ewakuacji Ludności

Key words: World War I Refugees; Russian Empire; Soviet Russia; organizations of the help to refugees; employment of refugees; charitable actions, planned re-evacuation; spontaneous movement of refugees; starvation; unemployment; the Central People Evacuation Board

Решением I Всероссийского съезда беженцев Первой мировой войны, состоявшемся в сентябре 1917 г. в Москве, был создан Всероссийский союз беженцев. Но практически сразу после прихода к власти большевиков по их инициативе в ноябре 1917 г. был проведен II Всероссийский съезд беженцев, избравший новое центральное правление союза беженцев. Оно направило губернским совдепам резолюции II Съезда, а также свои конкретные предложения по «пра-

вильной» организации дела помощи беженцам на местах. Принятые Съездом резолюции касались финансирования нужд беженцев государством, предоставление им права пользования землёй по месту временного проживания, реэвакуации, осуществляемой также за счёт советского государства¹.

Правлением союза беженцев предлагалось назначить Комиссара по делам беженцев, который обеспечил бы так называемую «реорганизацию» беженских учреждений на демократических началах путём создания организаций, образованных самими беженцами, или Советов беженцев. В городах и сёлах рекомендовалось проведение выборов в эти Советы на общих собраниях беженцев.

С января по апрель 1918 г. были созданы Советы беженцев от губернского до волостного уровней. В состав каждого совета был включён представитель советской власти. Советы принимали дела от ликвидировавшихся в тот период прежних досоветских беженских организаций и одновременно обращались в исполкомы советов депутатов с просьбой о передаче им арестованного имущества и денежных средств этих ликвидировавшихся организаций (местных отделений Земско-городского² и Татьянинского комитетов³, национальных обществ помощи жертвам войны). Уже на апрельских заседаниях Советов беженцев оглашалось постановление Народного комиссариата внутренних дел (НКВД) от 21 марта 1918 г., в котором, в частности, говорилось о прекращении с 1 января 1918 г. выдачи казённого беженского пайка. Согласно постановлению, денежные средства предполагалось отпускать лишь на содержание беженских приютов, убежищ и школ. В мае 1918 г. председатели местных Советов беженцев были извещены о прекращении их снабжения мукой по нарядам губернских продовольственных органов (продорганов). Предполага-

¹ И. Белова, *Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг.*, Москва 2014, с. 281–282.

² Земско-городские комитеты помощи беженцам – местные отделения Всероссийского Земского и Городского Союзов.

³ Комитет по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий под председательством Её Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны (Татьянинский комитет) был учрежден 14 сентября 1914 г. и до 30 августа 1915 г. являлся центральной организацией в Российской империи по защите населения пострадавших от войны территорий. Комитет осуществлял деятельность в основном на государственные средства через свои губернские, городские и уездные отделения, при непосредственном участии местных властей.

лось снабжение беженцев местными продорганами наравне с коренным населением⁴.

В сложившейся ситуации в волостные Советы беженцев стали поступать прошения беженцев о выдаче им удостоверений и экстренных отзывать для бесплатного проезда по железной дороге в так называемые хлебобродные губернии. Такая отправка практиковалась в 1917 г. прежними организациями помощи беженцам при земских и городских самоуправлениях. Свои прошения беженцы обосновывали отсутствием продовольствия и заработков, например: «Находимся на краю голодной смерти [...] страдаем от сильного голода [...] положение с продовольствием катастрофическое [...] совершенное отсутствие работ и продовольствия [...]»⁵. Советы беженцев осуществляли отправку в районы Сибири и другие губернии юго-восточного направления (Саратовскую, Воронежскую, Тамбовскую губернии, Донскую Область). Кроме этого, из остатка средств ликвидированных прежних беженских организаций Советы беженцев производили выплаты денежных пособий нуждающимся, финансирование беженских школ и приютов до июля 1918 г., то есть до своего упразднения.

После подписания Брестского мирного договора беженцы со всех концов страны самостоятельно, на свой страх и риск двинулись в западном направлении – на родину как гужевым способом, так и железнодорожным транспортом. Надо отметить, что основная масса – 2/3 беженцев – была размещена в период Первой мировой войны в сельской местности, у состоятельных хозяев. Но благодаря экономической политике большевиков сельские производители уже не могли, как раньше, обеспечивать работой и, следовательно, кормить массу беженцев. Местные сельские хозяева, по меткому выражению беженцев, становились чуть ли не беднее их самих в результате постоянного грабежа со стороны новой власти, что в итоге обрекало на голод всё население⁶. В городе работать также стало негде вследствие массового закрытия заводов и фабрик.

⁴ I. Bielowa, „Przed rewolucją dobrze się żyło miejscowym gospodarzom i uchodźcom...”. *Uchodźcy z guberni zachodnich w centralnej Rosji w latach 1915–1925*, w: *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie wschodniej*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2015, s. 304–305.

⁵ Cyt. za: *ibidem*, s. 305.

⁶ *Ibidem*.

После выхода из войны большевистской власти предстояло приступить к решению проблемы, связанной с возвращением пленных и беженцев. В конце апреля 1918 г. в составе комиссариата по военным делам была создана специальная эвакуационная организация – Центральная коллегия по делам пленных и беженцев (Центропленбеж)⁷, а в июне-июле – её местные органы. Беженцы подлежали ведению этой организации с момента посадки в вагоны для реэвакуации. Тогда на время пути им полагалось питание⁸. В начале июня 1918 г. Центропленбеж обнародовал заявление о разработке в «спешном порядке» плана реэвакуации беженцев по территориальному принципу. При этом территория страны делилась на 6 зон в направлении с запада на восток. Было решено отправлять беженцев из этих зон поочерёдно, начиная с пограничной (первой) зоны⁹. Через месяц, в начале июля 1918 г., было объявлено о новой регистрации беженцев уездными органами Центропленбежа с использованием новой документации, разработанной Центропленбежем.

Беженцам из местностей, отторгнутых от России в силу Брестского мирного договора, желавшим выехать на родину, было необходимо в месячный срок возбудить ходатайство перед НКВД о выходе из российского гражданства¹⁰. Временные правила порядка выхода урожен-

⁷ Декрет об учреждении Центральной коллегии по делам пленных и беженцев. 23 апреля 1918 г. в: *Декреты Советской власти* (далее: ДСВ), т. 2, Москва 1959, s. 165–167. Согласно декрету, в ведение Центропленбежа, кроме военнопленных и беженцев, перешли гражданские пленные и заложники. Коллегия назначалась СНК и имела право доклада непосредственно СНК. Решения Центральной коллегии были обязательны для всех ведомств РСФСР. В составе коллегии были утверждены: И.С. Уншлихт, Н.С. Тихменев, Р.М. Радек, И.И. Ульянов и М.М. Луцкий. Центральная коллегия имела в своём составе следующие отделы: 1) административный (заведование военнопленными и гражданскими пленными в России); 2) отдел по размену пленных и беженцами (части: санитарно-эвакуационная, регистрационно-статистическая, железнодорожно-транспортная; 3) правовой отдел; 4) отдел снабжения и продовольствия; 5) отдел помощи русским военнопленным за границей; 6) отдел о беженцах; 7) финансовый отдел и 8) управление делами Коллегии, „Известия Центральной коллегии о пленных и беженцах” (далее: „Известия”), nr 1, 02.06.1918.

⁸ Декрет в дополнение декрета об учреждении Центральной коллегии по делам пленных и беженцев. 21 июня 1918 г., в: ДСВ, т. 2, s. 462–463.

⁹ „Известия”, nr 1, 02.06.1918, s. 7.

¹⁰ Декрет о выходе некоторых категорий лиц из российского гражданства. 15 июля 1918 г., в: ДСВ, т. 3, Москва 1964, s. 18–19. Ze względu na wielką ilość wniosków podany termin przedłużano trzy razy, w rezultacie wnioski przyjmowano do 16 listopada 1918 r.; zob.

цев Украины из российского гражданства были разработаны НКВД лишь в сентябре 1918 г.¹¹ Характерно, что уже в начале марта 1919 г. НКВД приостановил рассмотрение ходатайств о выходе из российского гражданства уроженцев всех местностей, кроме Польши и Финляндии, и аннулировал выданные удостоверения о приёме прошений; 31 июля 1919 г. НКВД прекратил приём прошений о выходе из российского гражданства, при этом все дела по ходатайствам с 18 ноября 1918 г. аннулировались.

Практически одновременно беженцев в соответствии с декретом Совета народных комиссаров (СНК) от 27 июля 1918 г. уравнили в правах с остальными гражданами Российской Республики¹². В результате беженцы призывного возраста, пожелавшие выйти из российского гражданства, подлежали мобилизации в Красную армию¹³. Уклонявшимся от этой повинности занимались ревтрибуналы, губернские комиссии по борьбе с дезертирством, а с марта 1921 г. – суды¹⁴. Надо отметить, что летом 1918 г., до начала регистрации, значительное количество беженцев самостоятельно выезжало из мест своего временного размещения. Так, из 6 центральных губерний Европейской России выехала половина беженцев, находившихся там на начало 1918 г., а в отдельных губерниях, например, в Рязанской – до 80%¹⁵.

Созданные летом 1918 г. уездные коллегии по делам пленных и беженцев (уездпленбежи) ещё какое-то время продолжали оказывать беженцам материальную помощь из остатка средств ликвидированных

пр.: Ю.Г. Фельштинский, *К истории нашей закрытости. Законодательные основы советской иммиграционной политики*, Москва 1991, с. 70, 123.

¹¹ „Известия Калужского Губернского исполнительного Комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов”, № 246, 28.11.1918.

¹² *Декрет об уравнивании беженцев, остающихся в российском гражданстве, с остальными гражданами Республики. 27 июля 1918 г.*, в: ДСВ, т. 3, с. 103–104.

¹³ Zob. И. Белова, *op. cit.*, с. 296.

¹⁴ *Постановление Совета Оборона о борьбе с дезертирством. 25 декабря 1918 г.*, в: ДСВ, т. 4, Москва 1968, с. 254–256; *Постановление Совета Оборона о предоставлении губернским комиссиям по борьбе с дезертирством прав революционных трибуналов в отношении вынесения приговоров по делам дезертиров. 13 декабря 1919 г.*, *Постановление Совета Оборона о предоставлении уездным комиссиям по борьбе с дезертирством права наложения наказаний на укрывателей дезертиров*, в: ДСВ, т. 7, Москва 1974, с. 22–23; *Постановление ВЦИК и СНК о направлении в народные суды всех дел о военном дезертирстве, пособничестве, попустительстве и укрывательстве*, в: ДСВ, т. 13, Москва 1989, с. 10–12.

¹⁵ Zob. И. Белова, *op. cit.*, с. 297.

Советов беженцев. С первых дней беженцы стали адресовать им заявления об отправке на родину или в производящие юго-восточные губернии России. Санкционированные Центропленбежем отправки беженцев проводились в августе, сентябре и октябре 1918 г. в незначительном количестве и только по ходатайствам местных эвакуационных органов, как бы в порядке исключения из-за особо тяжелого продовольственного или квартирного положения. Эти отправки не решали проблемы реэвакуации беженцев, находившихся в тяжелых материальных условиях на территории Советской России. Например, из Калужской губернии отправили на родину в августе–сентябре 1918 г. в общей сложности около 5 тыс. из 35 с лишним тысяч человек¹⁶. При этом эмиссары Беларускаго национального комиссариата летом 1918 г. помогли отправиться на родину отдельным небольшим группам белорусских беженцев из Рязанской, Тульской, Орловской, Воронежской и Калужской губерний¹⁷. В октябре 1918 г. из губерний Центрального реэмиграционного района¹⁸ при активном участии польского представительства Центропленбежем было отправлено 3 тысячи польских беженцев: орловским и калужским эшелонами чуть более 2 тысяч, рязанским эшелонами – более 1 тысячи вместе с литовцами и белорусами¹⁹. В ноябре 1918 г. бесплатные отправки беженцев были остановлены.

В 1919 г. Центропленбеж прямо объявил своим местным органам, что «дело о реэвакуации беженцев в данное время находится в очень плачевном положении, и на скорую отправку на родину нет почти никакой надежды». Исходя из этого предлагалось составить сметы расходов на удовлетворение нужд беженцев и представить их в Центропленбеж²⁰. Сметы представлялись, но на этом всё и кончалось. Декретом от 28 января 1919 г. на Центропленбеж возлагалось «само-

¹⁶ I. Bielowa, *op. cit.*, s. 307–308.

¹⁷ Национальный архив Республики Беларусь, ф. 4, оп. 1, д. 55, л. 40, 49, 87, 89, 93, 112, 115–118, 125–126, 129, 156, 167–171, 174, 176, 252.

¹⁸ Центральное реэмиграционное управление было создано в августе 1918 г. Представительством Регентского Совета Королевства Польского в России для содействия беженцам – польским гражданам в деле реэмиграции. Было организовано 5 реэмиграционных районов: Северный с центром в Петрограде, Центральный (Москва), Юго-Восточный (Самара, временно Саратов), Восточный (Екатеринбург, временно Челябинск), Сибирский (Томск). Государственный архив Российской Федерации (*dalej*: ГАРФ), ф. Р-3333, оп. 2, д. 42, л. 5–7.

¹⁹ *Zob.* И. Белова, *op. cit.*, s. 296.

²⁰ *Ibidem*, s. 299.

стоятельное проведение в жизнь мер, служащих целям оказания беженцам, ещё не тронувшимся в путь, всех видов материальной и духовной помощи» и предоставлялось право «испрашивать» на это кредиты в государственном казначействе. Однако, декларативный характер данного декрета скоро стал очевидным, так как испрашиваемые кредиты на организацию оказания материальной помощи беженцам не отпускались. В то же время выделялись значительные средства из секретного фонда, находившегося в распоряжении В.И. Ленина, на коммунистическую пропаганду и координацию международных революционных сил²¹.

Между тем местные жители отказывали беженцам в жилье. Несмотря на приравнивание беженцев к гражданам Российской Республики декретом 27 июля 1918 г., районные продовольственные комитеты не выдавали им продовольствие, иногда ссылаясь на его отсутствие, а иногда просто заявляя, что выдают его только коренному населению²².

Долго ожидавшие плановой отправки беженцы попадали в поле зрения всяких дельцов и аферистов, которые, пользуясь ситуацией, предлагали «ускорить» их отъезд за определенные денежные суммы. Самовольному отъезду беженцев центр всячески противодействовал: их снимали с поездов и рекомендовали местным властям размещать на своей территории. Однако это шло вразрез с местными интересами и возможностями, поэтому вместо размещения на своей территории беженцев отпускали следовать дальше. Не препятствовали отъезду на родину лишь беженцам-членам коммунистической партии, «всцело стоящим на платформе Советской власти, для участия в созидании новой свободной социалистической России на своих родных местах», как они писали в своих заявлениях²³.

Беженцы выживали лишь за счёт мешочничества и нищенства, систематически выезжая в производящие районы, преимущественно на Украину. Согласно постановлению СНК от 6 августа 1918 г. на всех железнодорожных станциях и крупных шоссейных дорогах действовали реквизиционно-заградительные продовольственные отряды, реквизировавшие муку, зерно, крупу. Печёного хлеба можно было провезти до

²¹ I. Bielow, *op. cit.*, s. 309–310.

²² *Ibidem*; Государственный архив Калужской области, ф. Р-1987, оп. 3, д. 2, л. 2.

²³ Zob. И. Белова, *op. cit.*, s. 297–300.

20 фунтов. Только при наличии удостоверения о том, что продовольствие с Украины, разрешалось провести 5 пудов хлеба (муки и зерна) на одного пассажира и два пуда крупы. С середины 1920 г. Совет народных комиссаров Украины запретил самостоятельные заготовки продовольствия и объявил о борьбе с мешочничеством²⁴. С сентября 1919 г. беженцев, курсировавших по стране в поисках продовольствия для снабжения своих семей, стали в принудительном порядке отправлять в разные концы страны на работы, необходимые Советской Республике.

В ответ на поток жалоб беженцев на «голод и холод» при запрете отправки на родину работники Центропленбежа в 1919 г. продолжали рекомендовать своим местным органам принимать меры к тому, чтобы беженцы «получали обеспечивающий существование заработок и паёк, а нетрудоспособные – пособие от местных отделений Народного комиссариата труда (Наркомтруда) и Народного комиссариата социального обеспечения (Наркомсобеса)²⁵. Эти рекомендации были заведомо невыполнимы в сложившихся условиях, когда из центральных потребляющих губерний буквально бежало коренное население.

Всего в 1918–1919 гг. (в основном с лета до конца 1918 г.) с разрешения Центропленбежа, по инициативе его местных органов, как исключение, из отдельных уездов центральных губерний Европейской России было реэвакуировано около 15 тыс. беженцев. При этом свыше 70 тыс. выехали самостоятельно или погибли от голода и болезней в местах временного проживания. К началу 1920 г. из 200 тыс. беженцев, зарегистрированных на момент образования уездных органов Центропленбежа (июль 1918 г.), в регионе продолжали оставаться около 114 тысяч²⁶.

В феврале 1920 г. Центропленбеж был реорганизован в Центральное управление по эвакуации населения (Центрэвак), в задачи которого входили все людские перевозки, кроме военных. Главной задачей уездных управлений по эвакуации населения (уездэваков) в 1920 г. стало участие в перевозках населения на работы государственного значения по восстановлению народного хозяйства. Реорганизация сопровождалась сокращением штатов как в центре, так и на местах.

²⁴ Ibidem, s. 303–304.

²⁵ Ibidem, s. 307.

²⁶ Ibidem, s. 318–319.

Причины реорганизации были объяснены «возникновением новых задач по переброске людских контингентов и необходимостью использовать для этого эвакуационный аппарат»²⁷. В сентябре 1920 г. место уездэваков заняли уполномоченные по эвакуации населения при уездных исполкомах, подчинявшиеся Губернскому управлению по эвакуации населения (Губэваку)²⁸.

Ежегодно с приближением весны возрастало беспокойство беженцев по поводу отправки на родину. Увеличивалось количество их обращений в местные органы Центрэвака или непосредственно в Москву. Не стал исключением и 1920 г. Беженцы отправляли в Москву своих уполномоченных с прошениями о скорейшей отправке. Так, в прошении, адресованном в апреле 1920 г. Польской мирной делегации, уполномоченными от беженцев Тулы, в частности, говорилось о тяжелейшем положении беженцев в РСФСР, когда от голода и холода они ежедневно умирают, и умерших не успевают хоронить даже в общих могилах без гробов. Беженцы умоляли как можно скорее спасти всех пока ещё живых. Не успели беженские уполномоченные вернуться в Тулу, как местный Губэвак получил секретный циркуляр из Центрэвака о недопустимости поездок беженских представителей в Москву по поводу ускорения эвакуации²⁹.

Добиваясь скорейшей реэвакуации, беженцы из Ельца Орловской губернии направили в Москву протокол общего собрания от 2 мая 1920 г., из которого следовало, что хлеб в городе Ельце практически не выдавался, а когда это в редких случаях происходило, то по 100 грамм в день на человека. Частники продавали по 12 тысяч рублей за пуд. Отсутствовала крупа, мука, сахар, соль, мыло. В сельской местности продовольствие вообще не выдавалось. Местные крестьяне хлеб не продавали, а только обменивали, но менять было уже нечего. Работы не было, а за жильё владельцы требовали плату. Далее в протоколе говорилось об эвакуации семей партийных работников в 1919 г.: «На наших глазах при наступлении Деникина нашлась возможность эвакуировать семейства коммунистов и через 5–6 месяцев возвратить их обратно»³⁰.

²⁷ Приказ НКВД от 26 февраля 1920 г. ГА РФ, ф. Р-3333, оп. 3, д. 39, л. 167–169.

²⁸ Государственный архив Калужской области (dalej: ГАКО), ф. Р-337, оп. 1, д. 92 (brak numeracji kart).

²⁹ И. Белова, *op. cit.*, s. 333.

³⁰ *Ibidem*, s. 334.

И местные власти, и беженцы получали из Центра ответ, что реэвакуация Советом обороны всё ещё приостановлена. Затем в мае было объявлено, что *поляки* и *украинцы* отправке не подлежат в связи с Польской войной, а *латыши* и *литовцы*, скорее всего, будут отправляться в 1920 г. после улаживания взаимоотношений с правительствами Прибалтийских республик. Такие неутешительные сообщения побуждали беженцев предпринимать невероятные усилия для того, чтобы суметь, рассчитывая только на себя, добраться хотя бы до границы. Когда же их на российских пограничных станциях высаживали из вагонов, они в складчину покупали подводы и гужевым способом добирались до дома³¹.

Губэваки и местная исполнительная власть несмотря на запрет Центрэвака старались помогать движению беженцев в западном направлении, то есть ближе к родине. Например, в январе в Смоленске задержали 4 вагона с беженцами, прибывшими из Тамбова без разрешения Центрэвака. Несмотря на все доводы против оставления их в Смоленске Центрэвак распорядился разместить их в пределах губернии. В феврале и в марте в Смоленск продолжали прибывать беженцы, однако устанавливать, откуда они прибывали, уже не удавалось, так как беженцы не склонны были выдавать тех, кто их отправил³². В Борисоглебском уезде Воронежской губернии, где к весне 1920 г. находилось 15 тысяч беженцев, а к августу осталось 6 тысяч человек, т. е. «убыло» 60% в период отсутствия плановых отправок³³. Из Курской губернии в 1920 г., до начала плановой эвакуации беженцев Латвии и Эстонии, которые вместе с беженцами Литвы составляли до 1/3 всех беженцев, самостоятельно уехали не менее 6,5 тысяч, так как с весны до начала августа 1920 г. количество беженцев с 39,5 уменьшилось до 33 тысяч человек. Двигаясь к западной границе, беженцы часто «маскировались под мешочников»³⁴. Несмотря на то что в Польскую, Литовскую и Украинскую республики в 1920 г. беженцев планово не отправляли, в 1920 г., например, в Польшу вернулось более 86 тысяч репатриантов из России³⁵.

³¹ I. Bielowa, op. cit., s. 310–311.

³² Ibidem, s. 311.

³³ Государственный архив Воронежской области, ф. Р-2136, оп. 1, д. 95, л. 1, 115.

³⁴ Zob. nr.: ГАРФ, ф. Р-3333, оп. 4, д. 120, л. 310, 341, 368, 383, 441.

³⁵ I. Bielowa, op. cit., s. 311.

Неурожай хлебов и трав в центральных губерниях Европейской России в 1920 г. стимулировал самовольное массовое переселенческое движение коренного населения в Сибирь и юго-восточные губернии. 15 июня 1920 г. правительство приняло постановление об урегулировании переселения крестьян, в котором признало необходимым призвать население воздержаться от неорганизованного переселения, а местные власти – использовать начавшееся движение как источник рабочей силы. Беженцев Первой мировой войны, размещённых на этих территориях, как и 1919 г., Центральная власть оставила за рамками легального переселения районы Сибири и юго-восточной России. Местные власти губерний центрального района, пострадавшего от неурожая, в июле 1920 г. направляли Президиуму Всероссийского центрального исполнительного комитета (ВЦИК) свои доклады о положении беженцев в городе с просьбой разрешить им «в виде исключения выехать на заработки в хлебородные губернии Украины (так в тексте. – И.Б.) и тем предотвратить массовые заболевания на почве голодовки»³⁶. В ответ рекомендовалось по пути следования высаживать неорганизованных переселенцев из вагонов и направлять их в принудительном порядке на работы³⁷. Однако остановить стихийное бегство населения, в том числе и беженского, было невозможно. Например, в ноябре 1920 г. из Калуги в Омскую губернию выехала семья беженца-уроженца Гродненской губернии Петра Киселя, которая, поселившись в 120 километрах от Омска, смогла поправить своё материальное положение: обзавелась лошадью, двумя коровами, имела несколько свиней, вырастила хлеб³⁸.

Надо отметить, что Губернские продовольственные комитеты (продкомы) с июня 1920 г. при выдаче нарядов на хлебпродукты уездным продкомам теперь уже официально перестали учитывать беженское население, его следовало «удовлетворять из аванса для случайных выдач (два фунта на едока), если означенные беженцы действительно остро нуждающиеся». Беженцы, вывезшие и сохранившие свой рогатый скот, даже при отсутствии у них земельного участка и рабочей лошади подвергались реквизициям наравне с коренным на-

³⁶ И. Белова, *op. cit.*, s. 334.

³⁷ ГАРФ, ф. Р-3333, оп. 1 а, д. 50, л. 34.

³⁸ Zob. Кисель П. *Семь лет блуждания, в: Бежанства 1915 года*, рэд. В. Луба, Беласток 2000, s. 122.

селением, а уличённые в продаже своего имущества, арестовывались как спекулянты³⁹.

Летом 1920 г. были, наконец, заключены договоры о реэвакуации беженцев с Прибалтийскими государствами⁴⁰, и относительно плановой отправки начальники Губэваков в июле получили секретную инструкцию, согласно которой без разрешения Центрэвака всякая отправка, в том числе одиночным порядком или группами, строго воспрещалась. Разъяснялось, что литовские и латвийские беженцы являются гражданами России, пока они не оптировали соответствующее иностранное гражданство; что на их отpravку на родину надо устанавливать очередь, причем исключительно в интересах Советской России. Беженцев, состоящих в Красной армии, не следовало регистрировать до увольнения. Мужчин призывного возраста от 18 до 40 лет, рабочих и служащих, следовало относить к «последующим очередям», мотивируя это необходимостью отправки в первую очередь стариков, детей, нетрудоспособных, даже если эшелон (1 тыс. человек) останется «малочисленным». Виза Губернского чрезвычайного комитета (Губчека) на списке беженцев была обязательна. Проверку багажа и документов следовало производить совместно с Губчека и отделом военной цензуры. Виновные в оглашении инструкции «кому бы то ни было» подлежали «строжайшей» ответственности. Для отъезда гужевым способом требовалось разрешение местных эвакуационных органов, Губчека и Центрэвака⁴¹.

В октябре 1920 г. Центрэвак в дополнение к предыдущим инструкциям предложил начальникам Губэваков «Лично. В[есьма]. Секретно» перед внесением беженцев в эшелонные списки «снести секретно» с администрацией по месту службы беженца по вопросу о возможности его увольнения без ущерба для дела. Только при положительном ответе следовало включать беженцев в списки на эвакуацию и выдавать им об этом справки, которые должны были служить разрешением на увольнение со службы. В следующем «не подлежа-

³⁹ ГАРФ, ф. Р-3333, оп. 1а, д. 2, л. 119.

⁴⁰ *Договор между Россией и Латвией о реэвакуации беженцев. 12 июня 1920 г.*, w: ДСВ, т. 2, s. 569–571; *Мирный договор между Россией и Латвией. 11 августа 1920 г.*, w: ДСВ, т. 3, s. 101–116; *Мирный договор между Россией и Литвой. 12 июля 1920 г.*, w: *ibidem*, s. 28; *Мирный договор между Россией и Эстонией. 2 февраля 1920 г.* w: ДСВ, т. 2, s. 339.

⁴¹ I. Biełowa, op. cit., s. 313.

щем оглашению» документе Центрэвак уведомлял «лично» начальников Губэваков о том, что в списки беженцев, уезжавших на родину, не должны включаться беженцы русской и еврейской национальности, являвшиеся специалистами с высшим и средним образованием, а также военные специалисты. При этом особый отдел ВЧК приказывал не вычёркивать специалистов из беженских списков, а прилагать все возможные усилия к задержанию их, действуя «осторожно, не вызывая конфликтов и недоразумений»⁴².

В регионах увольнение специалистов контролировали комиссии из представителей Губернского исполнительного комитета, Губэвака и члена Президиума Губчека – «губтройки», а при необходимости и «уездные тройки, строго подчинённые губтройке». При этом руководители местных предприятий и местных органов Центрэвака, рискуя лишиться должности, оказывали беженцам помощь с отъездом на родину⁴³. Однако темпы плановой реэвакуации оставались низкими, и к концу 1920 г., например, из Тульской губернии, с разрешения Центрэвака отправили в Латвию и Эстонию лишь около 1,5 тысяч человек. В течение года в Калужской, Орловской, Брянской и Курской губерниях наблюдалось аналогичное положение с плановой эвакуацией, когда по нарядам Центрэвака бесплатно отправили на родину по 1,5–2 тысячи беженцев, всего до 7,5–10 тысяч человек. Для сравнения в Воронежской губернии, централизованная отправка из которой не объявлялась в 1920 г., количество беженцев сократилось на 10 тысяч благодаря несанкционированному отъезду, а из Курской самостоятельно выехали не менее 20 тысяч беженцев⁴⁴.

В 1921 г. возникло гораздо более масштабное стихийное «переселение-бегство» более 1 млн человек из пораженных голодом губерний Поволжья. В числе бежавших из этого региона были и размещённые там беженцы Первой мировой войны, которые устремлялись на Запад как по железным дорогам, так и гужевым путём. В воззвании непризнанной Белорусской Народной Республики (август 1921 г.) говорилось: «Вместе с жителями Поволжья в муках голода умирают около 1 млн беженцев-белорусов, выселенных туда во время Великого отступления 1915 г. [...] Спасаясь от голодной смерти они стремятся

⁴² Ibidem.

⁴³ Государственный архив Тульской области (dalej: ГАТО), ф. Р-1, оп. 3, д. 1, л. 47–48.

⁴⁴ I. Bielowa, op. cit., s. 313.

на Родину – Белоруссию, а за ними стихийным потоком идут и другие. Неиссякаемый поток беженцев в направлении Западной области к лету 1921 г. буквально наводнил её. Росло количество беженцев в районе приграничной полосы. В этой ситуации органам Центрэвака пришлось заниматься оформлением документов «беженцам-самотёкам», наполнившими Западную область и находившимся на подъезде к ней, чего раньше не делалось. При этом беженцев, двинувшихся на родину по территории Сибири, тормозили в пути, вынуждая жить в вагонах в течение нескольких месяцев. Самостоятельное движение беженцев из центральных губерний Европейской России с весны 1921 г. также оживилось, например, из Воронежской губернии выехало более 12 тысяч человек⁴⁵.

В русле легального эвакуационного процесса 1921 г. органам Центрэвака на местах было предписано закончить регистрацию беженцев Латвии в Европейской России 1 июля 1921 г. и приступить к организации реэвакуации в Литву и Польшу⁴⁶, включая территории, отошедшие к Польше по Рижскому мирному договору 1921 года. Характеризуя организацию легального эвакуационного процесса на местах, следует отметить, что самые неимущие беженцы не могли быть отправлены в первую очередь из-за отсутствия в уездэваках денежных средств для оплаты их доставки гужевым способом до станций посадки. Начальники губэваков имели секретный приказ не регистрировать и не включать в эшелонные списки беженцев-медицинских работников всех категорий без разрешения губернских отделов здравоохранения. Отказы следовало мотивировать «правильно», а именно тем, что в первую очередь отправляют «инвалидов, детей, стариков, нетрудоспособных»⁴⁷. Если у беженцев возникали вопросы, связанные с отъездом, то при даче им объяснений строжайше воспрещалось ссылаться на приказ. Центрэвак в ноябре 1921 г. объявил недействительными удостоверения на отъезд, выданные Польской делегацией и неимевшие визы Русско-украинской делегации. Со своей стороны, Польская делегация заявляла Центрэваку о своём несогласии с систематическим невключением в эшелонные списки поляков и включением в них одних белорусов. В итоге в 1921 г. за счёт Центрэвака в Польшу

⁴⁵ Ibidem, s. 314.

⁴⁶ ГАРФ, ф. Р-3333, оп. 1 а, д. 50, л. 8.

⁴⁷ ГАТО, ф. Р-1, оп. 3, д. 1, л. 191.

шу и Прибалтийские государства из Калужской губернии отправили около 2,5 тысяч человек, Орловской – до 3 тыс., Тульской – 4,5 тыс., Курской – 5 тыс., Рязанской – 5, 5 тыс., из Воронежской – около 5 тыс. человек⁴⁸.

1922 г. начался с ликвидации органов Центрэкава, сначала уездных, а затем и губернских. Вместо них в первом полугодии 1922 г. действовали эвакуопункты на крупных железнодорожных станциях, ликвидация которых проходила во втором полугодии 1922 г. В регионах проведение реэвакуации беженцев было возложено на отделы реэвакуации губисполкомов. На фоне этих организационных изменений от иностранных миссий поступала масса претензий по поводу замедления процесса реэвакуации. Уже объявленные отправки часто откладывались на неопределенное время⁴⁹. Из семи центральных губерний Европейской России в 1922 г. отправили лишь по 1,5–2 тысячи беженцев в Польшу и Прибалтийские республики, в связи с чем на конец года в Калужской и Курской губерниях оставались неотправленными по 3 тысячи зарегистрированных беженцев, в Тульской – более 800, в Орловской и Воронежской – более 200 человек⁵⁰.

В 1922 г. продолжалось самодвижение беженцев, в результате которого, например, в Москве в начале года их скопилось большое количество⁵¹. Так, на Брянском направлении простаивало более 100 вагонов. Беженский отдел Центрэвака и ВЧК явно не успевали разбираться с документами прибывших и продолжавших прибывать беженцев, формировать эшелоны. В итоге для ускорения процесса было решено проводить отправки беженцев партиями, без формирования целого эшелона. В Западной области, а именно в Минске, по свидетельству направлявшихся в Польшу беженцев-белорусов, их задержали на целых 6 недель⁵².

С начала 1923 г. был ликвидирован Центрэвак. Одновременно польскому правительству было предложено в дальнейшем вопросы репатриации разрешать в дипломатическом порядке. Однако, по настоянию польской стороны, деятельность репатриационной комиссии

⁴⁸ И. Белова, *op. cit.*, s. 354.

⁴⁹ *Zob. nr.*: ГАТО, ф. Р-95, оп. 3, д. 403, л. 48, 63, 120.

⁵⁰ И. Белова, *op. cit.*, s. 363.

⁵¹ *Бежанства 1915 года*, s. 121–122.

⁵² *Zob. I. Bielowa*, *op. cit.*, s. 316.

в Москве и её отделений в Киеве, Харькове и Минске была продлена ещё на 1 год⁵³. В конечном итоге массовая репатриация в Польскую Республику была признана законченной только с 1 сентября 1924 г., а все не законченные до 1 сентября репатриационные дела передавались в консульский отдел польской дипломатической миссии для доведения их до конца в дипломатическом порядке⁵⁴. Губернские эвакуационные столы в 1923 г. согласовывали отправку беженцев уже не с Центрэваком, а с эвакуационным отделом НКВД. Репатриация беженцев в эвакуационном порядке продолжалась в 1924 и в первой половине 1925 г. При этом практически в каждом регионе находились беженцы, не имевшие документов, подтверждавших их статус, например, в Тульской губернии 350 человек, в Курской – несколько тысяч⁵⁵. Все эти беженцы с 25 мая 1925 г. в связи с окончанием репатриации объявлялись советскими гражданами. Теперь они могли возвращаться на родину только в общем порядке за свой счёт.

Streszczenie

Uchodźcy z czasów I wojny światowej: ponowna ewakuacja z Rosji Sowieckiej (na podstawie materiałów z centralnych prowincji europejskiej Rosji)

Artykuł jest poświęcony problemowi powrotu „bieżeńców” I wojny światowej z Rosji Sowieckiej. Następcami organizacji pomocy uchodźcom z okresu carskiej Rosji stały się Wszechrosyjskie Zjednoczenia i rady uchodźców działające w miejscach ich przebywania. Bolszewicy zignorowali program Związku Uchodźców dotyczący udzielania im pomocy przez państwo, a następnie zlikwidowali wszystkie nowe organizacje „bieżeńców”, ostatecznie niszcząc system opieki nad uchodźcami. Warunki społeczno-ekonomiczne i społeczno-polityczne, w których żyli uchodźcy, zmusiły ich do opuszczenia Rosji jeszcze przed stworzeniem sowieckiego systemu ewakuacji. Był to wyjazd żywiołowy, ale stał się główną formą powrotu „bieżeńców” do ich wcześniejszych miejsc zamieszkania. Proces ten trwał do połowy 1925 r

⁵³ *Nota члена Коллегии Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Поверенному в Делах Польши в РСФСР Кноллю. 31 января 1923 г.*, w: ДСВ, т. 6, Москва 1962, s. 171–173.

⁵⁴ *Nota Народного Комиссара Иностранных Дел СССР Миссии Польши в СССР. 12 сентября 1924 г.*, w: ДСВ, т. 7, Москва 1963, s. 7.

⁵⁵ *Zob. И. Белова, op. cit., s. 358–368.*

Summary

First World War refugees: re-evacuation from Soviet Russia (on materials of the Central provinces of European Russia)

The article is devoted to the problem of First World War refugees return from Soviet Russia. It points out that the successors of the Imperial period refugee organizations were the National Union of refugees and the local councils. The Bolsheviks ignored the program of the Union about the state assistance to refugees, and then abolished all new refugee organization, thereby totally destroying the system of refugee caring. In the social, economic and political conditions the refugees were forced to leave Russia before Soviet evacuation system was established. It was self-organized departure that became the main form of the refugees return which lasted until the middle of 1925.

Bibliografia

Белова И., *Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг.*, Москва 2014.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-3333, Центральная коллегия по делам пленных и беженцев, оп. 1 а, д. 2, 50.

ГАРФ, ф. Р-3333, оп. 2, д. 42.

ГАРФ, ф. Р-3333, оп. 3, д. 39.

ГАРФ, ф. Р-3333, оп. 4, д. 120.

Государственный архив Воронежской области, ф. Р-2136, Отдел о пленных и беженцах при Борисоглебском уездном исполнительном комитете, оп. 1, д. 95.

Государственный архив Калужской области, ф. Р-337, Мещовское уездное управление по делам пленных и беженцев, оп. 1, д. 92.

Государственный архив Тульской области, ф. Р-1, Тульское губернское управление по эвакуации населения, оп. 3, д. 1, 403.

Декреты Советской власти, т. 2, Москва 1959.

Декреты Советской власти, т. 3, Москва 1964.

Декреты Советской власти, т. 4, Москва 1968.

Декреты Советской власти, т. 6, Москва 1962.

Декреты Советской власти, т. 7, Москва 1974.

Декреты Советской власти, т. 13, Москва 1989.

Известия Калужского Губернского исполнительного Комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, № 246, 28.11.1918.

Национальный архив Республики Беларусь, ф. 4, Белорусский национальный комиссариат, оп. 1, д. 55.

Фельштинский Ю.Г., *К истории нашей закрытости. Законодательные основы советской иммиграционной политики*. Москва 1991.

Бежанства 1915 года, рэд. В. Луба, Беласток 2000. (на белорусском языке)

Biełowa I., „*Przed rewolucją dobrze się żyło miejscowym gospodarzom i uchodźcom...*”. *Uchodźcy z guberni zachodnich w centralnej Rosji w latach 1915–1925*, w: *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie wschodniej*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2015, s. 304–305 (на польском языке).

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2017.005>

Татьяна Кузнецова
(Uniwersytet Dyneburski, Łotwa)

**Социальное измерение
пространства: топонимы
в текстах Карлиса Улманиса
(30-е годы 20 века)**

Słowa kluczowe: przestrzeń; społeczny wymiar przestrzeni; historyczna pamięć; Karlis Ulmanis

Key words: space; social measurement of space; historical memory; Karlis Ulmanis

Любая человеческая общность формируется в определённой географической среде, не только подвергаясь её влиянию во всех сферах своей жизнедеятельности, но и осознавая её и себя в ней. Поэтому социальное измерение физического, обитаемого людьми и осознаваемого ими пространства, имеет как внешний, так и внутренний планы. Внешний включает в себя различными способами и средствами осуществляемое освоение той или иной территории, что находит выражение в застройке, создании инфраструктуры, видах хозяйствования, формах государственности. Внутренний же план подразумевает наличные и формируемые представления людей о пространстве, его структуре, «содержательной наполненности», функциях¹. При

¹ Немалое число работ посвящено пространственным представлениям. См., например, А. Я. Гуревич, *Категории средневековой культуры*, Москва 1999, с. 52–87;

этом у внутреннего плана социального измерения пространства есть две грани. Одна из них указывает на представление о соотношенности пространства и человека, вторая на значимость этих представлений в консолидации / дезинтеграции общества и государства. Формируемые, равно как и сформированные, представления о пространстве являются одним из компонентов не только исторического сознания², но и исторической памяти. Она всегда представляет собой ментальную конструкцию, в создании которой «участвует» широкий спектр текстов, различающихся по жанровой принадлежности, целевой и реальной аудитории и имеющих место быть в каналах устной и письменной коммуникации. Значимость формирования исторической памяти возрастает в периоды становления нации, образования государственности, социально-политических кризисов, когда именно она – историческая память – становится одним из важнейших идеологических средств консолидации общества в целом или отдельных его сегментов. Особой остротой проблема формирования исторической памяти обладала в Латвии, коренное население которой – латыши – не имело собственной государственности до провозглашения Латвийской Республики 18 ноября 1918 года³.

Об осознаваемой значимости исторической памяти в деле консолидации латышей свидетельствует, например, зафиксированные в воспоминаниях Адольфа Кливе сетования Карлиса Улманиса (лидера ведущей политической партии в парламентарной Латвии – Латышского Крестьянского союза, организатора государственного переворота 1934 года, президента страны с 1936 года), относящиеся к 1928 году и пробуждающие интерес к историческому прошлому латышей: «Нет ничего объединяющего народ, непреходящего, вечного. Нет ничего особенного, только для нас характерного. Нет ни прошлого, ни будущего... С образованием Латвии, латыш, со всеми для него характерными положительными качествами, как будто исчез в обществе и вместо него появился какой – то неопределенный «универсальный»

Дж. Райт, *Географические представления в эпоху крестовых походов*, Москва 1988.; А. В. Подосинов, *Ex oriente lux! Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии*, Москва 1999. и др.

² См. М. А. Барг, *Эпохи и идеи: Становление историзма*, Москва 1987, . с. 6.

³ *Latvija 1918.-1928.: Atskats uz latvju tautas pagātni un valsts pirmiem 10 gadiem*, Rīga 1928, s. 25.

гражданин, у которого нет ни Латвийского неба над головой, ни Латвийской земли под ногами»⁴.

Существеннейшим средством формирования исторической памяти в Латвии 30-х годов XX века, причем прежде всего и главным образом латышей, стали публикуемые речи К. Улманиса. Должно заметить, что акт публикации речей, наделенных властными полномочиями, семантически неоднороден. Во-первых, речь дистанцирует говорящего от его аудитории и одновременно устанавливает специфическое общение с нею; во-вторых, утверждает мироустроительный смысл устного слова и потому представляет его автора в качестве демиурга; в-третьих, ситуативно-конкретное возводит в ранг надвременного, являясь, таким образом, способом преодоления времени. Кроме того, публикуемая речь, в частности, главы правительства (государства), актуализирует его личные прямые связи с аудиторией, тем самым умаляя публичный характер власти.

Из разнообразного корпуса опубликованных речей К. Улманиса⁵ для данной работы будет выбран сборник *Degsme/Горение*, состоящий из суждений, указаний, призывов и пожеланий К. Улманиса, собранных писателем Лигонисом (Екабс Розе). Он был опубликован в 1938 году тиражом в 15000 экземпляров и факсимильно переиздан в 1991 году. Данное обстоятельство, равно как и часто встречаемая в политическом дискурсе современной Латвии фразеология, заимствованная из речей К. Улманиса, побуждает обратить особое внимание именно на этот текст.

Обширный том, содержательная часть которого занимает 505 страниц, включает в себя выдержки как из статей, так и из речей К. Улманиса. Последних насчитывается 18, однако они обладают высокой, хотя и разной степенью востребованности, будучи «разорванными» и отнесенными к различным тематическим разделам книги (См. приложение 1).

В ряде современных работ дается характеристика содержания речей К. Улманиса, но при этом отсутствуют ссылки на первоисточники, а анализ речей ограничивается констатацией лежащих на поверх-

⁴ A. Klīve, *Latvijas neatkarības gadi*, Brooklyn 1976, s. 252

⁵ См. Т. Кузнецова, *Речи Карлиса Ульманиса как средство формирования культурной памяти (Латвия 1934–1940)*, [w:] *Acta Humanitarica Universitatis Saulensis. Mokslo darbai*, . 9., Šiauliai 2009, s. 88–91.

ности мотивов: физической силы, любви к земле, труду и др.⁶ Нас же будут интересовать представления о пространстве, сопряженном с человеком/людовой общностью, и в контексте проблемы консолидации молодого Латвийского государства, выраженные в указанном томе речений К. Улманиса.

Формируемые печатным словом⁷ представления о пространстве (в его социальном измерении) находят свое воплощение в топонимах, частности и контексте их употребления в том или ином тексте, в данном случае – в избранном для анализа сборнике высказываний К. Улманиса (*Degsme*). Его автор, по словам весьма плодовитого писателя и публициста А. Грина, «многие годы работая в теснейшей связи со всеми слоями, знает все сельские края Латвии». Как подчеркивает А. Грин «в нашей стране нет такого маленького города или местечка, в который хотя бы раз не ступала нога президента. Так же не ни одной волости, в которой он бы лично не знал десятков жителей, причем со всеми их способностями и как хорошими, так и плохими сторонами»⁸.

Однако, *Degsme* отличается редкостью употребления топонимов, отмечающих конкретные места. Они появляются лишь в качестве указаний на место встречи К. Улманиса с аудиторией, например, конференция учителей основных школ города Риги, состоявшаяся 12 ноября 1936⁹ года или выпускной акт воспитанников основной школы в Алуksне 29 мая 1938 года¹⁰, праздник айзсаргов в Мадоне 17 июня 1934 года¹¹, выпускной акт воспитанников берзмуйжской школы

⁶ См. например: J. Priedīte, *Kārļa Ulmaņa romantisks attiecību diskurss*, [w:] *Reiz dzīvoja Kārlis Ulmanis*, Rīga 2007, s. 119, 124. Отметим, что и в работах, посвященных авторитарной идеологии в Латвии в 30-ые годы XX века, не анализируются речи К. Улманиса. См. например: J. Butulis, *Ideoloģija un propaganda*, [w:] *15 maija Latvija*, Rīga 2017, s. 153–175.

⁷ Надо отметить, что сам К. Улманис вполне отдавал себе отчет в социально-созидательном потенциале слова, о чем свидетельствует его речь на собрании представителей прессы и ответственных государственных работников, прошедшем 9 апреля 1935 года, и фрагмент которой включен в сборник *Degsme*: «Дела, конечно, важнее того, что говорим, но иногда и слова оставляют след, там, где мы совсем и не предполагаем, не представляем; нам надо быть внимательными и в том отношении, что мы говорим». – К. Ulmaņis, *Degsme. Dr. Kārļa Ulmaņa atziņas, norādījumi, aicinājumi un vēlējumi. Faksimilizdevums*, Rīga 1991 (1938), s. 117.

⁸ A. Grīns, *Trīs gadsimti un trīs vadoni*, Rīga 1937, s. 91.

⁹ К. Ulmanis, *Degsme*, Rīga 1991, s. 301.

¹⁰ Ibidem, s. 275.

¹¹ Ibidem, s. 334.

(в ней учился К. Улманис) 7 июня 1935 года¹², праздник мазпулков в Лиепае 9 сентября 1934 года¹³, праздник урожая в Резекне 13 сентября 1936 года¹⁴, праздник крестьян в Эмбуте 23 июня 1934 года¹⁵, краевая выставка Сельскохозяйственного общества Ранки 16 июня 1934 года¹⁶, рижское отделения Крестьянского союза 18 ноября 1933 года¹⁷, лагерь мазпулков в Межотне 1 августа 1937 года¹⁸, Резекне 10 мая 1935 года¹⁹, годовщина Курземской дивизии в Лиепае 10 августа 1934 года²⁰ и т.д.

Наиболее часто упоминаются в извлечениях из речей К. Улманиса Берзмуйжа – 46 раз, Рига – 35 раз, Лиепая – 29 раз, Елгава – 23 раза, Плявиняс – 18. Относительная редкость топонимов в анализируемой книге на фоне частых посещений К. Улманисом городов и местечек Латвии, сопровождавшиеся неизменно речами, свидетельствуют о секундарном значении конкретного пространства, об определённом умалении значения локальных уз (горизонтальных) и о приоритетном значении уз вертикальных, должных быть между любым человеком, живущим на территории Латвии и К. Улманисом, предстающим Учителем жизни. Таким образом, именно вертикальные личные (реальные и иллюзорные, создаваемые публикуемыми текстами) связи становятся основой желаемого единства разнообразной по роду занятий и месту проживания людской общности (народа). К тому же, малая частотность упоминания топонимов в высказываниях К. Улманиса проявляет заметное отчуждение, слабую освоенность территории страны её жителями, что, пожалуй, было связано с такими обстоятельствами как – малая плотность населения Латвии – 29 человек на 1 кв. км, по данным 1935 года, неразвитая инфраструктура, отсутствие разветвлённой, хорошо обустроенной сети дорог. Как пишет Фрицис Адамович, общая протяженность дорог составляла 34000 км, из них в ведении государства находилось около половины. Шоссей-

¹² Ibidem, s. 337.

¹³ Ibidem, s. 321.

¹⁴ Ibidem, s. 202.

¹⁵ Ibidem, s. 283.

¹⁶ Ibidem, s. 270.

¹⁷ Ibidem, s. 241.

¹⁸ Ibidem, s. 267.

¹⁹ Ibidem, s. 251.

²⁰ Ibidem, s. 254.

ных и мощеных дорог было всего 1700 километров, 2,6 на 100 квадратных километров, тогда как во Франции 130 километров шоссе на 100 квадратных километров (в 56 раз больше)²¹. Неудовлетворительное состояние дорог, как подчеркивает автор, ограничивало использование автомобилей в перевозке пассажиров и товаров, особенно осенью и весной. Не лучше обстояло дело и с железнодорожным сообщением, ибо протяженность железнодорожных путей составляла 3000 километров, то есть 4,5 километров на 100 квадратных километров, (в 2–3 раза меньше, чем в западноевропейских государствах)²². Подобное состояние путей сообщения затрудняло передвижение людей по стране и тем самым знакомство с нею. Поэтому становятся понятны, например, призывы писателя, неутомимого публициста Яниса Лапиньша знакомиться с «прекрасной Латвией». «Использовали ли вы свое свободное время для того, чтобы объездить реки Латвии, хотя бы некоторые?»²³ – вопрошает он в очерке, который не один раз издавался в составе сборников, подготавливаемых Отделом учебных пособий Министерства образования и вручаемых в качестве «даров правительства» выпускникам разного уровня школ.

Нечастое употребление топонимов и однозначность контекста, в котором они появлялись в речах К. Улманиса, не формировали представления о качественном разнообразии мест, составляющих территорию молодого государства, и тем более представления о единстве страны на основе разнообразных её территориально-социальных единиц.

Введение топонимов в текст высказываний К. Улманиса только в связи с фиксацией ситуации, в которой прозвучала его речь, представляло страну в значительной мере обезличенной, являющейся лишь местом оплодотворяющей встречи вождя и населенной земли, и обнажало, тем самым, тенденцию унификации, выраженную в сфере идеологии.

Весьма откровенно эта тенденция сказалась в речах К. Улманиса, произнесенных в Карсае и Балвах во время его посещения этих городов в августе 1934 года. К. Улманис озвучил имеющее место быть

²¹ F. Adamovičs, *Īss pārskats par Latvijas ģeogrāfiju (1936)*, [w:] *Latvieši: XX gadsimta 20.–30. gadu autoru rakstu krājums*, Rīga 2003, s. 18.

²² *Ibidem*, s. 23.

²³ J. Lapiņš, *Skaistā Latvija*, Rīga 1936, s. 135; A. Grīns un A. Zālītis, *Tēvzemei un brīvībai*, Rīga 1937, s. 434; см. также A. Brigadere, *Neizpētītā Latvija*, [w:] A. Zālītis, *Mana tēvu zeme*, Rīga 1937, s. 393.

стереотипные представления о Латгалии – одном из регионов Латвии: «Это земля за лесами, там мало что растет. Латгалия только много требует, у нее всяческие потребности, свои особенности, с которыми нам не справиться»²⁴, – и дал им решительный отпор. Он заявил, что «все сказанное до сих пор о темноте и особенностях Латгалии – неправда. Это чепуха»²⁵. Таким образом, отрицание особенностей и их коммуникативно-созидательного потенциала ориентировало аудиторию на преодоление качественного разнообразия при сохранении множественности частей, составляющих территориальное целое.

Другой уровень топонимов представляют названия регионов Латвии. В Конституции Латвийской Республики, принятой 15 января 1922 года записано, что «территорию Латвийского государства, границы которой определены международными договорами, составляют Видземе, Латгалия, Курземе и Землаге»²⁶ (См. приложение 2). Но отсутствие ранее (до 1795 года) территориально-административного единства, не достигнутого для территории Латвии и в составе России, ибо она оказалась разделенной между тремя губерниями – Курляндской, Лифляндской и Витебской, обострило проблему ментального освоения всего физического пространства молодого государства, формирования чувства и осознания его территориальной общности. Возможны два пути такого освоения. Один из них – уже выше названная унификация с игнорированием качественного разнообразия каждого региона, второй же заключается в допущении и поддержке качественного разнообразия их, что могло побудить и усилить взаимодействие и взаимообогащение этих регионов и их населения. Но для этого необходимо в сфере идеологии присутствие соответствующих топосов (топонимов) в ее информационном пространстве страны. Однако, незначительный удельный вес обозначений регионов Латвии характерен для такого компонента этого пространства как *Degsme*. Во фрагментах текстов Улманиса, приведенных в этой книге, Видземе упоминается 1 раз, Курземе – 3, Землаге – 1 и Латгалия – 10.

При этом более частое упоминание Латгалии, сравнительно с упоминанием других регионов Латвии, обнажает значительное отчужде-

²⁴ K. Ulmanis, *Sniegsim Latgalei roku*, [w:] idem, *Sabiedriskie raksti un runas*, II. seļ., Rīga 1935, s. 275–276.

²⁵ Ibidem.

²⁶ *Latvija 1918.–1928.: Atskats uz latvju tautas pagātni un valsts pirmiem 10 gadiem*, s. 82.

ние этой области страны, отстранение ее от остальной Латвии, что вытекает из контекста появления Латгалии в высказываниях К. Улманиса. Отметим, что о Латгалии он говорит, выступая только перед жителями городов этого региона, причем так же обстоит дело и с упоминанием других регионов. Подобный характер подачи информации о топосах в рассматриваемой книге не содействовал территориально-социальной консолидации Латвии. К. Улманис называет Латгалию «третьей звездой в венце нашего государства»²⁷, что предполагает иерархическую значимость областей страны и, в частности, меньшую – Латгалии. Кроме того, в речи К. Улманиса, произнесенной в Балвах 19 августа 1934 года, Латгалия характеризуется как юное, слабое, немощное создание, нуждающееся в поддержке старших сестер или братьев, как прозвучало в Даугавпилсе: «Латгалия – младшая, ей иногда старшие сестры должны руку подать»²⁸ или «подтянем к себе ближе младшего брата – Латгалии, у которого ноги еще не крепки, чтобы он достиг нас»²⁹. Такое представление о Латгалии едва ли укрепляло эмоционально-ментальную общность Латвии, скорее провоцировало определенное подозрение у «старших сестер», известную закомплексованность жителей Латгалии, и в конечном итоге, закрепляло сегментацию страны. Кроме того, патриархализация политических отношений проявляет тенденцию архаизации политической жизни, которая могла ослабить жизнеспособность молодого государства.

Упоминание же других регионов Латвии – Курземе, Земгале – связаны с событиями, т. е. борьбой, которая «дала нашу самостоятельность и нашу независимость – самое наше государство – Латвию»³⁰. Таким образом, событийная наполненность этих областей страны, должная повысить самосознание и чувство гордости за эту землю ее жителей, отличает эти регионы от Латгалии, событийная сторона жизни которой К. Улманисом в анализируемых текстах игнорируется.

Редкость упоминания топонимов регионального уровня в текстах К. Улманиса создавала представление о качественно однородном, административно едином пространстве, что отразилось в частотном употреблении такого обозначения как Латвия. Латвия в речениях

²⁷ К. Ulmanis, *Degsme*, s. 166.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, s. 167.

³⁰ *Ibidem*, s. 176, 289.

К. Улманиса, собранных в *Degsme*, упоминается 350 раз. На всепоглощающее значение Латвии указывает широкий контекст, в который погружено понятие «Латвия». Так, например, в речи, произнесенной 18 ноября 1934 года, К. Улманис сказал и (это первое предложение, т.е. наиболее значимая часть текста): «18 ноября 1918 года было провозглашено государство независимой Латвии»³¹. Таким образом, Латвия манифестируется как феномен вечный, существовавший до государствообразования. Очевидно при этом умаление политико-государственного измерения (имеется ввиду государство как совокупность политических институтов) Латвии, которая предстает, прежде всего, землей/территорией, нуждающейся в собственных господах, а также объектом любви, служения и, наконец, идеи, горящей в сердце. Латвия в высказываниях К. Улманиса, утверждается как достояние людской общности (Нас), на что указывает частотность формулы «наша Латвия»³², и в то же время как надындивидуальное начало, вбирающее в себя каждого. Так, на Празднике крестьян 21 июля 1931 года К. Улманис зачитал своеобразную клятву: «я, латышский крестьянин, обещаю, что как до сих пор, так и в будущем, мои мысли, мой труд, вся моя сила и весь я сам во все дни буду принадлежать моей родине и отечеству, нашему государству – Латвии»³³. Этому заклинанию вторит и сказанное 15 мая 1938 года: «Мы принадлежим Латвии, и нас вместе держит Латвии святое имя»³⁴.

Проповедуемая (и укоренившаяся в словоупотреблении в современной Латвии) принадлежность Латвии формирует представление о человеке как существе ничтожном в качестве личности/индивидуальности и обретающем значимость лишь в качестве органической составляющей части некоего целого, возвышающего над индивидуальным «я». Подобная фразеология, закладывает в подсознание аудитории идею овеществления человека, который позиционируется как бессильный в социальном плане, т. е. малоспособный самостоятельно выстраивать свои отношения с людьми, самостоятельно определять цель и смысл своей жизни. В речениях К. Улманиса такие цель

³¹ Ibidem, s. 186.

³² Ibidem, s. 61.

³³ Ibidem, s. 77.

³⁴ Ibidem, s. 164.

и смысл индивидуальной жизни даны: «у нас у всех одно направление, одна главная задача – Латвия»³⁵.

О придании Латвии надындивидуального статуса и одновременно ее персонализации говорит и требование любви к Латвии³⁶, выполнения долга перед ней³⁷, самопожертвования ради нее: «Кто хоть раз стоял под знаменем Латвии, – говорил К. Улманис в Центральном латвийском сельскохозяйственном обществе 2 ноября 1933 года, – тот на всю жизнь, на жизнь и смерть дал клятву отдать себя Латвии»³⁸.

Абсолютизация Латвии как наивысшей ценности, определяющей смысл человеческой жизни, вела к манифестации ее как идеи, как эмоционального состояния человека. Так, во фрагменте текста К. Улманиса, сказано: «Латвия не является и не смеет быть для ее граждан только понятием места. Имя Латвии и идея Латвии должны гореть в наших сердцах жарким и ясным пламенем»³⁹. Заметим, что при этом не отрицается тождественность Латвии «месту» – территории, на что указывает в приведённой цитате слово «только». Причем этническая наполненность этой территории придает ей определённые качества, должны являться во всех сферах жизни людей. Так, выступая в Центральном латвийском сельскохозяйственном обществе 2 ноября 1933 года, К. Улманис призвал: «Сделаем Латвию опять латышской, сделаем ее землей латышей, в которой латышское выражается везде, на все влияет, всюду заметно: в повседневной жизни, в школе, в церкви, в искусстве, в писательстве, в политике, в хозяйстве. Пусть латыш прежде всего станет латышом внутри, духовно, в своем сознании, в силе, тогда Латвия действительно будет для латышей»⁴⁰.

Декларируемое совпадение территориального, государственного, понимаемого вне системы политических институтов, и социального как этнической общности формировало психологию гетто с её закрытостью и одновременно исключительностью. Она была призвана обеспечить самостоятельность и самобытность латышей и их властвующую

³⁵ К. Ulmanis, *Degsme*, s. 165, 448–449.

³⁶ *Ibidem*, s. 351.

³⁷ *Ibidem*, s. 155.

³⁸ *Ibidem*, s. 165.

³⁹ *Ibidem*, s. 433, 426.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 240, 268.

щее положение в латышской Латвии⁴¹, что сопрягалось с игнорированием других, вообще не упоминаемых на страницах *Degsme*, хотя и реально присутствующих в составе населения Латвийского государства (см. приложение 3). Высокая значимость территориального начала в представлении о Латвии⁴² сказалось и в весьма частотном употреблении слова «zeme/земля», обозначающего как объект приложения физических действий человека, так и населенную страну. В анализируемой книге «земля» упоминается 211 раз, но к этому числу следует добавить устойчивые формулы «наша земля», встречающуюся на страницах *Degsme* 80 раз, «своя земля», упомянутую 20 раз, «земля отцов» (35 упоминаний), «отечество/tēvzeme» (51 упоминаний), а так же отчизна/tēvija (55 упоминаний). Частотность подобных пространственных обозначений подчеркивает социальную окрашенность пространства, которое или принадлежит человеку, или наполнено людьми, связанными реальными и иллюзорными кровнородственными узами. Заметим, что столь любимое К. Улманисом слово «отечество», предпочитаемое им понятию «родина» имплицитно содержит насыщенное теплым чувством воспоминание о предках, вводимых таким образом в мир живых, и тем самым устанавливает органическую связь прошлого с настоящим, выявляя непрерывную длительность времени. При этом акцентирование «нас» как людской общности, открытой в диахронии, в известной степени умаляет индивидуальное «я» человека, поглощаемого этой общностью мертвых и живых. В то время как слово «родина» (упоминается в *Degsme* 17 раз) указывает на более короткую временную протяжённость, ограниченную жизнью человека, живущего здесь и сейчас. Поэтому в определении «родина» более выпукло выражено индивидуальное начало, тогда как в понятии «отечество» социальное (коллективное).

Предпочтение, отдаваемое К. Улманисом обозначению территории Латвийского государства, являлось следованием сознательно актуализируемой в 30-ые годы XX века традиции, заложенной младолатышом Атисом Кронвалдсом, чей очерк *Tēvzemes mīlestība/Любовь к отечеству* неоднократно публиковался в составе «даров правительства» выпускникам основных, средних и профессиональных школ

⁴¹ Ibidem, s. 285.

⁴² См. об этом: Т. Кузнецова, *1918 год в юбилейных изданиях Латвии (1918–1940)*, [w:] *Россия и Балтия*, Москва 2008, s. 219–220.

в 1937–1938 годах, причем весьма значительными для Латвии тиражами⁴³. Отметим, что так же, как и в очерке А. Кронвалдса, в речениях К. Улманиса отечество персонализируется, поскольку предписывается любовь, служение, вера, верность в отношении к нему⁴⁴. Однако, установки, оправданные и значимые во второй половине XIX века, когда происходила духовная консолидация латышей и формировалось их национальное самосознание, в условиях уже существующего Латвийского государства, не являлись в полной мере соответствующими новым жизненным обстоятельствам и в силу этого приобретали анахронический характер, что свидетельствует о недостигнутом балансе между ретроспективным и перспективным началами в идеологическом воздействии К. Улманиса на аудиторию.

Еще один уровень появления топонимов в текстах К. Улманиса – это обозначения конкретных мест, связанных с определёнными событиями, при этом употребляемые топонимы предстают эмблемами⁴⁵, поскольку подаются они как указатели на некие качества определённой людской общности (латышей). В связи с этим они отличаются неизменной формулировкой, а событийное содержание названных топонимов оказывается размытым, выхолощенным. Так, ряд топонимов, увязанных в единую цепочку, упоминается в связи с военными подвигами латышей – боями за свободу, но сами события, люди и действия, время их, не конкретизируются. Поэтому такое введение топонимов в тексты превращает обозначаемые ими топонимы в «общие места памяти», функциональное предназначение которых – вызывать определённую эмоциональную реакцию у людей и тем содействовать формированию коммунитас⁴⁶, то есть эмоционально-скрепленной и базирующейся на реальных и иллюзорных, личных, причем вертикальных, связях большой человеческой общности.

К таким устойчивым топонимическим рядам относятся Тирельские болота, берега Венты, Цесис, иногда добавляются в данный перечень и латгальские озера. Эти топонимы утверждались как вдох-

⁴³ См. например: А. Grīns un A. Zālītis, *Tēvzemei un brīvībai* – 15590 экземпляров.

⁴⁴ См. например: К. Ulmanis, *Degsme*, s. 404, 405, 418, 432, 191, 144, 64 и т.д.

⁴⁵ «Эмблема – это знак, выражающий идентичность индивида или группы индивидов: имя, герб, иконографический атрибут являются эмблемами.» – М. Пастуро, *Символическая история европейского средневековья*, Санкт-Петербург 2012, s. 9.

⁴⁶ В. Тэрнер, *Символ и ритуал*, Москва 1983, s. 170.

новляющее свидетельство некогда бывших и потому должных быть единства и веры в Латвию. Так, в правительственном манифесте 16 мая 1934 года К. Улманис заявил: «16 лет назад мы почти голыми руками завоевали Латвийское государство, идя в бой с горячей верой и несокрушимой уверенностью: мы были едины в Тирельском болоте, у берегов Венты, в Цесисских боях»⁴⁷, а 18 ноября того же года он, выступая на радио, нюансировал контекст топонимического ряда, призвав: «Позволим снова гореть в наших сердцах старой вере в Латвию, той вере, которая все эти годы делала нас сильными [...] – этой старой вере в Латвию, которая зажглась в дни боев в Тирельских болотах, на берегах Венты, в сражении на Цесисских низинах и на берегах Латгальских озер!»⁴⁸. Эта устойчивая цепочка топонимов неоднократно репродуцировалась и в различных изданиях⁴⁹, причем ориентированных на молодежную аудиторию, что лишний раз подтверждает значимость текстов К. Улманиса в формировании исторической памяти латышей.

Таким образом, проведенный анализ пространственных обозначений в высказываниях К. Улманиса, уже его современниками превращаемого в символическую фигуру, обнаруживает, во-первых, топографическую обедненность формируемой его текстами исторической памяти; во-вторых, неравноценность топосов – областей городов, местечек – составляющих территорию Латвийского государства; в-третьих, «выстраивание» общества по вертикали, соединяющем индивида (латыша-крестьянина) с высшей, абсолютной, детерминирующей его силой – Латвии, и отечеством, вождем, который, по словам латышского писателя и публициста Альфонса Франциса, является «хозяином единого народа»⁵⁰. И в-четвертых, умаление значимости индивидуального человеческого «я», лишения необходимости и возможности самостоятельного смысла и целеполагания в своей жизни.

Подобное внушаемое восприятие пространства в его социальном измерении было способно затруднить консолидацию молодого госу-

⁴⁷ К. Ulmanis, *Degsme*, s. 243.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 39, 258.

⁴⁹ См. например: К. Ulmanis, *Pastāvēt mūžīgi!*, [w:]: *Brīvības pieminekļa Gada Grāmata. 1935, Rīga 1935*, s. 69; idem, *Pateicība un sirds solījums*, [w:]: *K. Ulmanis jaunatnei: Rakstu izlase un izvilkumi pamatskolai J. Lapiņa sakopojumā*, Rīga 1938, s. 43.

⁵⁰ A. Francis, *Dr. Kārļa dzīve un darbi*, [w:]: A. Zālītis, *Tev mūžam dzīvot*, Rīga 1937, s. 92.

дарства, усугубить сегментацию общества, препятствуя формированию у всего населения страны чувства и осознания территориально-социальной общности.

Приложение 1

Цитируемость речей Карлиса Улманиса в книге *Degsmē/Горение* (1938)

№	Название речи	Кол-во цитат
1.	Bērzmuižas skolas audzēkņu izlaiduma aktā 1935. g. 7. jūnijā/На выпускном акте воспитанников Берзмуйжской школы 7 июня 1935 г.	34
2.	Pļaviņu ģimnāzijas audzēkņu izlaiduma aktā 1936. g. 18. jūnijā/На выпускном акте воспитанников Плявиньской гимназии 18 июня 1936 г.	22
3.	Radio runa 1934. g. 18. maijā/ Радиоречь 18 мая 1934 г.	20
4.	Mazpulku nometnē Mežotnē 1937. g. 1. augustā/В лагере мазпулков в Межотне 1 августа 1937 г.	20
5.	Jelgavā 1934 g. 21. novembrī/В Елгаве 21 ноября 1934 г.	20
6.	Bērnu svētkos 1936. g. 21. maijā/На празднике детей 21 мая 1936 г.	18
7.	Radio runa 1935. g. 21. maijā/Радио речь 21 мая 1935 г.	17
8.	Pļaujas svētki Koknesē 1935. g. 13. oktobrī/На празднике урожая в Кокнесе 13 октября 1935 г.	16
9.	Rīgas pilsētas pamatskolu skolotāju konferencē 1936. g. 12. novembrī/На конференции учителей основной школы города Риги 12 ноября 1936 г.	15
10.	Lauksaimnieku nedēļā 1935 g. 1. martā/Во время недели сельских хозяев 1 марта 1935 г.	14
11.	Kabiles skolā 1936.g. 3. jūnijā./ В Кабильской школе 3 июня 1936 г.	14
12.	Mazpulku nometnē Dobelē 1936. g. 12. jūnijā/В лагере мазпулков в Добеле 12 июня 1936 г.	14
13.	Vēstures skolotājuursos 1934. g. 13. augustā/На курсах учителей истории 13 августа 1934 г.	14
14.	Pamatskolu audzēkņu izlaiduma aktā Alūksnē 1938. g. 29. maijā/На выпускном акте воспитанников Алуксенской основной школы 29 мая 1938 г.	14
15.	Bērzmuižā 60 g. dzimšanas dienas piemiņas dienā 1937. g. 12. septembrī/ В Берзмуйже в честь 60-летия со дня рождения 12 сентября 1937 года.	14
16.	Aizsargu svētkos Madonā 1934. g. 17. jūnijā/На празднике айзсаргов в Мадоне 17 июня 1934 г.	12
17.	Rēzeknē 1935. g. 30. maijā/В Резекне 30 мая 1935 г.	11
18.	Pagasta vecāko sanāksmē 1934. g. 17. decembrī/ На собрании волостных старейшин 17 декабря 1934 г.	10

Рис. 1. Цитируемость речей Карлиса Улманиса в книгу *Degsmē/Горение* (1938)

Рис. 2. Карта Латвии 1939 года

Таб. 1. Национальный состав населения и его региональное распределение в Латвии 1935 году

	Рига	Видземе	Курземе	Земгале	Латгалия	Латвия	%
Латыши	242,731	381,190	253,096	247,844	347,751	1,472,612	75,5
Немцы	38,523	4,624	12,786	5,316	892	62,144	3,2
Русские	28,346	6,694	3,306	14,177	153,976	206,499	10,6
Белорусы	4,676	2,318	1,318	4,636	13,919	26,867	1,4
Евреи	43,672	2,458	12,012	7,363	27,974	93,476	4,8
Поляки	15,774	2,951	3,7005	6,985	19,534	48,949	2,5
Эстонцы	2,211	3,823	359	164	457	7,014	0,4
Лейши	5,788	966	3,702	11,532	925	22,913	1,2
Остальные	2,834	1,135	2,333	1,266	1,378	8,946	0,4
Неизвестные	508	88	89	86	358	1,129	0,0

Streszczenie

Społeczny wymiar przestrzeni: toponimy w tekstach Karlisa Ulmanisa (lata 30. XX wieku)

W artykule na podstawie analizy toponimów w rozprawie *Degsme* autorstwa K. Ulmanisa, szefa rządu i głowy państwa łotewskiego w latach 30. XX w. – rozpatrywane jest pojęcie przestrzeni w jej wymiarze socjalnym. Dzięki liderowi politycznemu państwa łotewskiego przestrzeń stała się jednym z elementów pamięci historycznej narodu łotewskiego. Wykonana analiza znaków przestrzeni w wypowiedzeniach K. Ulmanisa wskazuje na: wyjąłowanie topograficzne pamięci historycznej, ukształtowanej w tekstach polityka; różnowartościowość elementów przestrzennych (toposów) – obwodów, miast, miasteczek, kształtujących teren państwa łotewskiego; hierarchiczną budowę społeczeństwa, zgodnie z którą *individuum* (Łotysz – chłop) jest zawsze połączone z wyższą, absolutną, determinującą go siłą (Łotwa, Ojczyzna, Wódz); zmniejszenie wartości indywidualnego „ja”, które jest pozbawione podstawowego sensu oraz życiowego celu.

Summary

Social dimension of space: toponyms in the texts of Karlis Ulmanis (30s of the 20th century)

The paper, basing on the analysis of toponyms in the book *Degsme* by K. Ulmanis – Head of the Government and the State of Latvia in the 1930s, reveals the opinions concerning the space in its social dimension, which has been built by the political leader of the state in the historical memory of Latvians. The analysis of the spatial designations in Ulmanis' utterances reveals: first, the topographic scarceness in the historical memory formed by his texts; second, the inequality of the topoi – districts, towns, villages making up the territory of the state of Latvia; third, vertical “building” of the society linking an individual (Latvian – peasant) with the highest, absolute determining power – Latvia, the fatherland, and the leader; fourth, the devaluation of the individual human “self” deprived of necessity and possibility of independent goal-setting and self-determination.

Библиография

Ulmaņis K., *Degsme. Dr. Kārļa Ulmaņa atziņas, norādījumi, aicinājumi un vēlējumi. Faksimilizdevums*, Rīga 1991 (1938).

- Ulmanis K., *Pastāvēt mūžīgi!*, [w:] *Brīvības pieminekļa Gada Grāmata*, Rīga 1935.
- Ulmanis K., *Pateicība un sirds solījums*, [w:] *Kārlis Ulmanis jaunatnei: Rakstu izlase un izvilumi pamatskolai. J. Lapiņa sakopojumā*, Rīga 1938, s. 43–44.
- Ulmanis K., *Sniegsim Latgalei roku*, [w:] K. Ulmanis, *Sabiedriskie raksti un runas*, II. Sej, Rīga 1935.
- Adamovičs F., *Īss pārskats par Latvijas ģeogrāfiju (1936)* [w:] *Latvieši: XX gadsimta 20.–30. gadu autoru rakstu krājums*, Rīga 2003.
- Brigade A., *Neizpētītā Latvija*, [w:] A. Zālītis, *Mana tēvu zeme*, Rīga 1937.
- Butulis J., *Ideoloģija un propaganda*, [w:] *15. maija Latvija*, Rīga 2017, s. 153–175.
- Francis A., *Dr. Kārļa dzīve un darbi*, [w:] A. Zālītis, *Tev mūžam dzīvot*, Latvija, Rīga 1937, s. 43–108. Grīns A., *Trīs gadsimti un trīs vadoņi*, Rīga 1937.
- Klīve A., *Latvijas neatkarības gadi*, Brooklyn 1976.
- Lapiņš J., *Skaistā Latvija*. Grām.: Grīns A. un Zālītis A. Tēvzemei un brīvībai, Rīga 1937, 431–438.
- Latvija 1918–1928.: Atskats uz latvju tautas pagātni un valsts pirmiem 10 gadiem*, Rīga 1928.
- Priedīte J., *Kārļa Ulmaņa romantisks attiecību diskurss*, [w:] *Reiz dzīvoja Kārlis Ulmanis*, Rīga 2007.
- Барг М. А., *Эпохи и идеи: Становление историзма*, Москва 1987.
- Гуревич А. Я., *Категории средневековой культуры*, Москва 1984.
- Кузнецова Т., *Речи Карлиса Ульманиса как средство формирования культурной памяти (Латвия 1934–1940)*, [w:] *Acta Humanitarica Universitatis Saulensis. Mokslo darbai*, t.9, Šiauliai 2009.
- Кузнецова Т., *1918 год в юбилейных изданиях Латвии (1918–1940)*, [w:] *Россия и Балтия*, Москва 2008.
- Пастуро М., *Символическая история европейского средневековья*, Санкт-Петербург 2012.
- Подосинов А. В., *Ex oriente lux! Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии*, Москва 1999.
- Райт Дж., *Географические представления в эпоху крестовых походов*, Москва 1988.
- Тэрнер В., *Символ и ритуал*, Москва 1983.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2017.007>

Андрій Жив'юк

(Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені Степана Дем'янчука Рівне, Ukraina)

Поляки в органах радянської влади в західних областях УРСР (1939–1941 рр.)

Słowa kluczowe: Polacy w URSS; Polacy we władzach radzieckich; tereny zachodnie URSS

Keywords: Poles in the USSR; Poles in the Soviet authorities; western areas USSR

У новітній історії Польщі вереснева катастрофа 1939 р. виявилась трагічним контрапунктом, поставивши польську спільноту перед вибором: опір / співпраця чи співжиття з одним та іншим окупантом. Польська політична, військова, культурна еліта і більшість поляків обрали спротив, як активний, так і пасивний. Політичний компроміс з нацистською владою був виключений вже від початку окупації, вимушено-прийнятними видавались лише індивідуальні стратегії виживання. Менш однозначно складались стосунки з радянським окупантом, якого на початку багато хто сприйняв за союзника. Після ж нападу Німеччини на СРСР та укладення „угоди Сікорського – Майського” такий союз набув статусу де-юре. Саме цим чинником можемо пояснити співпрацю частини польського населення з радянською стороною, аж до присутності поляків у низових органах радянської влади.

Звісно, що в середовищі польського, як і українського, єврейського, чеського та інших етносів, що населяли територію новоутворених

західних областей УРСР, була частка осіб, які притримувались лівих поглядів і з симпатією сприйняли більшовицьку владу. Для польської сторони можемо окреслити це явище як „синдром Ванди Василевської”, коли деякі польські інтелектуали не лише єврейського походження (Александр Ват, Александр Дан, Халіна Гурська), а й такі як Владислав Броневський, Тадеуш Бой-Желенський визнали для себе за можливе стати до співпраці з „советами”. Нагадаємо, що у жовтні 1939 р. вони утворили організаційний комітет польських письменників у Львові, від імені якого 19 листопада підписали заяву, що вітала приєднання Західної України до СРСР.

З іншого боку, на процесі залучення місцевих кадрів до органів регіонального управління, інакше кажучи до більшовицької номенклатури, відобразилися етнічні зміни, які відбулися у краї впродовж 1939 – першої половини 1940-х рр. Йдеться не тільки про збільшення питомої ваги росіян у загальному національному спектрі регіону, але й зменшення на цьому тлі частки представників польської національності. Саме вони, в силу об'єктивних причин, до 1939 р. склали основу політичної, господарської, культурної еліти „східних кресів” Польської держави і були у своїй масі значно освіченішими, ніж, до прикладу, українці.

У місцях компактного проживання мешканців різних національностей траплялися випадки призначення на посаду керівників місцевих органів радянської влади представників домінуючого там етносу, зокрема чехів, білорусів, росіян чи поляків. Як вважають українські дослідники, останні влада часто використовувала „для провокування польського населення на боротьбу проти українських націоналістів”¹. Ті ж, у свою чергу, піддавали сільських голів польської національності репресіям, мотивуючи свої дії тим, що „поляки краще ставляться до виконання заходів, які проводить радянська влада”². Така ситуація, однак, виникла аж у 1944 р. Для 1939–1941 рр. більш характерним було свідоме маніпулювання радянських владних структур, у першу чергу, з боку органів Народного комісаріату внутрішніх справ – Народного

¹ О. Калакура, *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті*, Київ 2007, с. 326.

² Г. Стародубець, *Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.)*, Житомир 2016, с. 133.

комісаріату державної безпеки (НКВС-НКДБ), настроями українців і поляків та інспірування обструкції і негації одних стосовно інших.

Польські дослідники зазначають, що поляки й українці після початку Другої світової війни опинилися у різній геополітичній ситуації, яка спонукала поляків боротися проти Німеччини і еволюціонувати у стосунках з Радянським Союзом від ворожнечі до союзництва. Натомість для українців ворогом номер один став СРСР. Однак при цьому під українцями розуміються українські націоналісти (інакше кажучи, Організація українських націоналістів – ОУН), а співпраця українців з Німеччиною розглядається на прикладі Генерал-губернаторства³. За такого підходу осторонь залишається ситуація, що виникла у 1939–1941 рр. у Східній Галичині й на Волині (інакше кажучи, у західних областях УРСР), де як поляки, так і українці опинилися віч-на-віч з більшовицькою владою, котра, за кулісами гасел про інтернаціоналізм, всіма засобами намагалася втілити сценарій *divide et impera*.

Головнокомандуючий Українським фронтом С. Тимошенко у зверненні до робітників і селян Західної України під назвою *Дорогі брати і сестри*, видрукуваному напередодні вступу радянських військ, закликав: „Годі носити на своїх згорблених нуждою плечах польських панів. [...] Зброєю, косами, вилами і сокирами бий одвічних ворогів твоїх – польських панів, які перетворили твою країну в безправну колонію, які тебе ополячували, в болото затоптали твою культуру і перетворили тебе і дітей твоїх в бидло, в рабів. Не повинно бути місця на землі Західної України панам і підпанкам, поміщикам і капіталістам”⁴. Хоча формально більшовицька влада не виступала проти польського населення, а „лише проти польських буржуазії та поміщиків”, „осадників”, але фактично проводила „деполонізацію” теренів⁵.

Надзвичайний інтерес виявили співробітники опергруп НКВС до українських антипольських повстань, які мали місце в першій половині вересня 1939 р. у різних місцевостях Східної Галичини і Волині,

³ Г. Мотика, *Від волинської різанини до операції „Вісла”*. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр., Київ 2013, с. 30–32.

⁴ *Відозва командуючого українським фронтом командарма I рангу Семена Тимошенка до робітників і селян Західної України*, в: М. Кучерепа, В. Вісин, *Волинь: 1939–1941 рр.*, Луцьк 2005, с. 186.

⁵ Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*, Львів 2002, с. 514.

педальюючи їх антипольський характер. Так, особливу увагу приділили слідчі НКВС заарештованим учасникам протипольського виступу в с. Дермань на Волині, дошукуючись там, очевидно, сліду Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), а знайшовши слід ОУН, переклчили свою увагу на його антирадянську складову⁶.

У національній політиці більшовики намагалися протиставити українців полякам, тому політика українізації часто проводилася під антипольськими гаслами, а політичні репресії заторкнули найперше польську спільноту. Представництво польського населення серед депутатів Народних зборів Західної України склало 3% проти 92,2% українців⁷ (за іншими даними – 2,9% і 92,9%⁸). Водночас серед заарештованих за політичними звинуваченнями у період 1939–1941 рр. у Рівненській обл. українців було близько 46%, поляків – 36,4%, євреїв – 11,4%, росіян – 4%, інших – 2,2%⁹. Варто згадати, що за переписом 1931 р. українці становили 69,89%, поляки – 15,46%, євреї – 9,71%, росіяни – 1,09%. Тобто, серед учасників Народних зборів поляків було удванадцяттеро менше за відсоток польського населення в Західній Україні, натомість частка заарештованих серед них більша ніж удвічі перевищила цей відсоток.

Виступи на Народних зборах польських депутатів – двох жінок (одна з них Д. Кузьмінська) і учителя Юрасика – склалися зі стандартних привітань, подяк і закликів, у тому числі Червоній армії і вождеві Сталіну, сентенцій про гноблення робітників у Польщі, про велику боротьбу більшовиків, про долю жінки і найкращу демократію в СРСР, про злуку з УРСР і СРСР¹⁰.

Однак більшість польського населення не бажала сприяти легітимації радянської влади, що виразно виявилось під час виборів до

⁶ А. Жив'юк, І. Марчук, *Від „Дерманської республіки” до „Дерманської трагедії”*: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині, Рівне 2011, с. 25–32.

⁷ Л. Трофимович, *Українсько-польські відносини в 1939 році*, в: *У пошуках правди. Збірник матеріалів наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”*, Луцьк 2003, с. 132.

⁸ А. Жив'юк, І. Марчук, *op. cit.*, с. 37.

⁹ Р. Давидюк, *Репресивна політика радянського режиму проти національних меншин на Рівненщині у 1939–1941 роках*, в: *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, вип. 3–4, 2011, с. 88.

¹⁰ *Записник жителя с. Дермань Здолбунівського повіту Волинського воєводства, депутата Народних зборів Західної України Є. Кисільчука про перебіг Народних зборів, в: Реабілітовані історією. Рівненська область*, кн. 2, Рівне 2009, с. 34–37.

Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 24 березня 1940 р. Зауважимо, що у своєму ставленні до виборів поляки поділились на дві групи, умовно кажучи, нонконформістську і маскувальну. Приклади знаходимо у доповідній записці Тернопільського обкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) про підсумки виборчої кампанії.

У м. Поморяни колишній член організації „Стшельци” Мудрицький казав: „Навіщо голосувати за кандидатів до Верховних Рад СРСР і УРСР, зачекайте до весни, і тоді ми будемо голосувати за кандидатів польського уряду. Це для поляків дорожче”¹¹. Аналогічно висловлювався Бартко Відзішевський з с. Слобідка Козлівського району: „Як це так, щоб совети прийшли на нашу землю, мордували наш польський народ, і хочуть, щоб за них ми голосували. Хай зачекають весни, тоді побалакаємо”¹². Казимир Зінькович, мешканець містечка Клевань Рівненської обл. у розмові сказав, що „Польща буде ще більшою, ніж вона була. Була Польща від Балтійського до Чорного моря, але буде ще більшою”¹³.

Натомість Броніслав Грендіс зі Зборівського району попереджував: „Необхідно організацію застерегти від арешту, для чого необхідно виконувати всі вказівки радянської влади, на вибори у Верховні Ради повинні з’явитися усі, щоб не було підозр”¹⁴. Дружина польського офіцера Краковська з Чортківського району вторила: „Потрібно тепер бути розумними і знати, що робити проти радянської влади” (йшлося про саботаж виборів шляхом псування виборчих бюлетенів)¹⁵.

Польська спільнота не отримала представництва у вищих радянських законодавчих органах, по суті й не прагнути того, що влаштувало і радянську сторону. Остання вирішила компенсувати цей вакуум, увівши на виборах 15 грудня 1940 р. до складу депутатів місцевих рад кілька десятків поляків. Так, депутатами Волинської обласної ради стали 62 українці, 2 поляки, 4 росіян, 2 євреїв, 3 особи інших національностей¹⁶. Серед 81 депутата Львівської облради знаходимо імена:

¹¹ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп.1, спр. 19, арк. 4.

¹² Ibidem, арк. 5.

¹³ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1339, арк. 12.

¹⁴ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 19, арк. 5.

¹⁵ Ibidem, арк. 4.

¹⁶ М. Кучерепа, В. Вісин, *op. cit.*, с. 46.

Якубінська Анна Іванівна (учителька Поморянської середньої школи, Поморянський виборчий округ № 35)¹⁷, Щемплінська Ельжбета Сигізмундівна (письменниця, Сталінський виборчий округ № 64)¹⁸, Гулик Ксавера Ігнатіївна (учителька с. Гологори, Червоненський виборчий округ № 39)¹⁹, Маньковський Йосиф Антонович (редактор газети „Червоний штандарт”, Сокільницький виборчий округ № 27)²⁰. Кандидатами в депутати Тернопільської обласної ради (всього 76 осіб) були затверджені постановою бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 2 листопада 1940 р.: Гринкевич Анелія Іванівна (Бережанський сільський округ № 8), Стахурська Магдаліна Миколаївна (Королівський округ № 13)²¹, Целієвська Анна Федорівна (Гусятинський округ № 25)²², Крокошинська Генора Йосифівна (Монастириський округ № 52)²³, Моспан Стефанія Каролівна (Ягільницький округ № 74)²⁴. Частка цих депутатів від загальної кількості депутатів обласних рад складала: Волинська обласна рада – 2,7%, Львівська – 4,9%, Тернопільська – 6,6%. У списках не зазначено національності депутатів, тому запропонований перелік є імовірнісним. Зрозуміло, що польським депутатам у місцевих виборних органах було відведено роль статистів, а їх присутність там не мала жодної іншої функції, окрім пропагандистської.

Геть інакше зреагували більшовики на домінування поляків у окремих радянських установах, закладах, організаціях, розцінивши його як виклик. У виступі на 1-ій Станіславській обласній партійній конференції 24 квітня 1940 р. секретар обкому КП(б)У з кадрів Міщенко бив тривогу: „Зв’язок – основний нерв у нашій системі народного господарства” хочуть прибрати до своїх рук поляки. Приблизно 75% тих, хто займає там відповідальні пости – „люди не наші, люди поставлені польською владою”. Охорону Станіславського поштамту очолює колишній офіцер Опорський, який воював проти більшови-

¹⁷ Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

¹⁸ Ibidem, арк. 5.

¹⁹ Ibidem, арк. 7.

²⁰ Ibidem, арк. 8.

²¹ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп.1, спр. 15, арк. 39.

²² Ibidem, арк. 40.

²³ Ibidem, арк. 41.

²⁴ Ibidem, арк. 42.

ків, нагороджений 2-ма медалями і хрестом, майже 123 працівники (охорона, листоноші, телеграфісти) – прапорщики і офіцери. „Ні один документ за такого становища не може пройти секретним чином”. Аналогічна ситуація, зі слів Міщенка, існувала на залізниці²⁵.

Те, що серед працівників апарату цілого ряду установ було 75–80% поляків, коли в області 75–80% українського населення, на думку секретаря, підлягало негайному перезавантаженню: „Звісно, ми не можемо викинути зовсім польське населення і не залучати його до роботи, але ми не можемо терпіти таке становище, коли [...] переважає в апараті польське населення. Якщо вже на роботу приймається за національністю поляк, то потрібно уважно вивчити” його з допомогою НКВС²⁶.

Якщо надмірна присутність поляків у радянських установах не влаштовувала більшовицьку владу, то потрапляння до компартійної номенклатури уникали вже самі поляки. Начальник УНКВС (Управління Народного комісаріату внутрішніх справ) у Тернопільській обл. Вадіс у виступі на обласній партійній конференції цитував нелегальну антирадянську газету „Польща кличе”, яка писала: „Польський народ є суверенним. [...] У цей час Польща є символом і гаслом для тих народів, для яких свобода дорівнює життю. [...] Серед поляків не буде лояльних – вірнопідданих третьої імперії і неправдивих справжніх комуністів. Поганих овець – відщепенців, зрадників, шпигунів, провокаторів – коли настане час, знищимо, випалимо залізом, щоб і слід за ними зник”²⁷.

Інше питання – чи бажало, чи могло і чи планувало вище більшовицьке керівництво залучати поляків до компартійної номенклатури в Західній Україні? Очевидно, ні. Тому у списках працівників партійних комітетів районного та обласного рівнів превалюють українці і росіяни, є певний сегмент євреїв, окремі білоруси, трапляються навіть вірмени, грузин, грек, циган (2-й секретар Солотвинського райкому КП(б)У Станіславської обл.), але немає жодного поляка. За одним надто промовистим виключенням. У своїй анкеті делегатка 1-ї Станіславської обласної партійної конференції з правом дорадчого голосу Полякова-Копецька Олександра Володимирівна, 1897 року

²⁵ Держархів Івано-Франківської обл., Ф. П-1, оп. 1, спр. 6, арк. 117.

²⁶ Ibidem, арк. 118.

²⁷ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3, арк. 79.

народження, член Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б) з 1920 р., освіта середня, зазначила (єдина!), що по батькові вона росіянка, по матері – полька (не викликає сумніву, що серед інших делегатів теж були народжені у змішаних національних шлюбах, які цю подробицю опустили). Полякова-Копецька на час проведення конференції працювала директором спецторгу УНКВС у Станіславській обл.²⁸

Саме НКВС, а згодом ще й НКДБ відігравали роль „фільтра”, який мав очистити західноукраїнський соціум від „ворожих антирадянських домішок”. З іншого боку, задля утвердження радянської владної моделі органи НКВС-НКДБ виступали каталізатором українсько-польської недовіри і протистояння. Згаданий начальник УНКВС у Тернопільській області Вадіс повідомив делегатам конференції, що „люди праці, лише півроку назад звільнені з-під гніту польських панів”, з ентузіазмом взялись за „соціалістичне будівництво”. Актив з місцевого населення щоденно надає допомогу „в практичні роботи”. Наприклад, у виселенні осадників перший раз і сімей репресованих другий раз брали участь до 15 тисяч осіб²⁹.

На чолі місцевого активу перебували голови сільських, селищних, міських рад. Персоніфікувати, ранжувати за цензами, аналізувати склад і діяльність новобраних або новопризначених у 1939–1941 рр. у західних областях УРСР керівників місцевих органів влади, зокрема на рівні сільських чи селищних рад надто важко, зважаючи на відсутність або фрагментарність джерельної бази. Винятком є документи радянських спецслужб, зокрема архівно-кримінальні справи на заарештованих голів, їх заступників, секретарів сільських рад, кількість яких можна, із певним застереженням, екстраполювати на всю цю категорію радянських урядовців. З тих, що працювали на своїх посадах у 1939–1941 рр. у Рівненській обл. згодом заарештовано 16 осіб, серед яких знаходимо 2 поляків (12,5%).

Поляки, які опинились в органах влади були антикомуністами і особливо не приховували своїх переконань. Очевидно, вони йшли до влади, щоб репрезентувати Польщу, як вони це розуміли, як також з особистих міркувань.

²⁸ Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 11, арк. 55.

²⁹ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3, арк. 76.

Восени 1939 р. секретарем сільського комітету, пізніше – секретарем сільської ради с. Виробки (знищене під час нацистської окупації) тодішнього Рівненського повіту став поляк Іван (так у справі, очевидно Ян) Станіславович Маслоха, 1893 року народження, який походив із с. Стшельце Стопницького повіту Келецької губернії. Він отримав домашню освіту, в 1914–1918 рр. служив у російській імператорській армії, у 12-му залізничному загоні, з 1917 р. – у чині унтер-офіцера. У 1919 р. мобілізований до польського війська, закінчив школу підофіцерів, служив капралом, тоді старшим унтер-офіцером у 6-му полку прикордонної охорони на польсько-німецькому кордоні. З 1921 р. працював у сільському господарстві. З 1933 до 1939 рр. був лісником (гайовим) у маєтку поміщика Віктора Чекмарьова, генерал-лейтенанта російської імператорської армії і білогвардійського емігранта, який помер 14 жовтня 1939 р. Очевидно, що по його смерті за маєтком доглядала дружина Аполлінарія, тому в анкеті заарештованого І. Маслохи значиться як роботодавець поміщик Аполлон Чекмарьов. Водночас, з 1937 р. І. Маслоха виконував обов'язки коменданта організації резервістів сіл (колоній) Тур, Сошники, Виробки, Шимонисько (до неї належало близько 45 осіб), мав на озброєнні пістолет калібру 6,35 мм, який у вересні 1939 р. у нього вилучив начальник міліції (робітничої гвардії) с. Виробки Микола Бородич. Орендував 5,5 га землі, мав 4 корови і коня³⁰.

Fot. 1. Iwan (Jan) Stanisławowicz Masłocha

³⁰ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4251, арк. 5–6, 9–15.

На час арешту – 10 квітня 1940 р. – І. Маслоха проживав у с. Сошники Рафалівського району. Обвинувачувався за ст. 54–13 Кримінального кодексу (КК) УРСР, головним чином за співпрацю з польською поліцією, яку він заперечував, „проведення антирадянської агітації і поширення провокаційних чуток стосовно радянської влади”. Засуджений Особою нарадою при НКВС СРСР 25 жовтня 1940 р. на 8 р. ув'язнення у виправно-трудовах таборах, доля після засудження невідома. Реабілітований висновком прокуратури Рівненської області від 6 травня 1991 р.³¹

Зауважимо, що заступником голови сільради с. Виробки був симпатик КПЗУ Володимир Бородич, який, як і деякі інші українці з цього села, конфліктував з Маслохою ще з довоєнного часу. Слідчі спритно скористались з цього, надавши на допитах свідкам можливість сатисфакції.

Так, Семен Фищук, був заарештований польською владою у 1939 р. за антиурядову діяльність і утримувався 3 місяці в тюрмі. Він розповів, що коли повертався з тюрми додому, у с. Полиці, біля будинку начальника постерунку поліції, Іван Маслоха, вказуючи на будинок, сказав йому: „Якщо ти цю стіну розіб'єш головою, тоді розіб'єш і Польщу, Польща така міцна, що ти краще не пробуй її розбити”³². В. Бородичу І. Маслоха нібито казав: „Я працюю секретарем [сільради] тому, що хочу взнати революційно налаштованих осіб”³³.

Головою сільради с. Нова Любомирка Олександрійського району у 1939–1941 рр. працював поляк Теофіль Адольфович Кур'ята, 1910 року народження, уродженець кол. Андріївка Тучинської волості Рівненського повіту. Заарештований 13 липня 1944 р., на той час знову був головою сільради³⁴. Обвинувачений за ст. 54-3 з санкції ст. 54-2 КК УРСР (сприяння німецьким загарбникам). Засуджений Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської обл. 12 лютого 1945 р. на 10 р. ув'язнення у ВТТ і 5 р. позбавлення прав з конфіскацією майна. Помер 6 жовтня 1947 р. у Північно-Східних таборах. Реабілітований висновком прокуратури Рівненської обл. від 30 січня 1993 р.³⁵

³¹ Ibidem, арк. 58–59, 61–62.

³² Ibidem, арк. 31–31зв.

³³ Ibidem, арк. 36.

³⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, Рівне (ГДА СБУ, Рівне), спр. П-11331, арк. 5–6.

³⁵ Ibidem, арк. 35–36, 49, 52–53.

Fot. 2. Teofil Adolfowicz Kuriata

Посвидетел
Предъизвика изомъ тов. Куп'инъ Ста-
рописъ Адолфовичъ, дѣйствио нѣбывающаго
до Високоувашия Свѣдѣнъ Товари Нова-
любимирскатъ Сѣсари Радъ, грому до-
ручността Високоуваши Свѣдѣнъ
Завѣдѣнъ.

Секретарь РРМ/С/У Я. П. П.
Товари РРМ/С/У
10 Логово пл. П.
М. Станиславъ.

Fot. 3. Zaświadczenie wydane Teofilowi Kuriacie jako przewodniczącemu Nowolubomirskiej Rady Wiejskiej

Зі свідчень як українців, так і поляків, влітку 1941 р. Т. Кур'ята зірвав зі стіни у приміщенні очолюваної ним сільської ради портрети Леніна і Сталіна, розірвав їх і кинув під ноги зі словами: „Навіщо вони нам потрібні, у нас тепер буде німецька влада”³⁶. До звинувачувального висновку цей епізод не потрапив, що вказує на недостатність доказів, якими володіло слідство. Водночас, маніпулюючи показами свідків, налаштовуючи їх один проти іншого, слідчі добивались необхідного їм результату, паралельно провокуючи українсько-польську неприязнь і ворожнечу.

Вірогідно, що драматизм ситуації добре розуміли керівники українського і польського національного підпілля. Восени 1940 р., під час арешту органами НКВС учасників клесівського осередку ОУН, у них було вилучено рукописну відозву *Поляки!*, виконану польською мовою і адресовану нібито полякам від поляків. У ній, зокрема, йшлося:

Dzis kiedy kolos germanski rosnie kosztem pognebionych narodow nad schodem Jewropi powiewa we hrvi wiconana czerwona plachta bolszewizmu. Bolshewik zajat ukrajinske ziemie wtenczas jak Niemiec grabit Polskie. My rozumielismy i rozumiemy ze Wolin, Galicija, Podlasie, Chelmczyzna, Polesie se ziemie rodzone ukrajinske i do tychrze my dzis nie roscimy zadnych pretensij. [...] Ukrajina jest nastraszniejszym wragiem komunizmu a opodki bolszewizmu i powstanie na wolne Panstwo ukrajinskie daje nam gwarancije odbudowania Ojchyzny do odzyskania Wolnosci. Za nasza i wasza wolnosc – gaslo kturego nie doczytalizmy w 1920 roku a ktуре dzis cena wlasnej krwi dotyczmac musimy. [...] Wspomagamy walkie narodu ukrajinskiego slowem i czynem. [...] Niech zyje Wolna Polska. Niech zyje Wolna Ukrajina. Ta odezwa jest pisana dla tych polakuw co zamieszkują ziemie ukrajinska pod bolszewickim panowaniem. Przetytaj ja i odpisz w kilku ekzemplarach i rozdaj miedzy swoich braci Polakuw. Komitet imygracyjny Organizacje wolnej Polski. Dalem roku Panskiego 1940³⁷.

Насправді відозва походила від Григорія Рибак (,,Юрка Якоря”), керівника Костопільської округи ОУН, який перейшов у 1940 р. кордон з Генеральної губернії з інструкціями проводу ОУН (революційної). Очевидно, то була спроба витворити українсько-польське порозуміння на антиімперіалістичному/ антибільшовицькому ґрунті.

³⁶ Ibidem, арк. 2, 20–21.

³⁷ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-6566, арк. 264 (конверт). Збережено правопис оригіналу.

Polacy!

Straciliśmy wolność ale nie straciliśmy duszy tej duszy co drugie lata
 przeszłej niewoli walczyła z Moskalem za swą wolność. Odwieczny wrocie
 nasz Niemiec grabieżną dłońią grabił naszą wolność krew i poratim ni-
 jąc Polskę. Rzeczywistością jest nie ustająca walka z niemiecką nawa za
 naszym celem jest wolna Polska. Ostatni Rząd Polski nie pojmował swego
 zadania nie godnie postępując względem narodu ukraińskiego. My zwa-
 bilismy czynną opozycję do Rządu do jego nieumyślniej politycy jak wzmocnij
 tak i zrewolucyj. Wielką omyłką zrobili Polacy odstępując ukraińską
 armię w ten czas gdy wojna ukraińska pomogła nam odprawić nawa
 bolszewicką z pod Warszawy. Dziś niechylnie kolos germański roznie kosatem
 pogrzebionych narodów nad schołem jerozolimskim powieca we krwi i łzach na
 cała Europa. Bolszewiki rajają ukraińską ziemię w ten
 az jak Niemiec grabił Polskę. My rozumielismy i rozumielimy że
 Galicja Podlasie Chełmcyzna Polnie są ziemię odroną ukraińską i do
 tychże my dziś nie rozumiemy żadnych pretensij. Lecz ta trzęci Polnino
 co zamieszkała niemią wierna jest walce z żydo-moskowską nawa i sta-
 gancem wolności. Ukraińca jest naszym najwęższym wrogiem komunisty
 a oprócz bolszewizmu i ^{na podkarpacie} ~~aparatu~~ na wolne Polnie ukraińskie daje nam
 gwarancję odbudowania Ojczyzny do odzyskania Holności

Fot. 4. Odezwa „Polacy” autorstwa kierownictwa OUN

Спроба мало перспективна, зважаючи на її локальний характер і декларований український соборницький проект, який *a priori* не міг бути сприйнятий польською спільнотою. Вважаємо, що прискіплива увага до відозви органів НКВС-НКДБ (її текст був перекладений російською мовою³⁸) засвідчила їх тодішнє занепокоєння можливим

³⁸ Ibidem.

Za naszą i waszą wolność - hasło niktorego nie doczytaliśmy w 1920 roku
 a niktore dziś ceną własnej krwi dotrymać musimy. Do walki z bolsze-
 wizmem Polacy powinni ciągle być gotowi nie walce tej systemu uirajimie
 za ciężnietu w 1920 roku dżug. Tworząc wolne wielkie Państwo uirajimie
 stworzamy marzenie stworzenia wolnej Polski na jej własnej ziemi
 Kropotkami walkę narodu uirajimiego słowem i czynem
 W imię Przemaiwietrzej Elatki za pobawioną cześć jej świętego Syna
 do walki z bezbożną komuną nie Oszereckajaj się iwojich
 Niech żyje Wolna Polska
 Niech żyje Wolna Ukraina
 Ta odesza jest pisa na dla tych polakimw eo zamieszkuje
 ziemie uirajimie pod bolszewickim panowaniem
 Przetużaj ją i odpisz w kilku kasetkach i oddaj
 między swojich brać. Polakimw
 Komitet imigracyjny
 Organizacja wolnej Polski
 Lulem roku pańskiego 1940 roku

Fot. 5. Odezwa „Polacy” autorstwa kierownictwa OUN

антибільшовицьким альянсом, який міг стати на заваді остаточному
 опануванню анексованих територій. Зрештою, інспірування взаємної
 антипатії поляків і українців радянськими спецслужбами стало одні-
 єю з передумов ширшого українсько-польського конфлікту на Волині
 і в Галичині.

Насамкінець. Показовою є кадрова наступність у відпрацюванні
 НКДБ „польського питання”. 12 грудня 1940 р. військовий трибунал

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

А К Т

1941 года, марта 26 дня, гор. К и е в.

Начальник 2-го отдела НКГБ УССР - Ст. лейтенант Госбезопасности ЦВЕТУХИН, Начальник Внутренней тюрьмы НКГБ УССР - Ст. лейтенант Госбезопасности - НАГОРНИЙ, в присутствии Пом. Военного Прокурора КОВО - Военюриста 3 ранга - БАБИЯ, на основании приговора Военной Трибуналы Киевского Особого Военного Округа от 12 декабря 1940 года, утвержденного Военной Коллегией Верховного Суда СССР, согласно сообщения Председателя Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 23 марта 1941 года за № 184/ш и предписания Народного Комиссара Государственной Безопасности УССР - Ст. Майора Госбезопасности тов. МЕШКА от 25 марта 1941 г. привели в исполнение приговор на осужденной к высшей мере уголовного наказания - Р А С С Т Р Е Л У -

КУРЦВАЙЛЬ Стефанией Зигмундовной,
1911 г. рождения, уроженкой гор.
Стрельбичи, быв. Львовского воеводства,
жительницей г. Луцко, Галицкой области.

Смерть расстрелянной констатировали

Настоящий акт составлен в 2-х экз.

НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛА НКГБ УССР
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

НАЧ. ВНУТРЕННЕЙ ТЮРЬМЫ НКГБ УССР
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

ПОМ. ВОЕННОГО ПРОКУРОРА КОВО
ВОЕНЮРИСТ 3-го Р А Н Г А -

Цветухин
/ЦВЕТУХИН/

Нагорний
НАГОРНИЙ

Бабия
БАБИЯ

Fot. 6. Protokół rozstrzelania Stefanii Zygmuntowej Kurcwał w dniu 26 marca 1941 r.

Київського особого військового округу засудив сімох польських мешканців міст Львів і Дубно як учасників антирадянської повстанської організації. Четверо з них – Лех-Юрій Вітковський, Владислав Дзядур, Стефанія Курцвайль, Броніслав Монковський – отримали вирок у вигляді вищої міри покарання – розстрілу. Вирок виконали у Києві 26 березня 1941 р. начальник 2-го відділу НКДБ УРСР старший лейтенант держбезпеки Фьодор Цветухін та начальник внутрішньої тюрми НКДБ УРСР старший лейтенант держбезпеки Нагорний³⁹. У 1944 р. той самий Ф. Цветухін, уже в чині полковника і начальника УМДБ (Управління Міністерства державної безпеки) у Рівненській обл., входить до керівного ядра операції „Сейм”, покликаної „остаточно вирішити польське питання” в західних областях УРСР⁴⁰.

Streszczenie

Polacy we władzach radzieckich na zachodnich terenach USRR (1939–1941)

W artykule na podstawie krytycznej analizy materiałów archiwalnych, badań współczesnej historiografii przeanalizowano komunikację władz bolszewickich i polskich obywateli na zachodnich terenach USRR w latach 1939–1941. Zbadano próby strony radzieckiej, by umocnić się na Kresach Wschodnich, manipulując nastrojami ich mieszkańców i skłócając Polaków z Ukraińcami. Sformułowano hipotezę, że stosowanie takiej techniki stało się jedną z przesłanek szerszego konfliktu ukraińsko-polskiego na Wołyniu i w Galicji Wschodniej, z którego skorzystali bolszewicy w celu opanowania tych terenów.

Summary

The Poles in Soviet authorities in western regions of USSR (1939–1941)

In the article on the basis of critical analysis of archive material, modern historiography researches, the communication between Bolshevik authorities and Polish

³⁹ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-6274, Контрольно-спостережна справа, арк. 256, 263, 269, 275.

⁴⁰ *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 6: *Operacja „Sejm”. 1944–1946*, Warszawa–Kijów 2007.

citizens of western regions in 1939–1941 was analyzed. The approaches of the Soviet side to take a hold of the eastern borders, manipulating with the citizen`s dispositions, playing Ukrainians off against the Poles were explored. The hypothesis was developed, that the employment of such technology became one of prefaces to wider Ukrainian-Polish conflict in Volhynia and Galicia, which the Bolsheviks used to get hold of this territory.

Bibliografia

I. Źródła

Галузевий державний архів Служби безпеки України, Рівне (ГДА СБУ, Рівне), спр. П-6566.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-6574, Контрольно-спостережна справа.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-11331.

Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 6.

Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 11.

Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 16.

Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1339.

Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4251.

Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3.

Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 15.

Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 19.

Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 6: Operacja „Sejm”. 1944–1946, Warszawa–Kijów 2007.

Записник жителя с. Дермань Здолбунівського повіту Волинського воєводства, депутата Народних зборів Західної України Є. Кисільчука про перебіг Народних зборів, в: Реабілітовані історією. Рівненська область, кн. 2, Рівне 2009, s. 33–42.

II. Opracowania

Давидюк Р., *Репресивна політика радянського режиму проти національних меншин на Рівненщині у 1939–1941 роках*, в: Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, вип. 3–4, 2011, s. 86–95.

Жив'юк А., Марчук І., *Від „Дерманської республіки” до „Дерманської трагедії”: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині*, Рівне 2011.

Зашкільняк Л., Крикун М., *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*, Львів 2002.

- Калакура О., *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*, Київ 2007.
- Кучерепа М., Вісин В., *Волинь: 1939–1941 рр.*, Луцьк 2005.
- Мотика Г., *Від волинської різанини до операції „Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.*, Київ 2013.
- Стародубець Г., *Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.)*, Житомир 2016.
- Трофимович Л., *Українсько-польські відносини в 1939 році*, в: *У пошуках правди, Збірник матеріалі наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”*, Луцьк 2003.
- Фалат О., *Перші радянські вибори на Рівненщині*, в: *Реабілітовані історією. Рівненська область*, кн. 3, с. 54–61.
- Чекмарев Виктор Иванович в: *Русская армия в Великой войне: Картотека проекта*: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=2194> (01.12.2017 г.)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2017.008>

Руслана Давидюк
(Рівненський державний
гуманітарний університет
Рівне, Ukraina)

**Політичні вбивства як
інструмент боротьби
радянських спецслужб
з унерівською еміграцією**

Słowa kluczowe: ukraińska emigracja polityczna; województwo wołyńskie; II Rzeczpospolita; morderstwa polityczne; radzieckie służby specjalne

Keywords: Ukrainian political emigrants; Volyn voivodeship; the Second Polish Republic; political assassinations; Soviet special services

Підписаний 18 березня 1921 р. між Польщею та двома радянськими республіками – РСФРР та УСРР – Ризький мирний договір не задовольняв жодну зі сторін. Особливо болісним було виконання статті 5 цього договору, у якій йшлося про незалежність Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), а Українська Народна Республіка (УНР) оголошувалася поза законом, співпраця з нею заборонялася. Природно, що сприйняття українською стороною цього договору було негативним. Тодішній посол УНР у Латвії та Естонії полковник В. Кедровський у протестаційній ноті до уряду Польщі з боєм підкреслював, що Ризький договір автоматично скасував Варшавський договір¹.

¹ М. Лівницький, *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками*, Мюнхен–Філадельфія 1984, с. 13.

Ратифікація Ризького договору зумовила припинення офіційного функціонування на польській території керівних органів УНР: Голови Директорії, Ради Міністрів і утвореної на еміграції Ради Республіки. 1923 р. на вимогу радянської сторони було закрито Українську ліквідаційну комісію. Після цього єдиним репрезентантом інтересів унерівських емігрантів залишився Український центральний комітет (УЦК) у Варшаві.

Більшовики продовжували виступати із протестами щодо перебування на території Польщі прихильників Симона Петлюри, підтримки останніх польською владою. У серпні 1921 р. до Варшави прибуло радянське посольство, очолюване Левом Караханом. Окрім дипломатів, до його складу належали «резидентури чека», члени військової розвідки, обов'язком яких було «слідкувати за діями російської та української еміграційних груп та ширити між ними чвари»². Підписаний у Варшаві 7 жовтня 1921 р. протокол «Карахан–Домбський» передбачав депортацію з Польщі відомих представників української еміграції: С. Петлюри, В. Зелінського, М. Омеляновича-Павленка, Ю. Тютюнника. Із цих діячів генерали В. Зелінський і М. Омелянович-Павленко переїхали до вільного міста Гданськ. Генерал Ю. Тютюнник під прикриттям польського Генштабу готував повстання в Радянській Україні, а С. Петлюра певний час переховувався у приватному помешканні віце-міністра внутрішніх справ УНР Г. Юзевського³.

Зважаючи на те, що українська політична еміграція була для більшовиків особливим подразником, «сіллю в оці совітської влади»⁴, то у боротьбі з нею застосовувалися найрізноманітніші засоби: від організації спецоперацій з метою розкладу еміграції зсередини до фізичного знищення її представників. Однією з найвідоміших була операція пов'язана із Юрком Тютюнником. Співробітник Першого (розвідвального) управління КДБ УРСР Юрій Римаренко писав, що ця операція: «ввійшла в анали тодішніх українських спецслужб як одна із найвдаліших комбінацій... Тютюнник був вдало виведений в Україну для «інспектування» так званої Вищої Військової Ради та затриманий.

² В. Верига, *Листопадовий рейд 1921 року*, Київ 1995, с. 34.

³ В. Комар, *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)*, Івано-Франківськ 2011, с. 93.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 580 т., оп. 1, спр. 86, арк. 1.

Офіційно це трактувалося як зневіра Тютюнника у політичній еміграції, передусім петлюрівській, його каяття за минулі провини перед народом та інші пропагандистські кліше... Головне ж досягнення цієї оперативної комбінації – паралізація діяльності найактивнішої частини петлюрівщини, посилення так званих зміновіхівських тенденцій, повернення в Україну більшості соратників Тютюнника»⁵.

Постановою Політбюро ЦК РКП(б) «Про розвідуправління» 25 лютого 1925 р. припинялася так звана «активна розвідка»⁶. Внаслідок цього, у другій половині 20-х рр. зменшується активність більшовицького партизанського руху. Натомість у сусідніх із СРСР державах організовуються строго законспіровані пункти для вивчення військових об'єктів, налагоджуються зв'язки із потрібними людьми, готуються необхідні матеріали тощо. Крім іншого, означені зміни були викликані успіхами Польської держави щодо охорони кордону, зокрема утворенням КОПу і активізацією його розвідки.

Ян Бруський, згадуючи про існування двох бачень більшовицької політики щодо Польщі – радикальної і поміркованої, першу асоціює з Михайлом Фрунзе⁷, іншу з Дмитром Мануїльським⁸. Нагадаємо, що М. Фрунзе помер у жовтні 1925 р. Відтак, з другої половини 20-х рр. робота радянських спецслужб переорієнтовується на інші форми, проводиться підготовка до організації і здійснення терористичних актів, зокрема проти діячів УНР. Постанову про доцільність політичних убивств Комінтерн ухвалив 9 січня 1926 р.⁹ Голова уряду УСРР В. Чубар у виступах 1926 р. кілька разів говорив про «небезпеку петлюрівщини»: «Ми зовсім не певні в тому, що ті, кому це корисно, не

⁵ Ю. Римаренко, *Керівник держбезпеки нового типу*, в: Борис Шульженко. *Особистість і час: документи, спогади, матеріали*, упоряд. В. Б. Шульженко; за заг. ред. Ю. І. Шаповала, Київ 2006, с. 340–341.

⁶ *Постановление Политбюро ЦК ВКП (б) «О разведупре». 25 февраля 1925 г.*, в: Лубянка. *Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 г.*, ред. А. Н. Яковлев, сост. В. Н. Хайустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова, Москва 2003, с. 98–100.

⁷ J. J. Bruski, *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926*, Kraków, 2010, s. 279.

⁸ *Ibidem*, s. 286.

⁹ Ю. Кульчицький, *Симон Петлюра і погроми*, в: *Симон Петлюра: зб. наук.-студійної конф. у Парижі (травень 1976 р.): статті, замітки, матеріали*, ред. В. Косик, Мюнхен–Париж 1980, с. 138.

використають цього уряду (мався на увазі ДЦ УНР – авт.) для завдань, спрямованих проти Радянського Союзу»¹⁰.

Особливе занепокоєння радянського режиму викликало поновлення політики польсько-української співпраці після травневого перевороту¹¹. У кінці червня 1926 р. Ф. Дзержинський писав до Г. Ягоди, що травневий переворот був успіхом антиросійського напрямку польської політики¹².

Найрезонансним стало вбивство у Парижі 25 травня 1926 р. Самуїлом Шварцбардом Симона Петлюри. Український дослідник С. Литвин, посилаючись на архівні документи, прийшов до висновку, що більшовики ще 1921 р., під час судового засідання проти членів УНР і діячів українських партій соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, винесли смертний вирок С. Петлюрі, оголосили його поза законом¹³. Іван Кедрин пов'язував вбивство Головного отамана з травневим переворотом в Польщі: «Якщо вбивство Симона Петлюри було вже раніше заплановане, то нема сумніву, що поворот у Польщі до влади Пілсудського прискіпив виконання того злочину... Москва могла лякатися, що Пілсудський змагатиме до відновлення в якійсь формі польсько-українського союзу з 1920 р.»¹⁴. Ця думка поширювалася на шпальтах міжвоєнної періодики: «Симон Петлюра заплатив життям за поворот до влади маршала Пілсудського» – відзначав паризький «Тризуб»¹⁵. Подібне написало «Діло»: «За реституцію при владі Пілсудського заплатив своєю головою С. Петлюра»¹⁶. Емігранти категорично пов'язували вбивство Головного отамана з діяльністю більшовицьких спецслужб. У заявах українських партій та громад у різних країнах світу говорилося про те, що «рука вбивці спрямовувалася

¹⁰ В. Гриневич, *Вбивство С. Петлюри*, в: *Політичний терор і тероризм в Україні: ХІХ–ХХ ст.: історичні нариси.*, під ред. Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова [та ін.], відповід. ред. В. А. Смолій, Київ 2002, с. 318.

¹¹ Ю. Иванов, *Реакция в Москве на переворот Ю. Пилсудского в Польше в мае 1926 года: по материалам Архива внешней политики РФ*, „Новая и новейшая история” 2006, № 1, с. 38, 40.

¹² J. J. Bruski, *op. cit.*, s. 313.

¹³ С. Литвин, *Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана*, Київ 2001, с. 503.

¹⁴ І. Кедрин, *Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі*, Нью-Йорк 1976, с. 208.

¹⁵ „Тризуб”, 14 ІХ 1926, ч. 44, с. 29.

¹⁶ *Тасма на смерть С. Петлюри*, „Діло”, 28 V 1926, ч. 116, с. 5.

Москвою»¹⁷. Однак процес над Шварцбардом перетворився на широкомасштабну пропагандистську акцію з дискредитації українського національного руху. Українська парламентарна репрезентація (УПР) відреагувала заявою на «комунікат Жидівського клубу з приводу неправдивих висловлювань на адресу загиблого Симона Петлюри»¹⁸.

Утім, саме після загибелі Симона Петлюри його ім'я стає символом боротьби за Українську державу. Ярослав Рудницький зауважував: «Большевики, хоч і розбили Українську Народню Республіку, але С. Петлюру вони оцінили краще... ніж дехто з наших політиків. Бо як царсько-російська влада називала українських патріотів «мазепинцями» (від імені гетьмана Івана Мазепи), так большевицька влада назвала українських патріотів-самостійників «петлюрівцями». Це значить, що в очах большевицької влади С. Петлюра був найвищим символом відновлення української державності. І цей найвищий символ, як видно, був загрозливим для влади СРСР»¹⁹.

Після загибелі Головного отамана сучасник тих подій, що перебував у Подєбрадах, писав: «Сьогодні Петлюра є канонізованим українським націоналістом. Такого патріотичного піднесення я серед нашої еміграції ще ніколи не спостерігав, яке виявився у реагуванні мас на трагічну смерть нашого мученика... Де тільки можна вміщені портрети небіжчика. У вшануванні пам'яті покійника беруть участь всі без винятку політичні партії, професійні організації та наукові установи. Коротко: сьогодні не має українського емігранта, котрий не усвідомлював би собі, що в особі Петлюри Україна втратила свого національного героя. Пишу без перебільшення, а може по своїй скорості і замало...»²⁰.

Загибель С. Петлюри дещо згладила гострі протиріччя між наддніпрянцями та галичанами, що ґрунтувалися на відмінному баченні зовнішньополітичних орієнтацій, протилежних оцінках Варшавської угоди. Президія УНДО за підписами Д. Левицького і В. Целевича

¹⁷ *Комунікат Комітету вшанування пам'яті Симона Петлюри*, „Тризуб” 1926, ч. 34, с. 4–6.

¹⁸ *Після смерті бл. п. С. Петлюри: Комунікат Укр. Парляментарної Репрезентації*, „Громада” 20 VI 1926, ч. 25, с. 4; *Після огидного вбивства*, „Діло”, 8 VI 1926, ч. 125, с. 2; *Після вбивства отам. Петлюри*, „Діло”, 17 VI 1926, ч. 132, с. 1.

¹⁹ Я. Рудницький, *В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985)*, Оттава 1985, с. 15.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3696, оп. 2, спр. 46, арк. 213.

2 червня 1926 р. звернулася до Петра Холодного, колишнього міністра УНР і голови львівської філії «Товариства допомоги емігрантам з Великої України» з листом, у якому наголошувалося: «Президія УНДО на своєму засіданні 2 червня 1926 р. вирішила передати через Ваші руки вислови найглибшого співчуття з приводу великої втрати, яку понесла українська нація через трагічну смерть голови Директорії і Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри, невтомного борця за права віками поневоленого народу. При цій нагоді зазначаємо, що хоча політику уряду УНР, завершену відомим Варшавським договором, ми послідовно поборювали, то все-таки вважаємо Покійного носієм великої національно-державної ідеї і виразником визвольної боротьби української нації»²¹. У 30-х рр. у Галичині вшановували пам'ять С. Петлюри, хоча були і противники цього, зокрема проти святкування виступив О. Назарук на сторінках «Нової зорі»²².

Очевидно, що мертвим Петлюра ставав для більшовиків іще небезпечнішим, ніж тоді, коли був живим²³, адже, як писав Дмитро Андрієвський у статті *Вбивство Симона Петлюри і Україна*, «волі народу не можна вбити кулею револьверу»²⁴.

На похорон до Парижа прибули представники української еміграції з усіх кінців Європи. Церква не могла вмістити всіх бажаючих віддати шану померлому. Відзначення дня загибелі Петлюри набуло ваги одного з основних заходів українських політемігрантів на Волині, ім'я отамана стало символом жертвності у Східній Галичині. Пам'ятали про нього й у Радянській Україні. Зрозуміло: більшовицька влада ладна була за будь-яку ціну викреслити це ім'я з народної пам'яті, проте зробити це не вдавалося. Після загибелі Головного отамана на третій сторінці харківської газети «Комуніст» з'явилася надрукована дрібним шрифтом замітка про те, що в Парижі вбито Симона Петлюру²⁵. Цікаво, що через чотири дні після загибелі отамана в соборі Святої Софії, переповненому киянами, відправили анонімну панахиду «за

²¹ Після трагічної смерті С. Петлюри, „Діло”, 4 IV 1926, с. 1.

²² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 804, оп. 1, спр. 17, арк. 3.

²³ М. Ковальський, *Симон Петлюра, в: Говорить Радіо Визволення. Збірка матеріалів української редакції*, кн. 2, Мюнхен 1957, с. 43.

²⁴ Після смерті Петлюри, „Діло”, 22. VIII 1926, с. 3.

²⁵ М. Ковальський, *op. cit.*, с. 42–43.

спокій раба Божого Симона». Ні Київ, ні Харків не могли проводити демонстрацій, тому було винайдено таку форму виявлення жалоби²⁶. Московська газета «Известия»²⁷ зазначала, що смерть Петлюри призведе до повного розвалу еміграції. У відповідь львівське «Діло» написало: «Може навпаки – смерть ідеологічного вождя еміграції призведе до її консолідації»²⁸.

Рівненська газета «Дзвін», що контролювалася колишнім опонентом С. Петлюри В. Оскілко, також відреагувала на вбивство Головного отамана, зауваживши: «Безпосереднім приводом вбивства називають переворот Маршала Пілсудського, союзника УНР і С. Петлюри. Пригадуємо до цього також постанову Комінтерну про індивідуальний терор. Оце і є дійсна причина вбивства»²⁹. На сторінках «Дзвону» писали про похорон Головного отамана, організацію панахид на території Волині, наголошуючи, що «у богослужінні взяли участь представники всіх партій, люди різних переконань. Над домовиною мученика зустрілись всі»³⁰. А вже у наступному номері «Дзвону» було опубліковано «Комунікат Управи Української Народної Партії» у зв'язку із загибеллю очільника цієї партії Володимира Оскілка³¹.

19 червня 1926 р., близько 21–22 години у будинку семикласної утравквістичної школи с. Городок Рівненського повіту, на другому поверсі якого жив В. Оскілко, його було вбито пострілом через вікно³². У Державному архіві Рівненської області зберігаються документи польської поліції, у яких зафіксовано подробиці вбивства колишнього командувача Північної групи військ УНР. Писала про це і газета «Дзвін», відвівши чимало місця опису обставин загибелі свого редактора та очільника УНП (с-с). Тижневик сповіщав про поминальну службу, відправлену у с. Хотин, про присутність на ній барона Ф. Штейнгеля з родиною, які також проживали у Городку, про пана-

²⁶ Ibidem.

²⁷ А. Приходько, *Петлюра*, „Известия”, 27 V 1926, ч. 119, с. 4; „Логічний кінець”, „Тризуб”, 15 VIII 1926, ч. 40, с. 13.

²⁸ *Над свіжою могилою. „Панахида” української радянської преси*, „Діло”, 4 V 1926, ч. 122, с. 2.

²⁹ *Вбивця Отамана Петлюри – з Смоленська*, „Дзвін”, 30 V 1926, с. 1.

³⁰ *За упокій душі Мученика*, „Дзвін”, 13 VI 1926, с. 3–4.

³¹ *Комунікат Управи Української Народної Партії*, „Дзвін”, 27 V 1926, с. 1.

³² Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 2, спр. 3040, арк. 13.

хиди за Оскілкою в інших населених пунктах Волинського воєводства та Білорусії³³.

Газета вказувала на зв'язок між вбивствами Симона Петлюри і Володимира Оскілка, які розділяло 25 днів, стверджуючи, що їх здійснила одна і та ж терористична рука. У замітці *Жертва вечірня* відзначалося: «Ще не висохла на паризькому брукові кров мученика за Україну – Головного Отамана і Голови Директорії Симона Петлюри – як сталася друга трагедія – та може лише другий акт одної великої трагедії – української нації – уже на рідній волинській землі – вбивство Голови Української Народної Партії, Головного Редактора газети «Дзвін», бувшого Командуючого Південно-Західним фронтом – Володимира Оскілка»³⁴. Автори вважали, що «ті обидві жертви, зв'язані спільністю переконань, гинуть у дальних кінцях Європи мало не одночасно і майже в однакових обставинах. А це стверджує існування великої організації скритовбивці якої по наказу мордують небезпечних противників. І як в першому, так і в другому випадкові дуже ясно видно злочинні руки московського «Комінтерну»³⁵. Замислюючись над поясненням цих вбивств журналісти прийшли до висновку, що обоє загиблих «з великою радістю вітали варшавський переворот і повернення до політичної праці... Маршала Пілсудського»³⁶.

Про вбивство Оскілка писала газета «Білоруське слово», згадавши і про інші жертви замахів, що відбулися на периферії Польської держави: 13 червня 1923 р. вбито брата відомого генерала Станіслава Булак-Булаховича – Юзефа, а також здійснено замах на полковника Пермікіна, якого залишили в снігу, поразивши мертвим³⁷. Один із терористів, якого згодом ввіймали, засвідчив, що за вбивство Юзефа Балаховича він отримав кошти від більшовиків³⁸.

Обставини вбивства В. Оскілка свідчать, що його добре готували: вибрали темну дощову ніч, «вбивця виліз босий по зубцях двох сусідніх вікон, тримаючись на ринву. Слідів не було – дощ змив. Хоча

³³ „Дзвін”, 10 VII 1926, с. 1–2.

³⁴ *Жертва вечірня*, „Дзвін”, 4 VII 1926, с. 2.

³⁵ *Бл. п. Володимир Оскілко в освітленні преси*, „Дзвін”, 4 VII 1926, с. 3.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Володимир Оскілко у висвітленні преси*, „Дзвін”, 1 VII 1926, с. 1.

³⁸ А. Кручинин, „Юзик”: *Генерал Булак-Балахович 2-й брат свого брата*, в: *Право на ім'я: Биографіка ХХ века. Читення пам'яті Вениаміна Иофе: Избранное: 2003–2012*, Санкт-Петербург 2013, с. 126.

на ринві вдалося зауважити сліди рук і під місцем вистрілу на землі знайдено порожню гільзу від браунінга³⁹. За повідомленням дружини Оскілка Клавдії, її чоловік випив молока, поставив склянку на стіл, повернувся обличчям до вікна і в той час пролунав постріл, від якого настала раптова смерть. Куля пройшла через ліві груди наскрізь. Дружина, що працювала вчителькою у Клевані, також свідчила, що після загибелі Петлюри, Оскілко передбачав можливість замаху на нього і просив, коли це станеться, поховати його біля могили матері, казав, що його переслідує кілька осіб.

Зауважимо, що на початку 1926 р. про можливий замах на В. Оскілка застерігав Паламарчук у листі з Чехословаччини⁴⁰. Польська поліція припускала, що вбивцею отамана міг бути більшовицький агент Григорій Гордієнко, який перебував у Городку в день вбивства. Він залучив до шпигунської служби Антона Блаженчука, затриманого поліцією 1 квітня 1926 р. за нелегальний перехід кордону. Останній підтримував контакти із представниками ОДПУ, зокрема Прокоп'юком-Дніпровським, який ніби-то і назвав прізвиська «шкідливих» для радянської влади людей, серед них – Володимира Оскілка⁴¹. Слідчі прийшли до висновку, що «вбивство Оскілка має політичний характер і, як свідчать факти, було виконано з доручення ГПУ»⁴². Про можливість зв'язку між вбивствами Петлюри і Оскілка, керування ними з одного центру стверджував посол Польщі в СРСР⁴³. «Вбивство Оскілка сталося при таємних обставинах... Вважають, що вбивство є на тлі політичним і що небіжчик впав жертвою більшовиків», – писала газета «Тризуб»⁴⁴. Утім, побутувала й інша думка, що «його (Оскілка – авт.) тісна співпраця з польським урядом на шкоду Україні закінчилася трагічно: українська підпільна організація видала на нього вирок смерті за угодовство й вирок виконала»⁴⁵.

За новою інформацією, віднайденою українськими істориками, одним із організаторів вбивства В. Оскілка був Зиновій Григорович

³⁹ *Жертва вечірня*, „Дзвін”, 1 VII 1926, с. 2; *Невияснене вбивство отам. Оскілка*, „Діло”, 26 VI 1926, ч. 139, с. 3.

⁴⁰ Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1136, арк. 5.

⁴¹ Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1136, арк. 3.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ ААН, zespół 322, sygn. 5315, mikrof. В. 21517, к. 35.

⁴⁴ „Тризуб”, 8 VIII 1926, ч. 39, с. 31.

⁴⁵ О. Вишнівський, *Повстанський рух і отаманія*, Дітройт 1973, с. 40.

Луньов (Мінц), уродженець Кременчука, що на Полтавщині, євреї за національністю, який у період 1922–1923 рр. служив у прикордонних відділках ДПУ – у Шепетівці, Ізяславі, Новоград-Волинську, Коростені. У 1926–1928 рр. працював у Іноземному відділку контррозвідувального відділу ДПУ УСРР. Був заарештований у вересні 1937 р. (на той час працював у апараті НКВС УРСР) та засуджений 16 грудня 1937 р. до 5 р. позбавлення волі, подальша його доля залишається невідома. 12 липня 1957 р. реабілітований. Про причетність Луньова (Мінца) до вбивства Оскілка красномовно свідчить запис у його нагородному листі: «Будучи вповноваженим контррозвідувального відділу ДПУ УСРР, успішно провів ліквідацію значного петлюрівського отамана Оскілка»⁴⁶. Таким чином, віднайдені факти підтвердили інформацію, якої дотримувалася польська поліція і українська еміграційна спільнота у міжвоєнний період.

У тому ж 1926 р. було здійснено ще один замах на члена відділу луцького сеймику, кооператора Афонія Стефаніва, колишнього полковника Армії УНР⁴⁷. Увечері 22 листопада невідомий вистрілив у нього через вікно приміщення Кредитового банку у м. Тростянець, внаслідок чого потерпілий втратив око⁴⁸. З вересня 1918 р. Стефанів служив у штабі Окремої Запорізької дивізії, згодом став начальником штабу Запорізького корпусу Дієвої Армії УНР, з травня 1919 р. – начальником штабу 6-ї Запорізької дивізії Дієвої армії УНР. Брав участь у Першому Зимовому поході. У 1921 р. повернувся на малу батьківщину, адже народився у м. Рожище, що на Волині⁴⁹. У міжвоєнний період Афоній Стефанів конфліктував з послами Хомою Приступою, Андрієм Пашуком, які поділяли радянофільські симпатії. Результати розслідування виявили, що замах вчинив селянин с. Тростянець Ананій Ольхович за намовою Костя Гордійчука, що втік до Радянської України. А. Ольхович також намагався перейти на радянський бік, але

⁴⁶ В. Золотарьов, *Жертва «беріївської відлиги»: сторінки біографії капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Ключванта-Гришина*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ” 2014, № 2 (43), с. 438–439.

⁴⁷ Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4041, арк. 20.

⁴⁸ *Замах*, „Дзвін”, 5 XII 1926, с. 4.

⁴⁹ Я. Тинченко, *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*, Київ 2007, с. 422; А. Руккас, *«Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність та уніформа)*, Київ 2015, с. 173.

був затриманий поблизу с. Бабин Рівненського повіту та засуджений на 12 років в'язниці⁵⁰.

Жертвою нападів більшовицьких агентів став також отаман Іван Трейко-Хойнацький, уродженець с. Старостинці Погребищенського повіту, що на Вінниччині. З 1919 р. І. Трейко керував повстанським загonom на Київщині. У листопаді 1922 р. переправився до Польщі, де продовжував готувати повстанські загони, очоливши у 1923 р. Київську повстанську групу. У радянських джерелах згадується прізвище М. Прокоп'юка, одного з радянських партизанських керівників, який у міжвоєнний час брав участь у ліквідації «петлюрівських банд», зокрема і загону Трейка⁵¹.

У 1925 р. отаман Трейко-Хойнацький поселився у с. Самостріли Рівненського повіту⁵². Завербовані більшовицькою розвідкою Андрій Денисюк, житель с. Головниця, та Максим Марчук із с. Самостріли готували у 1926 р. замах на відомого отамана, але, потрапивши під нагляд польської поліції, змушені були перейти на радянський бік, не виконавши завдання⁵³. Наступного року спробу замаху на отамана повторив житель с. Самостріли Павло Підстригач: «У білий день прийшов купити меду, бо Трейко мав пасіку. Коли Трейко нагнувся до землі, щоб узяти мед, незнайомий вистрілив і куля прийшла Трейкові через підборіддя»⁵⁴. Поранивши колишнього сквирського отамана в обличчя, більшовицький агент перейшов на радянський бік⁵⁵.

Таким чином, впродовж міжвоєнного періоду комуністична влада за допомогою різних дій намагалася дезорієнтувати українську політичну еміграцію, проводила провокаційну роботу. Більшовицькі методи боротьби з українською політичною еміграцією зазнавали змін від ор-

⁵⁰ Замах на полковника УНР Афонія Стефаніва, „Українська нива”, 15 VIII 1927, с. 2; 24 VIII 1927, с. 3.

⁵¹ Ю. Каліберда, *Іван Трейко: повстанський отаман (1917–1921), генерал-хорунжий УПА (1940–1945)*, „Воєнна історія” 2011, № 1(55), с. 78; В. Андріанов, *Николай Архипович Прокопюк*, в: *Чекісти: збірник*, сост. А. Н. Николаев, Москва 1987, с. 323–360.

⁵² *Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали*, упоряд. В. Верстюк, В. Скальський, Я. Файзулін, Київ 2011, с. 220–221.

⁵³ ГДА СБУ, м. Київ, ф. 6, спр. 557, арк. 43.

⁵⁴ П. Філоненко, *Збройна боротьба на Волині (Спомин учасника)*, Вінніпег 1958, с. 34.

⁵⁵ Р. Коваль, К. Завальнюк, *Трагедія отамана Волинця*, Київ 2002, с. 97–98; *Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали*, с. 220–221; А. Жив'юк, *Самострілівська десятка*, в: *Реабілітовані історією. Рівненська область*, кн. 1, упоряд. А. Жив'юк, Рівне 2006, с. 352.

ганізації спецоперацій для розкладу еміграції зсередини до фізичного знищення її представників. Жертвами більшовицьких терористичних актів ставали активні учасники Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., які після її поразки опинилися на території Польської держави, оселилися на теренах прикордонного Волинського воєводства, що потрапило в епіцентр польсько-радянського протистояння.

Streszczenie

Morderstwa polityczne jako instrument walki radzieckich służb specjalnych z URL-owską emigracją

W artykule na podstawie krytycznej analizy materiałów archiwalnych, prasy międzywojennej, badań historiografii współczesnej przeanalizowano formy i metody walki bolszewickich służb specjalnych z ukraińską emigracją polityczną zamieszkałą tereny przygranicznego województwa wołyńskiego, które leżały w granicach II Rzeczypospolitej. Od drugiej połowy lat 20. XX w. radzieckie służby specjalne aktywizowały przeprowadzenie aktów terrorystycznych przeciwko działaczom URL. W tekście został zbadany związek między morderstwem głównego atamana Symona Petlury a morderstwem Wołodomyra Oskilka, zranieniem politycznych emigrantów pułkownika Armii UNR Afonia Stefaniwa, atamana Iwana Trejki-Chojnackiego. Udowodniono, że walka bolszewików ewaluowała od organizacji operacji specjalnych w celu rozbitcia emigracji od wewnątrz do fizycznego zniszczenia jej przedstawicieli.

Summary

Assassinations as a tool in the fight of Soviet secret services against UNR emigrants

In this article on the basis of critical analysis of archive material, interwar periodicals, modern historiography researches, the forms and methods of Bolshevik secret services fight with Ukrainian political emigrants, who settled down on the territory of the frontier Wolyn region, which was a part of the interwar Polish country, were analyzed. From the second half of 20-ies Soviet secret services fired up the acts of terror against the UNR activists. The relation between the murder of The Main Chieftain Symon Petliura and the murder of Volodymyr Oskilko, the injuring of political emigrants The Colonel of the Army of the UNR Athos

Stefanov, The Chieftain Ivan Treyko-Khoinatsky was explored. It was proved that the Bolshevik's fight metamorphosed from the organization of special-forces raid with the aim of the break-up of the emigration from the inside to physical destruction of its members.

Bibliografia

I. Źródła

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), zespół 322, sygn. 5315, mikrofilm. B. 21517, k. 35.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (ГДА СБУ, м. Київ), ф. 6, спр. 557, арк. 43.

Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4041, арк. 20.

Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1136, арк. 3; ф. 33, оп. 2, спр. 3040, арк. 13.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3696, оп. 2, спр. 46, арк. 213.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 580 т., оп. 1, спр. 86, арк. 1.

Постановление Политбюро ЦК ВКП (б) «О разведупре». 25 февраля 1925 г., в: Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 г., ред. А. Н. Яковлев, сост. В. Н. Хайустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова, Москва 2003.

Філоненко Петро, *Збройна боротьба на Волині (Спомин учасника)*, Вінніпег 1958.

Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали, упоряд. Владислав Верстюк, Віталій Скальський, Ярослав Файзулін., Київ 2011.

II. Prasa

Бл. п. Володимир Оскілко в освітленні преси, „Дзвін”, 4 VII 1926, с. 3.

Вбивця Отамана Петлюри – з Смоленська, „Дзвін”, 30 V 1926, с. 1.

Володимир Оскілко у висвітленні преси, „Дзвін”, 1 VII 1926, с. 1.

„Дзвін”, 10 VII 1926, с. 1–2.

Жертва вечірня, „Дзвін”, 1 VII 1926, с. 2.

Жертва вечірня, „Дзвін”, 4 VII 1926, с. 2.

За упокій душі Мученика, „Дзвін”, 13 VI 1926, с. 3–4.

Замах на полковника УНР Афонія Стефаніва, „Українська нива”, 15 VIII 1927, с. 2.

- Замах на полковника УНР Афонія Стефаніва*, „Українська нива”, 24 VIII 1927, с. 3.
- Замах*, „Дзвін”, 5 XII 1926, с. 4.
- Комунікат Комітету вишанування пам'яті Симона Петлюри*, „Тризуб” 1926, ч. 34, с. 4–6.
- Комунікат Управи Української Народної Партії*, „Дзвін”, 27 V 1926, с. 1.
- Логічний кінець*, „Тризуб”, 15 VIII 1926, ч. 40, с. 13.
- Над свіжою могилою. „Панахида” української радянської преси*, „Діло”, 4 V 1926, ч. 122, с. 2.
- Після смерти бл. п. С. Петлюри: Комунікат Укр. Парляментарної Репрезентації*, „Громада”, 20 VI 1926, ч. 25, с. 4.
- Після смерти Петлюри*, „Діло”, 22 VIII 1926, с. 3.
- Після трагічної смерти С. Петлюри*, „Діло”, 4 IV 1926, с. 1.
- Приходько А., *Петлюра*, „Известия”, 27 V 1926, ч. 119, с. 4.
- „Тризуб”, 8 VIII 1926, ч. 39, с. 31.
- „Тризуб”, 14 IX 1926, ч. 44, с. 29.

III. Opracowania

- Bruski J. J., *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926*, Kraków 2010.
- Андріанов В., *Николай Архипович Прокопюк*, в: *Чекисты: сборник*, сост. А.Н. Николаев, Москва 1987, с. 323–360.
- Верига В., *Листопадовий рейд 1921 року*, Київ 1995.
- Вишнівський О., *Повстанський рух і отаманія*, Дітройт 1973.
- Гриневиц В., *Вбивство С. Петлюри*, в: *Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: історичні нариси*, ред. Д. В. Архіерейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова [та ін.]; відповід. ред. В. А. Смолій, Київ 2002, с. 317–324.
- Жив'юк А., *Самострілівська десятка*, в: *Реабілітовані історією. Рівненська область*, кн. 1, упоряд. А. Жив'юк, Рівне 2006, с. 351–358.
- Золотарьов В., *Жертва «беріївської відлиги»: сторінки біографії капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Ключванта-Гришина*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ” 2014, № 2 (43), с. 407–442.
- Іванов Ю., *Реакция в Москве на переворот Ю. Пилсудского в Польше в мае 1926 года: по материалам Архива внешней политики РФ*, „Новая и новейшая история” 2006, № 1, с. 33–41.
- Каліберда Ю., *Іван Трейко: повстанський отаман (1917–1921), генерал-хорунжий УПА (1940–1945)*, „Воєнна історія” 2011, № 1 (55), с. 75–80.
- Кедрин І., *Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі*, Нью-Йорк 1976.
- Коваль Р., Завальнюк К., *Трагедія отамана Волиця*, Київ 2002.

- Комар В., *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)*, Івано-Франківськ 2011.
- Кручинин А., „Юзик”: *Генерал Булак-Балахович 2-й брат свого брата*, в: *Право на имя: Биографика XX века. Чтения памяти Вениамина Иофе: Избранное: 2003–2012*, Санкт-Петербург 2013, с. 117–126.
- Кульчицький Ю., *Симон Петлюра і погроми*, в: *Симон Петлюра: зб. наук.-студійної конф. у Парижі (травень 1976 р.): статті, замітки, матеріали*, ред. В. Косик, Мюнхен–Париж 1980, с. 137–159.
- Литвин С., *Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана*, Київ 2001.
- Лівицький М., *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками*, Мюнхен–Філадельфія 1984.
- Ковальський М., *Симон Петлюра*, в: *Говорить Радіо Визволення. Збірка матеріалів української редакції*, кн. 2, Мюнхен 1957.
- Римаренко Ю., *Керівник держбезпеки нового типу*, в: *Борис Шульженко. Особистість і час: документи, спогади, матеріали*, упоряд. В. Б. Шульженко, за заг. ред. Ю. І. Шаповала, Київ 2006, с. 340–341.
- Рудницький Я., *В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985)*, Оттава 1985.
- Руккас А., *«Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність та уніформа)*, Київ 2015.
- Тинченко Я., *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*, Київ 2007.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2017.009>

Damian Kardyś **Międzynarodowy kontekst
zbrodni wołyńskiej**
(Instytutu Historii
Uniwersytet Rzeszowski)

Słowa kluczowe: OUN UPA; Katyń; Sikorski; Wielka Brytania; ZSRR

Keywords: OUN UPA; Katyn; Sikorski; Great Britan; Soviet Union

Artykuł ten dotyczy tematyki stosunków polsko-ukraińskich w ich najkrwawszym okresie, mianowicie zbrodni wołyńskiej dokonanej przez ukraińskich nacjonalistów na ludności polskiej. W niniejszym tekście staram się odpowiedzieć na pytanie: jak pogorszenie się pozycji Polski na arenie międzynarodowej w 1943 r. wpłynęło na intensyfikację akcji antypolskiej prowadzonej przez oddziały Ukraińskiej Powstańczej Armii? Artykuł oparty jest przede wszystkim na dokumentach przeznaczonych na potrzeby prowadzenia propagandy wewnętrznej w oddziałach ukraińskich nacjonalistów frakcji Stepana Bandery oraz w oddziałach partyzantycznych Ukraińskiej Powstańczej Armii. Materiały te pochodzą ze zbiorów Centralnego Państwowego Archiwum Społecznych Organizacji Ukrainy. Noszą one tytuł *Informacja* – wykorzystywano je w celu informowania oddziałów o sytuacji politycznej na świecie zgodnie z zaleceniami kierownictwa¹. Jak przyznają banderowscy autorzy tych dokumentów, spo-

¹ Instrukcja prowadzenia prac wychowawczych w oddziałach UPA przewidywała, że co najmniej dwa razy w tygodniu należało przeprowadzić szkolenie w zakresie politycznym. Na szkoleniu m.in. udzielano informacji dotyczących sytuacji politycznej, położenia mię-

rzządzano je często na podstawie informacji pochodzących z polskiego radia Świt². W artykule nie opisuję szczegółowo wyłonienia się i przebiegu sprawy katyńskiej, dotyczy on przede wszystkim zbrodniczej działalności UPA, która dokonała ludobójstwa na Wołyniu w momencie, gdy rząd polski na emigracji w Londynie odniósł porażkę w stosunkach z sojusznikami. Nieco wcześniej, tj. w lutym i marcu 1943 r., dochodziło do napadów na miejscowości zamieszkałe przez ludność polską, przez oddziały ukraińskich partyzantów. Jednak działalność eksterminacyjna była prowadzona stopniowo w początkowym etapie. Likwidację ludności polskiej na Wołyniu na większą skalę i w sposób zorganizowany oddziały partyzantów UPA rozpoczęły wiosną 1943 r. Zanim jednak zdecydowano się na rozszerzenie antypolskich działań, bacznie przyglądano się wydarzeniom na scenie międzynarodowej.

Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej nastąpiła reorganizacja sojuszy w Europie. Wielka Brytania sprzymierzyła się ze Związkiem Radzieckim przeciwko Niemcom. W tej sytuacji rząd polski na emigracji w Londynie, chcąc odnaleźć się w zmieniającej się sytuacji międzynarodowej, wznowił zerwane stosunki dyplomatyczne z ZSRR. 30 lipca 1941 r. został podpisany tzw. układ Sikorski–Majski pomiędzy rządami polskim a sowieckim. Ta wymuszona przez Brytyjczyków i niewygodna dla obydwu stron „współpraca” od samego początku była przedmiotem ostrych sporów w polskich kręgach politycznych³. Na początku 1943 r., kiedy to Armia Czerwona ostatecznie odniosła zwycięstwo w bitwie pod Staligramem, Sowieci na łamach swojej prasy otwarcie zaczęli krytykować postulaty rządu

dzynarodowego. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України Ф. 3833 Крайовий Провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на Західноукраїнських Землях, оп. 1, спр. 95, арк. 1.

² Świt – polska radiostacja nadająca z Londynu (brytyjski kryptonim P1). Rozgłośnia rozpoczęła nadawanie w październiku 1942 r. jako pierwsza polskojęzyczna rozgłośnia dywersyjna działająca z ramienia Political Warfare Executive – tajnego organu brytyjskiego, odpowiedzialnego za działalność propagandową. Teksty audycji pisał personel pod przewodnictwem gen. Władysława Sikorskiego. Radio Świt miało za zadanie zachęcać do tworzenia zorganizowanych form oporu, do aktów buntu przeciw Niemcom na terenach polskich, wzmacnianie morale polskiego społeczeństwa i osłabianie morale Niemców w Polsce. Radio miało podkreślać chęć utrzymania przyjaznych stosunków ze Związkiem Sowieckim w przyszłości, lecz mogło atakować komunistów w Polsce. Zob. S. Newcourt-Nowodworski, *Czarna propaganda. Polska, Niemcy, Wielka Brytania. Tajemnice największych oszustw II wojny światowej*, Kraków 2008, s. 258–261.

³ P. Wieczorkiewicz, *Historia polityczna Polski 1935–1945*, Poznań 2014, s. 305–310.

polskiego co do przywrócenia polskiej granicy wschodniej na linii określonej w traktacie ryskim. Generał Sikorski zdawał sobie sprawę z faktu, iż zerwanie stosunków ze Związkiem Radzieckim doprowadziłoby do pogorszenia się stosunków Polski z Wielką Brytanią oraz „całkowitej izolacji i samobójstwa na arenie międzynarodowej”. Jednakże polityce wielkich mocarstw obce jest pojęcie moralności, tym bardziej w warunkach globalnego konfliktu. Liczy się jedynie zimna kalkulacja, w której każda ze stron chce jak najwięcej zyskać. Bolesnie doświadczył tego rząd Polski na emigracji w Londynie. Zarówno Stany Zjednoczone, jak i Wielka Brytania nie udzielały Polsce wsparcia w sporze dotyczącym granic z ZSRR. W tym czasie Józef Stalin dążył do maksymalnego ograniczenia suwerenności RP⁴. 13 kwietnia 1943 r. Niemcy, chcąc doprowadzić do rozłamu w obozie aliantów, poinformowali, że odnaleziono masowe groby polskich oficerów w lasach katyńskich, pomordowanych przez Sowietów. Sowietci w swej propagandzie mówili, że sprawa katyńska jest dowodem współpracy Sikorskiego z Hitlerem, odpowiedzialność zaś za mordy zrzucali na Niemców. Skutkiem tego było zerwanie stosunków polsko-sowieckich, co dawało Stalinowi wolną rękę w prowadzeniu polityki wobec Polski. Brytyjczycy, nie chcąc dopuścić do rozłamu we własnym obozie, starali się zmusić Sikorskiego do wyciszenia sprawy katyńskiej⁵.

Banderowcy bacznie przyglądali się zaistniałym wydarzeniom. W okresie kiedy ukraińscy nacjonałiści oczekiwali nadejścia Armii Czerwonej, podejmowali różnego rodzaju analizy na łamach wydań drukowanych. Jedną z nich zawarta jest w artykule pt. *W obliczu podwójnego uderzenia* [ukr. *Перед лицем подвійного наступу*] wydanym przez OUN(SD), tzn. przez OUN frakcji Bandery w 1943 r., w okresie gdy na jej czele stał Mykoła Łebed'. W tekście stwierdzono, że interesy polskie na arenie międzynarodowej ucierpiały wskutek polityki ZSRR. Pierwszą kwestią były polskie granice wschodnie. Wbrew oczekiwaniom strony polskiej wydawało się przesądzone, że po wojnie nie będzie powrotu do stanu sprzed 1939 r. OUN-owcy z nieskrywaną satysfakcją pisali, że polski rząd na emigracji znowu wykorzystał „wypróbowany przez setki lat sposób zjednania sobie światowej opinii”, czyli „przypominanie wszystkim, wszystkich etapów swej martyrologii, czy też »męczennictwa« – polski rząd na emigracji wydał jeszcze w styczniu b.r. [1943 – D. K.] odezwę do wszystkich naro-

⁴ Ibidem, s. 343–347

⁵ Ibidem, s. 349, 350, 355, 357.

dów na temat niesłychanego barbarzyństwa Niemców w Polsce”. Ponadto powołując się głównie na polskie źródła i statystyki, mówiące o wielu Polakach wywiezionych na Sybir, autor podkreślił, że duży odsetek stanowi ludność ukraińska, która zamieszkiwała tereny byłej II RP. „Na okrutnym losie i śmierci tych setek tysięcy Ukraińców obecnie prowadzą spekulacje nasi dobrzy sąsiedzi”.

Artykuł ten akcentuje złą sytuację Polski na arenie międzynarodowej. OUN-owcy zdawali sobie sprawę, że sprawa katyńska jasno pokazała, że dla aliantów ważniejsza jest współpraca z ZSRR, jako państwa walczącego z III Rzeszą, niż pomoc Polsce. Kraje Europy Zachodniej, w tym Wielka Brytania, nie wsparły rządu polskiego na emigracji. „Jednak na arenie [dosł. terenie] międzynarodowej Polacy zdecydowanie nie mają szczęścia. »Czekaliśmy na to, że wszystkie cywilizowane narody podniosą krzyk przerażenia i oburzenia« [...], a wyszło na odwrót. Konsekwencje sprawy katyńskiej były dla Polaków zupełnie nieoczekiwane i przykre. Sowietci, a wraz z nimi Anglia, bezceremonialnie wywarli nacisk na rząd Sikorskiego i wykorzystwały aferę katyńską do całkowitego upokorzenia i podporządkowania Polaków »wyższym strategicznym planom« [dosł. przemyśleniom]”⁶. Co ciekawe, w artykule poświęcono bardzo dużo miejsca sprawie polskiej, w porównaniu do poprzednich wydań OUN z okresu II wojny światowej. Widoczna jest zmiana od drugiej połowy kwietnia 1943 r. Najwyraźniej w kręgach kierowniczych ukraińskich nacjonalistów kwestia stosunków z Polską stała się gorącym tematem wymagającym bezzwłocznego działania. Biorąc pod uwagę, że w dostępnym, niepełnym tekście postanowień III Konferencji OUN nie ma mowy o jakiegokolwiek polityce czy też stosunku do Polaków w postaci choćby punktu w tekście, to wspomniany artykuł pozwala wysunąć tezę, że sprawa polska nie została wówczas upubliczniona celowo. Najwyraźniej bano się wówczas podjęcia otwartej działalności eksterminacyjnej, gdyż rząd polski na emigracji w Londynie wydawał się partnerem politycznym aliantów, z którym się liczone za granicą⁷. Nie ulega wątpliwości, że najpóźniej wiosną 1943 r. decyduje, co do

⁶ Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України, Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної Партії України, оп. 4, спр. 347, арк. 32–34.

⁷ Pod koniec 1942 r. były prowadzone tajne rozmowy polsko-ukraińskie. Przedstawiciel OUN(B) – Jewhen Wreciona, twierdził, iż jego kierownictwo dokonało pewnej zmiany w swoich poglądach. Banderowcy rozważali zmianę orientacji politycznej i szukanie porozumienia z Polakami, gdyż Polacy mieli własny rząd i siły w Wielkiej Brytanii. Banderowcy poszukiwali w tym okresie kontaktów z Polską, ponieważ zakładali, że w wypadku klęski Niemiec

likwidacji ludności polskiej Wołynia musiały zapaść w kręgach UPA⁸. Biorąc pod uwagę fakt, że wydania wewnętrzne OUN(SD) w kwietniu 1943 r. omawiały szeroko kwestię polską, co zbiegło się z aktywizacją działań UPA na Wołyniu, wydaje się, iż Mykoła Łebed⁷ był co najmniej poinformowany o antypolskiej działalności UPA, jeżeli nie brał czynnego udziału w procesie decyzyjnym. W marcu i kwietniu 1943 r. (jeszcze okresie sprawowania funkcji kierowniczej w OUN-B przez Łebedia) policja ukraińska w służbie Niemiec dokonała dezercji, tworząc trzon oddziałów partyzanckich UPA. Wówczas nastąpiła intensyfikacja napadów na ludność polską. W kwietniu nastąpił wzrost liczby ofiar, a akcja ludobójcza przybrała charakter zorganizowany i skoordynowany⁹.

Dokumenty wewnętrzne ukraińskich nacjonalistów potwierdzają, że czynnikiem, który wpłynął na decyzję o rozszerzeniu antypolskiej akcji na Wołyniu, była sprawa katyńska i jej konsekwencje w postaci upadku pozycji Polski na arenie międzynarodowej. W dokumencie *Informacja cz. 29* z datą 28 kwietnia 1943 r. ukraińscy nacjonaści zauważyli, jaki oddźwięk mordy katyńskie znalazły w propagandzie ZSRR. Sowietci twierdzili, że Polacy posługują się Niemcami, aby po wojnie z powrotem odzyskać ziemię Ukrainy i Białorusi, oraz że odbywa się to kosztem stosunków pomiędzy rządami. Banderowcy doszli do wniosku, że konflikt polsko-sowiecki i zerwanie stosunków dyplomatycznych świadczy zamiarze włączenia terenów Polski w skład ZSRR. Przy tym nieco dalej zwrócono uwagę na to, że celem Polaków jest przywrócenie granicy wschodniej sprzed 1939 r.¹⁰ Analizując sytuację na froncie, ukraińscy nacjonaści doszli w kwietniu do wniosku, że wojna jest dla Niemiec przegrana, ponieważ Zachód dąży do całkowitej kapitulacji III Rzeszy. Wiedząc, że zbliża się Armia Czerwo-

Polska, mając poparcie aliantów, mogłaby po wojnie ułatwić Ukraińcom kontakt z Zachodem. Cz. Partacz, *Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945)*, Koszalin 2001, s. 159–161.

⁸ Historykom nie udało się do tej pory odnaleźć dyrektywy kierownictwa OUN-B dotyczącej eksterminacji ludności polskiej na Wołyniu. Jedną z hipotez mówi, że prawdopodobnie dyrektywa ta miała charakter ustny i decyzja mogła zapaść podczas III Konferencji OUN-SD w lutym 1943 r. Zob. E. Komoński, *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013, s. 105.

⁹ W. i E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, Warszawa 2008, s. 1045–1047; W. Filar, *Wołyń 1939–1944. Historia, pamięć, pojednanie*, Warszawa 2009, s. 51.

¹⁰ ЦДАГОУ Ф. 57, оп. 4, спр. 355, арк. 5.

na, Niemcy przegrywają na obu frontach, a Polacy dążą do przywrócenia granic, rozpoczęto fizyczną likwidację polskiej ludności cywilnej, co znalazło odzwierciedlenie w rozszerzeniu skali swych działań na Wołyniu. Co ciekawe, banderowcy w swej propagandzie posługiwali się podobnymi argumentami jak Sowieci. Mianowicie twierdzono, że pogromy Polaków są odwetem za współpracę z Niemcami i Sowieciami¹¹.

W kolejnych informacjach 1 maja szeroko poruszono kwestię stosunków międzynarodowych, a przede wszystkim sytuację Polski. Choć oficjalne wydania jak „Ideja i Czyn” z tego okresu milczą na temat kwestii polskiej, to propaganda wewnętrzna UPA jest właśnie na niej skoncentrowana. We wspomnianych informacjach podano, iż ZSRR zarzuca Polakom, że napaść na Sowieców współ z niemiecką propagandą, aby wyrzucić presję w sprawie powojennych granic. W ten sposób „polski rząd poszedł na usługi Hitlera”. Dalej autor dochodzi do wniosku, że „polska dyplomacja poniosła zupełną porażkę i obecnie skomli niczym przygnieciony pies”¹². Dokument ten dowodzi, że sprawa polska w okresie wiosny 1943 r. była dla OUN i UPA pierwszoplanowa. Jeżeli wziąć pod uwagę miejsce poświęcone w tekście kwestii polskiej, to skupia się na niej znacznie więcej uwagi niż na wszystkich pozostałych sprawach.

W dniu 22 maja znów sprawa polska była rozpatrywana w pierwszej kolejności. Ukraińscy nacjonałiści informowali o dyskusjach prowadzonych przez Winston Churchilla, Franklina Delano Roosevelta i Stalina na temat Katynia. Ukraińscy nacjonałiści zdawali sobie sprawę, że mocarstwa szukają drogi wyjścia z kryzysowej sytuacji we własnym obozie, usiłując w jakiś sposób załagodzić napięte stosunki polsko-sowieckie¹³. 31 maja banderowcy, opierając się na informacjach zaczerpniętych z polskiego radia, stwierdzili, że na terenach Wołynia i Polesia panuje zupełna anarchia. Pisano, że jednostka im. Tadeusza Kościuszki grabi miejscową ludność. Ponadto cytując polskich radiowców, twierdzono, że na terenie Wołynia łącznie 16 000 Ukraińców wstąpiło w szeregi partyzantów, z czego znaczną część stanowią byli policjanci wyszkoleni przez Niemców. Twierdzeń tych bynajmniej nie negowali banderowcy, jedynie posumowano je zdaniem „tak majaczy polska radiostacja”¹⁴.

¹¹ G. Motyka, *Wołyń '43*, Kraków 2016, s. 88.

¹² ЦДАГОУ Ф. 57, оп. 4, спр. 355, арк. 6.

¹³ Ibidem, арк. 10.

¹⁴ Ibidem, арк. 12.

Na zaostrzenie działań antypolskich rzuca więcej światła inna odezwa pt. „Polacy!” wydana późną wiosną 1943 r. Co ciekawe, w odezwie tej nie ma gróźb, w odróżnieniu od innych, wydawanych w tym okresie przez UPA. Znajdują się tam stosunkowo „łagodne” sformułowania pod adresem Polaków. Lecz odezwa ta jasno daje do zrozumienia, że kryzys, jaki ogarnął rząd Polski na emigracji w Londynie, był bezpośrednio związany ze wzmożeniem likwidacji ludności polskiej. Pisano tam, że w odpowiedzi na pojawienie się sprawy katyńskiej Anglia wymaga od rządu Władysława Sikorskiego zaprzestania prowadzenia śledztwa poprzez Międzynarodowy Czerwony Krzyż oraz podporządkowania się politycznym wymaganiom ZSRR. „Nie dziwi również pozycja Anglii. Anglia chce mieć bolszewickiego sojusznika kosztem Polski. Polacy! Czy nie widzicie, że zostaliście sprzedani [dosł. „że wami targują”]? Czy nie widzicie, że wasi sojusznicy plują wam w twarz?” Następne słowa nawołują Polaków do walki przeciw Niemcom i ZSRR jednocześnie, a także aby nie prowadzić walk przeciw „Ukraińcom na ukraińskiej ziemi, nie usługiwać niemieckim i bolszewickim imperialistom przeciw Ukraińcom [...] Domagajcie się od swych kierowników, aby zerwali z imperialistami, którzy chcą was zniewolić! Domagajcie się, aby zaniechano imperialistycznych zamiarów w stosunku do obcych terytoriów”¹⁵. Tymi słowami usiłowano zachęcić aktywność polską do okazania nieposłuszeństwa wobec swych władz, poddania się i złożenia broni.

Faktycznie pogorszenie się stosunków polsko-sowieckich skłoniło Sikorskiego do wyznania w czerwcu 1943 r., że nie widzi już możliwości „ureczywistnienia swego najdroższego życzenia, tj. powrotu z wojskiem do kraju pod koniec wojny”. W ten sposób podkreślił, że nie tylko nie widzi już szans na realizację polskich aspiracji, lecz nawet nie ma gwarancji istnienia Polski, jako państwa suwerennego¹⁶. W tym mrocznym dla Polaków okresie rząd na emigracji został zdany na łaskę i niełaskę mocarstw.

¹⁵ Державний Архів Рівненської Облaсті, Ф. Р-30, *Колекція документів ОУН – УПА*, оп. 1, спр. 16, s. 47. Odezwa bez daty. Na podstawie treści można wywnioskować, że pochodzi z okresu pomiędzy posiedzeniem OUN(B), na którym faktycznie odsunięto od władzy Łebedia (11–13 maja 1943), gdyż nie podpisano odezwy OUN-SD – nazwy promowanej przez Łebedia, a śmiercią Sikorskiego, ponieważ pisano o nim jako o aktualnym premierze polskiego rządu na emigracji. Sądząc po zamieszczonych w odezwie hasłach oraz stylu, autorem odezwy był najprawdopodobniej Dmytro Kljaczkiwskyj.

¹⁶ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Gdańsk 1997, s. 259, 260.

Wówczas nastąpiła zmiana taktyki propagandowej prowadzonej przez OUN(B) i UPA. Pod koniec czerwca na łamach swych wydań prasowych przypuścili otwarty atak propagandowy na Polaków, gdyż pod kierownictwem Mykoły Łebedia temat stosunków z Polakami w prasie OUN(B) był ograniczany do absolutnego minimum. A w lipcu 1943 r., zaraz po śmierci Sikorskiego w katastrofie lotniczej 4 lipca 1943 r., nastąpiło apogeum Rzezi Polaków na Wołyniu. Można wysunąć hipotezę, że kierownictwo OUN(B) i UPA, widząc tak opłakaną sytuację Polski w relacjach z sojusznikami oraz śmierć Sikorskiego, która ostatecznie przypieczętowała porażkę Polski w stosunkach międzynarodowych, postanowiła rozszerzyć akcję eksterminacji ludności polskiej. Był to właśnie ten moment, kiedy alianci wzgardzili rządem polskim na emigracji, dokładnie dając do zrozumienia, że sojusz z ZSRR jest dla nich ważniejszy niż polska racja w sporze z Sowietami.

Na łamach kilkustronicowej broszury *Nowiny* z 23 lipca banderowcy pisali o śmierci gen. Sikorskiego: „Jak podało niemieckie radio, to ZSRR bardzo ucieszył się z powodu informacji o śmierci Sikorskiego oraz wysłał do Anglii zdecydowane wymagania aby »polski rząd«, który ma zostać utworzony w Londynie, był złożony z takich osób, które nie budziłyby sprzeciwu w Moskwie”. Dalej czytamy: „zdemoralizowana przez śmierć generała Sikorskiego polska emigracja w Londynie całkowicie straciła wszelką nadzieję na własne siły w walce za wyzwolenie narodu polskiego i zdała się w pełni na łaskę czy niełaskę Anglii. Złęczniona przez naganę, jaką przed śmiercią Sikorski dostał od Churchilla i Edena za antybolszewicką politykę, polska emigracja ogłosiła, że głównym punktem przyszłej polskiej polityki będzie utrzymanie jak najlepszych stosunków z ZSRR. Cóż, podskakuj wrogu, jak pan Churchill mówi” [ukr. „Що ж, скачи враже, як пан Черчіль каже”]¹⁷.

Informacja z 31 lipca nie informuje już o prowadzeniu akcji przeciw Polakom. Pod koniec tekstu zwrócono uwagę na wewnętrzne problemy w Polsce, w krótkim punkcie zawierającym dwa lakoniczne zdania: „Niemiecki szal pacyfikacji i mordowania objął obwody Lublin, Kraków i Radom. Polskie radio mówi o tysiącach pomordowanych dziennie”¹⁸. Wygląda na to, że czystkę kontynuowano w okresie jej największego natężenia, niejako „milcząc” we własnych szeregach. Dopiero po znacznej przerwie,

¹⁷ ЦДАГОУ Ф. 57, оп. 4, спр. 355, арк. 18, 19.

¹⁸ Ibidem, арк. 20, 21.

tj. 29 sierpnia, wypowiedziano się ponownie w sprawie Polski. Powoływano się na audycję radia Świt, w której nawoływano Ukraińców do zakończenia współpracy z Niemcami, wspólnej walki przeciw nim oraz do zaprzestania mordów ludności cywilnej. „Widocznie Polacy chcą zastraszyć Ukraińców i wciągnąć ich do współpracy, aby w ten sposób fizycznie przetrwać, a potem »w imię Rzeczypospolitej« wbić Ukraińcom nóż w plecy na ukraińskich ziemiach. Współpraca jest możliwa, lecz nigdy »dla celów Rzeczypospolitej«”. Co ciekawe, autor *Informacji* nie zaprzeczył, że UPA prowadzi eksterminację polskiej ludności. Przeciwnie, jak to określono „Ukraińcy [...] na terenach Polski biją Polaków”¹⁹.

2 września na podstawie audycji z radia Świt informowano w punkcie 10 o ogólnej złej sytuacji Polaków po czterech latach wojny: brak funduszy i nawoływanie zagranicznych ośrodków Polaków do składania datków na potrzeby prowadzenia walki wewnątrz kraju. Ponadto ukazane są niemieckie mordy. Ukraiński autor podsumowuje, że „położenie Polaków zarówno na zewnątrz, jak i wewnątrz jest nie do pozazdroszczenia, dlatego nie dziwne, że nie wierzą we własne siły. Oni ich [sił] nie mają”²⁰. Sprawa polska nie straciła na ważności we wrześniu. Kolejna *Informacja* z 8 września mówi o słowach Stanisława Mikołajczyka, który miał powiedzieć w radiu Ameryka, że Polska wypełniła już wszystkie wstępne warunki, aby stworzyć federację pomiędzy Morzem Bałtyckim i Morzem Czarnym. „Jak widać Polacy chcą stanąć na czele zaprojektowanej przez nich federacji i w ten sposób zdobyć »mocarstwowość«”. Następny, trzeci punkt również rzuca nieco światła na działalność ukraińskich nacjonalistów w latach 1941–1943. „Świt, a za nim Polacy z Londynu mówią, że [Erich] Koch zakazał Niemcom uciekać z bombardowanych miast Niemiec na Ukrainę. Przyczyną jest, jak mówi Londyn, że może dojść do starcia pomiędzy niemiecką ludnością cywilną a wojskiem, które będzie wypierane [na zachód]. Niemcy obecnie niszczą tych Ukraińców, którzy z nimi współpracowali (policja, urzędnicy), zacierając tym sposobem świadków mordu. Współpraca ukraińskiej ludności z Niemcami już się załamała. Nikt nie wierzy Niemcom, choć Niemcy ostatnio obiecują nawet pseudoniepodległość Ukrainy. Polacy sprytnie to pomijają [ten fakt], aby niczego nie powiedzieć o UPA, jak o prawdziwej ukraińskiej sile, starają się zrobić złą opinię Ukraińcom na Zachodzie. Jednakże w żaden sposób nie ukryją

¹⁹ Ibidem, арк. 37.

²⁰ Ibidem, арк. 41, 42.

[dosł. niczym nie zetrą] faktu walki UPA”²¹. Te wiadomości potwierdzają kilka faktów o działalności ukraińskich nacjonalistów. Dopuszczali się mordów na ludności cywilnej pod kierownictwem Niemiec. Chodzi tu o eksterminację Żydów prowadzoną przez ukraińską policję pomocniczą zawiadywaną przez Niemców w latach 1941–1942. Niemcy starali się ten fakt zatuszować poprzez likwidację swoich byłych współpracowników. We wspomnianym tekście ukraińscy nacjonaści otwarcie napisali, że postrzegają Polaków jako rywali i element im wrogi, co przeczy utartej tezie o prowadzeniu przez UPA walki „na dwa fronty” – przeciw Sowietom i Niemcom. W tym kontekście 15 września z zadowoleniem podają do wiadomości, iż obecnie polska ludność jest w bardzo trudnym położeniu materialnym pod okupacją niemiecką. Jest napisane, że radio Świt nawołuje cały świat do udzielania pomocy w postaci odzieży, pokarmu i innych niezbędnych produktów użytku codziennego, na razie jednak prośby te pozostają bez odpowiedzi. „W Łomży i innych okolicznych miastach znów masowo rozstrzeliwana jest polska inteligencja wraz z rodzinami. Wielu Polaków współpracuje z Niemcami i trzeba ich samych wystrzelać”. Ukraińscy nacjonaści ostrzegli w tekście, że Polacy dążą do poszerzenia swoich granic, stworzenia państwa federalnego pomiędzy morzami. *Informacje* podały, że Polacy nawet przygotowali plany federacji²². Tym samym dano do zrozumienia, że walka z Polakami trwa nadal.

Innym dokumentem ukazującym, iż likwidacja ludności Polskiej miała być kontynuowana, był referat wygłoszony z okazji święta 1 listopada (tekst referatu sporządzono 15 października). Miał charakter uroczystej przemowy zawierającej wiele sformułowań skierowanych przeciw Polakom. W opisie wydarzeń z 1 listopada 1918 r. sięgnięto po patetyczne słownictwo.

Nastąpiła uroczysta minuta. Zabrzmiął hymn „Już zmartwychwstała Ukraina”... W ten dzień odżyło stare Galicyjskie Państwo kniazia Romana i króla Daniela [...] Ale niektórzy przedstawiciele polityczni uważali, że to za wcześnie i aby uzyskać niepodległość, musimy jeszcze przejść przez próbę ognia, przejść przez miesiące zawziętej walki z wielkim wrogiem, aby naocznie dowieść, że Zachodnia Ukraina musi i powinna połączyć się z całą Ukrainą, bo inaczej upadnie pod naciskiem przeciwnych fal. [...] Z zachodu lacy najezdźcy niczym

²¹ Ibidem, apk. 48.

²² Ibidem, apk. 54.

czarne kruki, zebrali się, aby nalecieć na ziemię kniazia Lwa, Romana i króla Daniela, aby wziąć w swoje ręce Galicję Wschodnią. Ukraiński naród zdawał sobie sprawę z tego zagrożenia i dobrze rozumiał, że likwidacja podobnych konfliktów może nastąpić po zbrojnym powstaniu, po zwycięstwie militarnym nad wrogiem. Dlatego obrońcą praw Młodego Galicyjskiego Państwa została Ukraińska Wojskowa Organizacja i Ukraińscy Siczowi Strzelcy. Tym czasem wydarzenia potoczyły się niezwykle [dosł. niepojętą] szybkością. Do Lwowa zjeżdżali się polscy legionści. Polska Komisja Likwidacyjna w Krakowie miała zamiar rozciągnąć swoją władzę na całą Galicję i na dzień 1-go listopada zapowiedziała swój przyjazd do Lwowa, aby przejąć władzę w swoje ręce. [...] Ten dzień pierwszego listopada będzie pamiętnym dniem, bo zwyciężyła nie siła i ilość – ale wiara i gotowość do ofiarności i jedność myśli, i czynów, którą przejawiali Ukraińcy na przestrzeni swojej historii. Lecz wróg nie spał. On czuł porażkę. Z zakamarków miejskich murów wylazły lackie gadziny i radość pierwszego listopada zamieniła się w wojnę. [...] Przez trzy tygodnie walk o miasto Lwów ukraińscy wojownicy udowadniali swoją siłę i gotowość do obrony swej ziemi przez odwiecznym wrogiem – Lachami, którzy przez całe wieki byli brutalnymi grabieżcami ukraińskich ziem. I choć w nierównej walce ukraińska armia musiała formalnie ustąpić wrogowi, to jednak walka za swoje prawa, za wielką ideę była prowadzona do chwili obecnej. Młode ukraińskie pokolenie wychowane na żywej tradycji listopadowego wystąpienia, kontynuuje tę tradycję do zwycięskiego końca. 1 listopada 1918 roku – to nie tylko dzień walki ukraińskiej armii za ziemie galicyjskie, a za całość ukraińskich ziem z odwiecznym wrogiem. 1 listopada stał się jawnym dowodem na to, że panem i gospodarzem ziem galicyjskich jest wyłącznie Ukraiński Naród. Obecnie, kiedy lackie gadziny znów wyciągają ręce po naszą ziemię, żelazne oddziały UPA zadają im decydujący cios²³.

W październiku/listopadzie 1943 r., kiedy referat był wygłoszony, większość miejscowości na Wołyniu zamieszkiwana przez Polaków została starta z powierzchni ziemi. Nic dziwnego zatem, że propagandziści UPA nazwali to „decydującym ciosem” ze swojej strony. Niemniej słowa te wówczas były zapisane w czasie teraźniejszym, co dowodzi, że dla upowców akcja wymierzona w ludność polską jeszcze się nie zakończyła. W następnym roku rzeź Polaków objęła Galicję Wschodnią.

Podsumowując, dokumenty wewnętrzne OUN(B) i UPA rzucają więcej światła na wydarzenia na Wołyniu w 1943 r. Przeczą tezie powtarzają-

²³ Ibidem, спр. 356, арк. 1–3.

cej się często w opracowaniach ukraińskich historyków, jakoby rzeź na Wołyniu nie była zbrodnią zaplanowaną i zorganizowaną przez OUN(B) i oddziały UPA, lecz niekontrolowanym przez nikogo antypolskim powstaniem ludności wiejskiej²⁴. Wiosną kwestia polska stała się priorytetem, najszerszej omawianym tematem wewnątrz struktur OUN(B) i formującej się wówczas UPA. Dokumenty wewnętrzne OUN i UPA w kwietniu i maju 1943 r., w przeciwieństwie do oficjalnych wydań drukowanych, wiele miejsca poświęcają kwestii pogorszenia się relacji Polski z sojusznikami – głównie Wielką Brytanią i ZSRR. Wraz z tym likwidacja Polaków na Wołyniu przybiera zorganizowany i skoordynowany charakter. Natomiast latem 1943 r., gdy rzeź Polaków rozgorzała, informacje skierowane do oddziałów partyzanckich milczą w sprawie polskiej. Wtedy najwyraźniej „robiono, a nie gadano”. Logicznym wnioskiem wydaje się, iż ukraińscy nacjonaliści podjęli decyzję o rozpoczęciu pełnej eksterminacji ludności polskiej Wołynia (druga faza rzezi wołyńskiej), po ujawnieniu sprawy katyńskiej i upadku autorytetu polskiego rządu na emigracji w Londynie.

Streszczenie

Międzynarodowy kontekst zbrodni wołyńskiej

Artykuł jest próbą analizy wewnętrznych dokumentów OUN i UPA dotyczących sytuacji Polski na arenie międzynarodowej w 1943 r. Zainteresowanie OUN i UPA kwestią polską znacznie wzrosło od kwietnia 1943 r., kiedy to światło dzienne ujrzała sprawa zbrodni katyńskiej. Zainteresowanie to znalazło odzwierciedlenie w dokumentach wewnętrznych banderowców, które w odróżnieniu od oficjalnych wydań prasowych OUN z tego samego okresu, szeroko omawiały pogorszenie się stosunków Polski z sojusznikami, zwłaszcza z Wielką Brytanią i ZSRR. Wkrótce po tym nastąpiła druga fala mordów na ludności polskiej Wołynia. Drugi etap zbrodni wołyńskiej charakteryzował się eskalacją akcji eksterminacyjnej i likwidacją polskich wsi, i kolonii na dużą skalę. W związku z tym logiczne wydaje się, iż rozszerzenie antypolskich działań było umotywowane upadkiem pozycji Polski na arenie międzynarodowej oraz załamaniem autorytetu rządu polskiego na emigracji w Londynie.

²⁴ G. Motyka, op. cit., s. 16–19.

Summary

International context of Massacres of Poles in Volhynia

The article is an analysis of the internal documents of OUN and UPA concerning the Polish international arena in 1943. The OUN and UPA's interest in issue of Polish increased significantly after April 1943 when the Katyn massacre came to light. This interest was reflected in internal documents which, in contrast to the official printed editions devote much space to the issues of deterioration of Polish relations with allies – mainly Great Britain and the Soviet Union. Soon after it, the second phase of the Volhynia Massacre started, and Polish villages were exterminated on a large scale. The logical conclusion seems to be that the Ukrainian nationalists decided to start a full extermination of the Polish people in Volhynia, after the disclosure of the Katyn affair and the full collapse of the authority of the Polish government in exile in London.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України, Крайовий Провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на Західноукраїнських Землях, Ф. 3833.

Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України, Колекція документів з історії Комуністичної Партії України, Ф. 57.

Державний Архів Рівненської Облaсті, Колекція документів ОУН – УПА, Ф. Р-30.

II. Opracowania

Filar W., *Wołyń 1939–1944. Historia, pamięć, pojednanie*, Warszawa 2009.

Komoński E., *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013.

Motyka G., *Wołyń '43*, Kraków 2016.

Newcourt-Nowodworski S., *Czarna propaganda. Polska, Niemcy, Wielka Brytania. Tajemnice największych oszustw II wojny światowej*, Kraków 2008.

Partacz Cz., *Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945)*, Koszalin 2001.

Siemaszko W., Siemaszko Ewa, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, Warszawa 2008.

Wapiński R., *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Gdańsk 1997.

Wieczorkiewicz P., *Historia polityczna Polski 1935–1945*, Poznań 2014.

DOKUMENTY
I MATERIAŁY

Delegacja Wojska Polskiego w Rumunii w maju 1931 r. Z dziejów polsko-rumuńskich stosunków wojskowych

Dla II Rzeczypospolitej najistotniejszym sojuszem polityczno-militarnym – obok układu z Francją – było porozumienie z Rumunią, którego podstawą były układ polityczny i konwencja wojskowa o przymierzu odpornym między Rzeczypospolitą a Królestwem Rumunii podpisane 3 marca 1921 r., później zaś kilkakrotnie przedłużane: w 1922, 1926, 1931 i 1936 r.¹

Sojusz wojskowy z Rumunią był dla Polski ważny nie tylko ze względów operacyjnych, lecz również logistycznych. W pierwszym przypadku rozwinięte w Besarabii i w Północnej Bukowinie oddziały rumuńskie stanowiły mocne oparcie dla polskiego związku operacyjnego stawiającego na Podolu opór nacierającym siłom Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Sama obecność oddziałów rumuńskich (nie mówiąc o aktywnym współdziałaniu) na skrzydle zgrupowania sowieckiego atakującego na południu front polski, ułatwiała Naczelnemu Dowództwu Wojska Polskiego nie tylko prowadzenie operacji obronnej, lecz również – po wykrwawieniu i powstrzymaniu przeciwnika – wykonanie kontrofensywy. Dowództwo sowieckie nie mogło bowiem rzucić wszystkich swoich sił przeciwko Polsce, musiało pozostawić sporą ich część na południowo-zachodnim kie-

¹ Szerzej na ten temat zob. H. Walczak, *Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1931*, Szczecin 2008.

runku strategicznym, celem osłonięcia się od strony Rumunii². Polskim władzom zależało także na wykorzystaniu portów rumuńskich celów ciałach przeladunkowych, zabezpieczeniu tranzytu kolejowego, drogowego i lotniczego przez ten kraj oraz dostawach paliw. Zapewnienie połączeń z Zachodem było istotne w razie wojny nie tylko z ZSRR, lecz także z Niemcami. To właśnie podczas wojny z Rosją Sowiecką w 1920 r. magistrała kolejową prowadzącą przez Czerniowce do Stanisławowa kierowano transporty z Francji, Włoch i Austrii, kiedy okazało się, że nie można ich przeprowadzić przez terytorium Czechosłowacji. Dogodne warunki geograficzne, jakie posiadała Rumunia w stosunku do frontu rosyjskiego, ułatwiały zabezpieczenie tej drogi. Znacznie mniejsze walory dla Polski miał sojusz z Rumunią w razie wojny z Niemcami. Kwestia ta wielokrotnie była rozważana przez polskich sztabowców. W opracowanym pod koniec lat 30. „Studium planu strategicznego Polski przeciw Niemcom”, rozważając, skąd może Polska otrzymać pomoc, gen. bryg. Tadeusz Kutrzeba i ppłk. dypl. Stefan Mossor stwierdzili:

Wartość Rumunii jako sojusznika w wojnie z Niemcami jest względna, choćby z tego względu, że jej wystąpienie czynne przeciw Niemcom nie będzie nigdy wynikało z bezpośrednio zagrożonych interesów tego państwa, czyli że będzie zawsze bardzo niepewna. Siła gospodarcza Rumunii nie jest zbyt wielka, zaś jej ewentualna pomoc militarna może się wyrazić w formie najwyżej pomocy lotniczej i technicznej lub niewielkich korpusów ekspedycyjnych, co niewiele zaważy na ogólnym stosunku sił. Główna wartość tego państwa w wojnie naszej z Niemcami, może, jak mi się wydaje, polegać na traktowaniu Rumunii jako obszaru tranzytowego dla ewentualnych naszych dostaw materialnych od strony Morza Czarnego³.

Chociaż Królestwo Rumunii zaliczano w okresie międzywojennym do średnich państw europejskich, jej potencjał wojenny nie był imponujący. Po I wojnie światowej Rumunia znacznie powiększyła swój obszar, gdyż przyłączono do niej Siedmiogród, część Banatu, Bukowinę oraz prowincje Crisane i Maramures. Rumunia odzyskała także Besarabię. Z tymi decyzjami i stratami terytorialnymi nie pogodziły się jej sąsiedzi – Węgry,

² Więcej na temat sowieckich planów zob. R. Szubański, *Plan operacyjny „Wschód”*, Warszawa 1993, s. 50–58.

³ *Studium planu strategicznego Polski przeciw Niemcom Kutrzeby i Mossora*, wstęp P. Stawecki, oprac. i przyp. M. Jabłonowski i P. Stawecki, Warszawa 1987, s. 60.

Bułgaria i ZSRR. Państwa te czekały tylko na dogodny moment, żeby dokonać korzystnych dla nich rewizji granic. Dlatego też oprócz sojuszu z Polską, Rumunia starała się zabezpieczyć przed agresją Węgier i Bułgarii, zawierając w 1921 r. sojusze z Czechosłowacją i Jugosławią. Stała się w ten sposób ważnym ogniwem Małej Ententy.

Dla najwyższych władz Rzeczypospolitej dysponowanie rzetelnymi informacjami o sytuacji w sojuszniczej Rumunii było niezmiernie ważne. Dlatego też Oddział II Sztabu Generalnego (od 1928 r. Sztabu Głównego) Wojska Polskiego interesowało praktycznie wszystko, co dotyczyło spraw rumuńskich. W aktach przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie są najrozmaitsze meldunki, periodycznie sporządzane komunikaty i raporty informacyjne dotyczące sytuacji polityczno-wojskowej, społecznej i gospodarczej Rumunii, stosunków wojskowych polsko-rumuńskich i kontaktów wojska rumuńskiego z innymi siłami zbrojnymi, polsko-rumuńskiej wymiany handlowej, małego ruchu granicznego między Polską a Rumunią, odznaczeń i staży oficerów rumuńskich w Polsce i polskich w Rumunii, propagandy prosowieckiej i mniejszości ukraińskiej oraz niemieckiej w Rumunii, organizacji Żelazna Gwardia, a nawet dane osób współpracujących z wywiadem sowieckim⁴. Są tam także wycinki z prasy rumuńskiej i zagranicznej podejmujące kwestie polityczne, gospodarcze, zbrojeń oraz charakteryzujące politykę wyznaniową i położenie ludności żydowskiej w Rumunii. Są także materiały o pobycie marszałka Józefa Piłsudskiego w Rumunii w lipcu 1928 r., wycinki z prasy rumuńskiej (i ich tłumaczenia) opisującej wizytę szefa Sztabu Głównego gen. dyw. Tadeusza Piskora w Rumuni w listopadzie 1930 r., program i przebieg wizyty króla Rumunii – Karola II w Polsce, program pobytu członków polskich organizacji przysposobienia wojskowego i fizycznego w Rumunii i tym podobne materiały. Otrzymane meldunki, raporty i doniesienia poddawano w Oddziale II profesjonalnej analizie i – po odpowiednim opracowaniu – sporządzano najrozmaitsze zestawienia, sprawozdania, raporty, referaty i komunikaty informacyjne. Omawiano w nich sytuację wewnętrzną Rumunii: działalność partii politycznych i organizacji społecznych (także nielegalnych), stosunki między rządem a opozycją, położenie mniejszości narodowych, przedstawiano i oceniano sytuację międzynarodową tego kraju, politykę zagraniczną i wojskową.

⁴ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego), sygn. I.303.4.2224 i I.303.4.2225 .

Wykonywano także szereg opracowań tematycznych, np. dotyczących infrastruktury kolejowej i drogowej, lotnisk oraz portów.

Zrozumiałe, iż szczególne zainteresowanie władz polskich budził rumuński potencjał wojskowy (militarny). W sztuce wojennej przez potencjał wojskowy rozumie się ogół możliwości w zakresie prowadzenia walki zbrojnej przez państwo (ewentualnie koalicję państw), które bezpośrednio decydują o losie wojny. Wielkość potencjału wojskowego określa czynnik osobowy, tzn. siły zbrojne i przeszkolone rezerwy, oraz rzeczowy, do którego zalicza się zapasy środków walki i zabezpieczenia materiałowo-technicznego oraz urządzenia wchodzące w skład infrastruktury wojskowej. Wartość obu wymienionych części składowych potencjału militarnego zależy przede wszystkim od liczebności i umiejętności odpowiednio zorganizowanych ludzi, którzy są zdolni do posługiwania się będącym w ich dyspozycji uzbrojeniem i sprzętem technicznym, stanu techniki wojskowej, wypracowanych zasad jej wykorzystania, a także od możliwości i sprawności dowodzenia wszystkimi elementami potencjału wojskowego.

W Polsce uważnie więc obserwowano i oceniano zmiany kadrowe w wojsku rumuńskim (w Najwyższej Radzie Wojennej, w Ministerstwie Wojny, w wojskowej administracji terenowej i w dowództwach związków taktycznych i oddziałów), kwalifikacje i wyszkolenie kadry oficerskiej i podoficerskiej, przemiany w stanie osobowym sił zbrojnych (liczebne i strukturalne), poziom dyscypliny i stosunek kadry oficerskiej do żołnierzy, stan uzbrojenia i wyposażenia oddziałów, zakupy i dostawy sprzętu oraz broni, nieprawidłowości w funkcjonowaniu i zaopatrzeniu armii rumuńskiej⁵. Systematyczne informacje na ten temat płynęły do Oddziału II z polskiego attachatu wojskowego w Bukareszcie oraz od polskich oficerów, odbywających staże w jednostkach rumuńskich czy też zapraszanych okazjonalnie na ćwiczenia i manewry.

Od czasu do czasu pojawiały się możliwości poczynienia bezpośrednich obserwacji toku służby, szkolenia i życia koszarowego wojska rumuńskiego przez polskich oficerów i podoficerów, z czego skwapliwie korzystano. Taka okazja powstała w 1931 r., kiedy to cztery pułki rumuńskie (17, 19, 21 i 22 Pułk Piechoty) zaprosiły delegacje pułków polskich (odpowiadających numerami pułkom rumuńskich) na jubileuszowe uroczystości 100-lecia piechoty rumuńskiej. Do Rumunii pojechały reprezentacje: 17 Pułku Pie-

⁵ CAW, Oddz. II Szt. Gł., sygn. I.303.4. 2271, I.303.4.4401 i I.303.4.4403.

choty z Rzeszowa, 19 Pułku Piechoty Odsieczy Lwowa ze Lwowa, 21 Warszawskiego Pułku Piechoty z Warszawy i 22 Pułku Piechoty z Siedlec.

Szefem polskiej delegacji wojskowej, która przebywała w Rumunii od 8 do 14 maja 1931 r. był płk Edward Dojan-Surówka, dowódca 21 Warszawskiego Pułku Piechoty. O wyznaczeniu właśnie jego na kierownika grupy oficerów zdecydował fakt, iż był oficerem najwyższym stojącym w hierarchii służbowej. Pułkownikiem w korpusie oficerów piechoty był bowiem od 1 stycznia 1929 r. Chociaż dowódca 22 Pułku Piechoty, płk Kazimierz Hozer także był pułkownikiem w korpusie oficerów piechoty od 1 stycznia 1929 r., ale na liście awansowej płk Dojan-Surówka znajdował się na 13 pozycji, natomiast płk Hozer na 17 pozycji. Dowódca 17 Pułku Piechoty, płk Rudolf Kaleński był pułkownikiem w korpusie oficerów piechoty dopiero od 1 stycznia 1931 r. Czwarty z grupy wyjeżdżających do Rumunii dowódców pułku – Feliks Kwiatek – miał tylko stopień podpułkownika dyplomowanego. Zgodnie z zasadami obowiązującymi w międzywojennym Wojsku Polskim w takiej sytuacji starszeństwo przysługiwało płk. Dojanowi-Surówce.

Pułkownik Edward Dojan-Surówka należał do elitarnego kręgu piłsudczykowskich oficerów wywodzących swój rodowód z Legionów Polskich. Służył w 5 Pułku Piechoty należącej do I Brygady Piechoty, gdzie 28 kwietnia 1916 r. awansował na podporucznika. Rok później – 1 listopada 1916 r. otrzymał stopień porucznika. W 1917 r. po kryzysie przysięgowym został wcielony do armii austro-węgierskiej. Brał udział w wojnie polsko-sowieckiej, po zakończeniu której został 3 maja 1922 r. zweryfikowany do stopnia majora piechoty ze starszeństwem z 1 czerwca 1919 r. W lipcu 1922 r. został zastępcą dowódcy 45 Pułku Piechoty w Równem. Rok później został podpułkownikiem ze starszeństwem z 1 lipca 1923 r., a 21 sierpnia 1926 r. objął stanowisko dowódcy 21 Warszawskiego Pułku Piechoty w Warszawie. Z początkiem stycznia 1929 r. awansował na pułkownika.

Edytowany dokument, zaopatrzony w nagłówek „Sprawozdanie”, został napisany przez płk. Edwarda Dojana-Surówkę, dowódcę 21 Warszawskiego Pułku Piechoty, szefa delegacji czterech pułków. Powstał 20 maja 1931 r., czyli kilka dni po powrocie płk. Surówki do Warszawy.

Dokument jest oryginałem, ma formę maszynopisu w CAW, jest przechowywany w zespole akt Oddziału II, sygn. I.303.4.4407.

Nadrzędnym celem edytora było dążenie, żeby tekst dokumentu zaprezentować możliwie czytelnie, zachowując równocześnie jego autentyzm.

Dlatego też przygotowując „Sprawozdanie” do druku, generalnie nie ingerowano w styl oryginału, modernizując jedynie ortografię i uzupełniając oraz ujednolicając interpunkcję. Usunięto także rażące błędy gramatyczne i – nie chcąc mnożyć odsyłaczy – poprawiono też oczywiste błędy maszynowe. W przypadku poważniejszych usterek stylu, niedopowiedzeń, niezrozumiałych określeń, ewidentnych pomyłek merytorycznych – wydawca zwracał na to uwagę w przypisach tekstowych oznaczonych, przyjętym zwyczajem, małymi literami alfabetu łacińskiego, odnotowując: tak w tekście.

Dzieło płk. Edwarda Dojana-Surówki opatrzone zostało również przypisami rzeczowymi (liczbowymi). *Gros* z nich dotyczy osób wymienionych w tekście. W przypisach podano więc najistotniejsze o nich informacje, skupiając się głównie na przebiegu ich kariery wojskowej w 1931 r., czyli w czasie wizyty w Rumunii.

Waldemar Rezmer

Dojan-Surówka Edward⁶ płk
Szef delegacji wojskowej do Rumunii

21 Warszawski Pułk Piechoty
L. 472/31

Tajne

SPRAWOZDANIE DELEGACJI WOJSKOWEJ Z POBYTU W RUMUNII

Pan Szef Sztabu Głównego
Przedstawiam
Szef O. II S. G. 11.VI.31

Płk Edward Dojan-Surówka
Szef delegacji wojsko. do
Rumunii

Warszawa, dnia 21 maja 1931 r.

PAN SZEFSZTABU GŁÓWNEGO ODDZIAŁ II w WARSZAWIE

Przedstawiam sprawozdanie z pobytu w Rumunii, prosząc o decyzje co do przedstawionych przeze mnie wniosków. Zarazem melduję, że w czasie pobytu w Bukareszcie w 21 p.p. w rozmowie z dowódcą 21 p.p. zmuszony byłem zaprosić go wraz z delegacją na święto pułkowe, które ma się odbyć w połowie sierpnia b.r. Zaznaczyłem, iż zaproszenie oficjalne nastąpi po uzyskaniu w tej sprawie zgody moich władz przełożonych.

Odnosnie [do – W R.] nadania ^aodznaczeń polskich oficerów armii rumuńskiej^a porozumiałem się z *attaché* wojskowym w Bukareszcie⁷, który przedstawi formalne wnioski.

^{a-a} Tak w tekście. Powinno być: odznaczeń polskich oficerom armii rumuńskiej.

⁶ Edward Dojan-Surówka (1984–1982), płk ze starszeństwem z 1 stycznia 1929 r., w 1931 r. dowódca 21 Pułku Piechoty w Warszawie.

⁷ W tym czasie był nim ppłk dypl. Roman Michałowski.

Kapitan Górski z I batalionu strzelców górskich w Sinai, brat generała Górskiego, szefa lotnictwa Rumunii⁸, wyraził chęć odbycia *stage* w 21 p.p. w Warszawie.

Popieram jego prośbę, uważając go za wielkiego sympatyka Polski oraz ze względu na jego polskie pochodzenie.

DOWÓDCA PUŁKU
 a/...../a
 DOJAN-SURÓWKA
 Pułkownik

Płk Edward Dojan-Surówka
 Warszawa, dnia 20 maja 1931 r.
 Dowódca 21 Warszawskiego pułku piechoty,
 szef delegacji pułków do Rumunii

SPRAWOZDANIE

I. Przebieg uroczystości oficjalnych

Stosownie do rozkazu Pana Ministra L.dz.4706/G.M.I. z dnia 5 maja 1931 r. wyjechałem, jako kierownik delegacji 17 pp, 19 pp, 21 pp i 22 pp w składzie 12 oficerów i 8 podoficerów.

Na granicy Rumunii na stacji Grigore Ghica Voda⁹ delegację powitali w imieniu ^{aa}Ministerstwa Spraw Wojskowych^{aa} Rumunii mjr dypl. (szef oddziału op.[eracyjnego] sztabu 8 dyw. piech. w Czerniowcach) Gh. M. Cosma¹⁰, który towarzyszył delegacji do Bukaresztu.

Na dworcu w Bukareszcie dnia 8. V. br. delegacja została powitana przez dowódców 17, 19, 21, 22 p.p. rumuńskiej oraz oficerów Sztabu General-

^{a-a} Podpis odręczny.

^{aa-aa} Tak w tekście. Było to Ministerstwo Wojny (Ministru de Război).

⁸ Chodzi o gen. dyw. Alexandru Gorskiego, Generalnego Inspektora Lotnictwa.

⁹ Miejscowość i graniczna stacja kolejowa nad Prutem naprzeciw polskiego Śniatynia.

¹⁰ Był to mjr dypl. Gheorghe M. Cosma, oficer 8 Dywizji Piechoty stacjonującej w Czerniowcach.

nego, którzy zostali przydzieleni w charakterze adiutantów i tłumaczy na czas pobytu delegacji naszej w Bukareszcie.

Z dworca delegacja udała się w towarzystwie *attaché* wojskowych ppłk dypl. Michałowskiego¹¹ i kpt. dypl. Dereckiego¹² do hotelu „Splendit”, gdzie został ustalony szczegółowy program na czas pobytu w Bukareszcie.

Program ten zrealizowany został w sposób następujący:

Dnia 8 maja – odbyła się wspólna kolacja z udziałem dowódców pułków oraz oficerów przydzielonych.

Dnia 9 maja – o godzinie 10 rano odbyła się uroczystość złożenia wieńca na grobie Nieznanego Żołnierza przy asyście oddziału honorowego z batalionu strzelców górskich, następnie zwiedzanie Muzeum Wojskowego. O godzinie 12-twej poszczególne delegacje pułkowe udały się na miejsce zbiórki pułków, gdzie nastąpiło bezpośrednie zapoznanie się z pułkami rumuńskimi.

W 21 p.p., stacjonującym stale w Bukareszcie (inne pułki zostały na ten czas tam ściągnięte z prowincji) uroczystość miała przebieg następujący:

Po dokonaniu przeze mnie przeglądu pułku, dowódca 21 p.p. rumuńskiego płk dypl. Popescu¹³ wygłosił przemówienie powitalne: (treść w załączniku nr 1), wznosząc okrzyk na cześć armii polskiej i jej dzielnej piechoty.

W odpowiedzi na to powitałem pułk przemówieniem tłumaczonym natychmiast na język rumuński (treść zał. nr 2), wręczając zarazem dowódcy pułku Odznakę Honorową, a pułkowi z pamiątkową plakietkę i Odznakę Honorową 21 W[arszawskiego] p.p. Potem nastąpiła defilada pułku przede mną i oficerami mojego pułku.

Po przywitaniu się z Korpusem Oficerskim pułku zwiedziłem urządzenie strzelnicy małokalibrowej, rzutnię granatów, gdzie urządzono ćwiczenia pokazowe oraz zademonstrowano c.k.m. St.Etienne w obronie przeciwlotniczej.

Następnie po skromnym przyjęciu w kasynie, gdzie w krótkich słowach powitałem oficerów pułku, delegacje nasze udały się do Ministerstwa Spraw Wojskowych, gdzie miały być przyjęte przez Ministra ^agen. Amzę^a.

^{a-a} Tak w tekście. Był to gen. Amza Constantin Ștefănescu, minister wojny od 19 kwietnia 1931 do 11 sierpnia 1932 r.¹¹ Był to ppłk dypl. Roman Michałowski, od 29 stycznia 1929 r. *attaché* wojskowy RP w Bukareszcie.

¹² Kpt. dypl. Janusz Derecki był zastępcą polskiego *attaché* wojskowego w Rumunii.

¹³ Był to płk dypl. Ioan Popescu.

W pozostałych pułkach 17, 19, 22, gdzie dowódcy pułków wygłosili identyczne przemówienia, uroczystości miały przebieg mniej więcej taki sam.

Wszędzie stwierdzono nastrój bardzo serdeczny.

W Ministerstwie Spraw Wojskowych po przedstawieniu się naszych delegacji, Pan Minister wyraził radość, że nas widzi na ziemi rumuńskiej, jako widomy znak łączności Polskiej Armii z Rumuńską, po czym po wizycie w Minister. Spr. Wojsk. udaliśmy się na wspólny obiad z dowódcami pułków rumuńskich oraz przydzielonymi oficerami.

Po obiedzie delegacje złożyły wizytę posłowi R.P. p. min. Szembekowi¹⁴.

O godzinie 18-tej – na zaproszenie Króla¹⁵ byliśmy obecni na uroczystości wbijania gwoździ do chorągwi pułkowych w pałacu królewskim, w obecności Króla, przedstawicieli rządu, delegacji wojskowych oraz innych.

O godz. 21-ej *attaché* wojskowy ppłk dypl. Michałowski wręczył wszystkim oficerom i podoficerom odznaczenia rumuńskie, zaznaczając, że oficjalny akt dekoracji nie może się odbyć z powodu braku czasu.

4 dowódcy pułków otrzymali Komandorię Gwiazdy Rumuńskiej III klasy¹⁶

2 oficerowie sztabowi Krzyż Oficerski Gwiazdy IV klasy¹⁷

Kapitanowie – Krzyż Oficerski Korony rumuńskiej IV klasy¹⁸

Porucznicy – Krzyż Kawalerski Gwiazdy V klasy¹⁹

Podporucznicy – Krzyż Kawalerski Korony Rum. V klasy²⁰

Podoficerowie – 7 sierżantów – Krzyż Zasługi I kl.²¹

1 plutonowy – Srebrny Medal Zasługi²²

¹⁴ Chodzi o Jana Szembeka, posła nadzwyczajnego RP i ministra pełnomocnego w Bukareszcie od 16 lutego 1927 r. do 4 listopada 1932 r.

¹⁵ Chodzi o króla Karola II Hohenzollerna-Sigmaringena.

¹⁶ Był to Krzyż Komandorski Gwiazdy Rumunii (Ordinul național Steaua României III kl.).

¹⁷ Był to Krzyż Oficerski Gwiazdy Rumunii (Ordinul național Steaua României IV kl.).

¹⁸ Był to Krzyż Oficerski Korony Rumunii (Ordinul Corona României IV kl.).

¹⁹ Krzyż Kawalerski Gwiazdy Rumunii (Ordinul național Steaua României V kl.).

²⁰ Krzyż Kawalerski Korony Rumunii (Ordinul Corona României V kl.).

²¹ Krzyż Za Wierną Służbę Rumunii (Crucea Serviuciuł Credincios de Romaniei).

²² Medal Za Wierną Służbę Rumunii (Medalie Serviuciuł Credincios de Romaniei II kl.).

O godz. 21.30 delegacja była obecna na odczycie Inspektora Piechoty²³ o „Przebrojeniach piechoty rumuńskiej” w obecności Króla, jego brata Mikołaja²⁴ oraz Insp. Gen. Sił Zbrojnych.

Dnia 10 maja – [o] godz. 11 delegacje udały się do odpowiednich pułków piechoty i wraz z nimi brały udział w powitaniu Króla, przejeżdżającego konno na miejsce defilady, a następnie w defiladzie.

W obu wypadkach delegacje znajdowały się na honorowych miejscach, w jednym szeregu z dowódcami pułków rumuńskich, którzy w czasie defilady maszerowali piechotą przed pułkiem na prawym skrzydle każdej delegacji pułkowej polskiej.

Przemarsz delegacji polskich na czele pułków rumuńskich wywołał widoczne zainteresowanie zarówno Króla, który zauważył naszą obecność, wojskowych przedstawicieli innych państw, jak również społeczeństwa, które dało wyraz swej sympatii w okrzykach wznoszonych na cześć Polski.

Po przedefilowaniu przed Królem obserwowaliśmy przebieg defilady pozostałych oddziałów.

O godzinie 15-tej poszczególne pułki gościły u siebie odpowiednie delegacje, podkreślając w swych przemówieniach i rozmowach serdeczną sympatię dla Wojska Polskiego i Polski oraz konieczność współpracy.

O godzinie 20.30 na zaproszenie Króla, wzięliśmy udział w bankiecie, na którym przemawiał Król Karol II, Minister Spraw Wojskowych²⁵, Premier Jorga²⁶, wreszcie Marsz. Averescu²⁷, ten ostatni witając przedstawicieli obcych armii i delegacje wojskowe.

W tym samym czasie podoficerowie byli przyjmowani przez podoficerów armii rumuńskiej, względnie brali udział we wspólnych przyjęciach.

Na tym zostały zakończone uroczystości oficjalne przewidziane w programie.

²³ Był to Generalny Inspektor Piechoty, gen. dywizji Toma Dumitrescu.

²⁴ Był to książę Mikołaj, brat króla Karola II, w latach 1927–1930 regent Rumunii. W 1931 r. w stopniu generała dywizji był Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych.

²⁵ Było to Ministerstwo Wojny (Ministru de Război), którym wtedy kierował gen. Amza Constantin Ștefănescu

²⁶ Nicolae Iorga był premierem Rumunii od 18 kwietnia 1931 r. do 5 czerwca 1932 r.

²⁷ Był to marsz. Alexandru Averescu, minister wojny (13 marzec 1906–3 marzec 1909 r.), szef Sztabu Generalnego (18 listopad 1911–2 luty 1912 r.), trzykrotny premier Rumunii (29 styczeń–4 marzec 1918 r., 13 marzec 1920–16 grudzień 1921 r., 30 marzec 1926–4 czerwca 1927 r.), minister praw zagranicznych (29 styczeń–4 marzec 1918 r.).

II. Pobyt delegacji w Sinai i Constancy

Pragnąc wykorzystać pobyt delegacji w Rumunii dla bezpośredniego zetknięcia się z różnymi oddziałami wojska i społeczeństwa, wyjechałem wraz z delegacją w dniu 11 maja do Sinai, jako miejsca postoju 1 batalionu strzelców górskich i rezydencji królewskiej.

Pomimo, że zawiadomienie o przybyciu delegacji polskiej do Sinai nadeszło z Min. Spraw Wojsk. bardzo późno zostaliśmy bardzo serdecznie przyjęci przez dowódcę grupy płk. Badescu oraz dowódcę batalionu ^applk. Camanitca^a, osobistego przyjaciela Króla Karola II.

W Sinai delegacja zwiedziła rezydencję królewską oraz w Rzuce, ośrodku przemysłowym, Rumunii fabrykę sukna, fabrykę cementu etc. W Rzuce byliśmy podejmowani przez przedstawicieli rumuńskiego przemysłu i społeczeństwa, podkreślających sympatię i konieczność współpracy gospodarczej z Polską.

Ze względu na serdeczny stosunek do Polski, doborowy skład Korpusu Oficerskiego I baonu strzelców oraz wpływ ich na opinię otoczenia Króla, uważałem za wskazane wręczenie odznak honorowych naszych pułków wybitniejszym oficerom baonu, co zostało dokonane w dniu 11. V.

Odnaki otrzymali:

Płk Badescu – dca grupy – odznakę 21 W. p.p.

Pplk Canienita – dca baonu – 17 p.p.

Mjr Dymitrescu Polikron (kawaler Pol. Rest.) – 19 p.p.

Mjr Poczeneaum Gh. – 22 p.p.

Z Sinai w dniu 13. V. wyjechaliśmy do Constancy, gdzie delegacja nasza była również serdecznie przyjmowana przez dowódcę floty, dowództwo miejscowej 9 dywizji piechoty, dowódców pułków piechoty i kawalerii oraz przez miejskie władze cywilne i prefekturę (władze wojewódzkie).

W czasie pobytu w Constancy delegacja zwiedziła urzędnictwo portowe, wielkie magazyny ropy naftowej, elewatory zbożowe, okręty wojenne, znajdujące się w porcie i odbyła wycieczkę na morze oraz do Mamai.

Dnia 14 maja o świcie delegacja nasza wyjechała do Polski, zatrzymując się na parę godzin w mieście Bazau²⁸ z powodu zmiany rozkładu pociągów.

^{a-a} Tak w tekście.

²⁸ Było to Buzău – miasto na Wołoszczyźnie.

Z chwilą przybycia na terytorium Polski wysłałem depesze pożegnalne do: Pośła Polskiego w Bukareszcie, Insp. Piech. Rumuńskiej jako zapraszającego delegacje, do dowódców pułków, które przyjmowały nasze delegacje, do dowódcy I batalionu strzelców górskich, do dowódcy garnizonu i mera miasta Konstancy.

III. Spostrzeżenia i informacje

Na ogół delegacja nasza, zwłaszcza oficerska, miała małe okazje do bezpośredniego zetknięcia się z oddziałami wojskowymi i odniosłem wrażenie, że dowódcy rozmyślnie starają się nam to uniemożliwić, zabiegając natomiast o wywołanie jak najlepszego wrażenia u nas, co do wyszkolenia i dyscypliny oddziałów.

Obserwacje nasze opierają się głównie na spostrzeżeniach, poczynionych w czasie pokazów zorganizowanych przez odpowiednie pułki – dzień 9 maja, podczas defilady w dniu 10 maja, z bezpośredniego zetknięcia się z oficerami i podoficerami oddziałów oraz obserwacji z okien wagonów lub samochodu w czasie podróży.

Bardziej szczegółowe i bezpośrednie spostrzeżenia poczynili podoficerowie, gdyż sypiali w koszarach, gdzie byli zakwaterowani.

Reasumując zebrane informacje, wyrażam opinię odnośnie [do] stanu obecnego oddziałów, które widziałem:

1. Wyszkoenie w mustrze formalnej, w umiejętności maszerowania w szykach rozwiniętych krokiem defiladowym oddziałów bardzo dobre. Przygotowaniom do defilady poświęcono prawie cały czas od wcielenia rekrutów z zaniedbaniem wyszkolenia w innych działach, a przede wszystkim wyszkolenia bojowego.

Jak informują podoficerowie, po zakończeniu ćwiczeń musztry z rekrutami, ćwiczenia bojowe odbywają się rzadko.

Stwierdziłem używanie znacznej ilości [!] szeregowych do robót zarobkowych w polu i na drogach, liniach kolejowych.

Istnieją kompanie robocze w pułkach.

Organizacja i przeprowadzenie defilady – dobre. Wygląd oficerów i szeregowych bardzo staranny (wykorzystano zapasy mob.). Oficerowie wyróżniają się obyciem towarzyskim, zachowaniem się. Wielu włada językiem niemieckim lub francuskim.

Pokazy wyszkolenia strzeleckiego, grenadierski i obrony przeciwlotniczej świadczyły o zbyt formalnym traktowaniu działów wyszkolenia

bojowego i zbyt małym zbliżeniu do rzeczywistości wojennej, n.p. brak właściwego założenia taktycznego na zmniejszonej strzelnicy.

2. Dyscyplina zewnętrzna w oddziałach duża. Podoficerowie, którzy rozmawiali z żołnierzami obsługi Szkoły podchorążych, meldowali, że podoficerowie biją żołnierzy, chociaż bicie jest zakazane. Również przed nimi podoficerowie armii rumuńskiej wyrażali opinię o nadmiernym uprzywilejowaniu oficerów, złym traktowaniu podoficerów, o okradaniu żołnierzy, twierdzą oni, że nie ma obustronnego zaufania podoficera do oficera i na odwrót.

Uderza duża ilość posterunków ochronnych przy mostach, tunelach etc.

Oficerowie rumuńscy objaśniają to brakiem zaufania do policji.

Zakwaterowanie oddziałów w szkole podchorążych niedostateczne, wszędzie brud, niedbała pielęgnacja broni.

3. W stosunku do Króla ujawnia się ogólna sympatia oficerów. Mówią jednak, iż osobą decydującą jest Jorga²⁹. Dużą sympatią i opinią bardzo zdolnego generała cieszy się gen. ^aSamanowicz^a, którego podobno Król nie lubi. Nastroj społeczństwa do Króla ciepły, nawet bardzo serdeczny.

Wygląd oficerów bardzo elegancki, umundurowanie pełne złocien oraz całe zachowanie się w stosunku do podoficerów, policji, społeczeństwa świadczy o poczuciu oficjalnego uprzywilejowania, a zarazem kastowości.

Przytaczam charakterystyczny pogląd jednego z kapitanów szt. gen., że na wypadek wojny byłoby najlepiej, aby na wspólnym froncie polsko-rumuńskim dowodził generał francuski.

4. W stosunku do delegacji wszędzie odnoszono się bardzo serdecznie, co było widoczne zarówno w przyjęciu i szczególnie starannym traktowaniu nas, jako przedstawicieli wojska polskiego, jak i w nastrojach społeczeństwa cywilnego.

Ci ostatni zwłaszcza wyraźnie podkreślali wyższość gospodarczą Polski, której ekspansja gospodarcza zalewa Rumunię, zwłaszcza obecnie w okresie kryzysu.

Wszędzie zaznaczano braterstwo broni polsko-rumuńskiej i wspólność interesów gospodarczych i wojskowych.

^{a-a} Tak w tekście. Był to gen. dyw. Nicolae Samsonovici, w latach 1928–1932 szef rumuńskiego Sztabu Generalnego, od 11 sierpnia 1932 r. do 14 listopada 1933 r. minister wojny, a później w latach 1934–1937 ponownie szef Sztabu Generalnego.

²⁹ Był to Nicolae Iorga (1871–1940) – rumuński historyk, krytyk literacki, pamiętnikarz, dramaturg, poeta i polityk. Od 19 kwietnia 1931 r. do 6 czerwca 1932 r. premier Rumunii.

Fakt odznaczenia oficerów polskich wysokimi orderami wywołał komentarze, zwłaszcza w czasie pobytu naszego w Konstancy, co do wagi, jaką przywiązuje Rumunia do dobrych stosunków z Polską.

IV. Wnioski

Uważam, iż pobyt delegacji wojskowej polskiej na uroczystości narodowej w ścisłej łączności z pułkami rumuńskimi miał bardzo dodatnie znaczenie zarówno w kierunku wzajemnego poznania się, zadzierzgnięcia koleżeńskich stosunków, jak również na zewnątrz, jak demonstracja ścisłego przymierza Polski z Rumunią.

Nawiązany w ten sposób kontakt należałoby nadal utrzymać przez:

- a) nadanie odznaczeń polskich:
 - 4 dowódcom pułków,
 - 1 dowódcy I batalionu strzelców górskich Sinai,
 - 4 dowódcom baonów po 1 w każdym pułku,
 - 6 oficerom, którzy byli przydzieleni na czas pobytu delegacji Rumunii,
 - 8 podoficerom, po 2 w każdym pułku
- b) zaproszenie delegacji odnośnych pułków na święta pułkowe naszych pułków piechoty,
- c) nadanie odznak honorowych pułków oficerom odnośnych pułków rumuńskich,
- d) stworzenie przy pułkach kół towarzystwa polsko-rumuńskiego,
- e) przesyłanie historii pułków, fotografii z życia pułków polskich,
- f) przesyłanie życzeń na uroczystości świąt pułkowych,
- g) utrzymanie stałego kontaktu korespondencyjnego i ewent. ułatwienie wyjazdów oficerom na urlopy wypoczynkowe do Rumunii i na *stage*,
- h) popularyzację znajomości Państwa i Armii Rumuńskiej, języka rumuńskiego wśród oficerów armii polskiej. W szkołach rumuńskich wprowadzono język polski do programu.

V. Uwagi krytyczne

Muszę podkreślić dobre zachowanie się i wytrzymałość członków delegacji, również podoficerów, pomimo iż połączone to było z dużym wysiłkiem fizycznym i nerwowym.

Niezbyt sympatyczne wrażenie na oficerów rumuńskich wywarł fakt, że płk Kaleński³⁰, dowódca 17 p.p., spotkał w osobie dowódcy 17 p.p. rumuńskiej³¹ swego kolegę z wojska austriackiego i że zbyt skwapliwie, jak na oficera armii polskiej, wracał do wspomnień ze służby austriackiej.

Dowódca 21 W. p.p.
[.....]
Dojan-Surówka płk
Szef delegacji

Zał. 1.

Przemówienie powitalne dowódcy 21 p.p. rumuńskiego w dniu 9. V.

Le 21-ème Régiment d'Infanterie roumain a l'insigne honneur de recevoir aujourd'hui la visite du 21-ème Regiment d'Infanterie polonais, représente par Monsieur le Colonel Dojan et les officiers qui l'accompagnent venus pour fêter avec nous le centenaire du 21-ème Regiment d'Infanterie roumain.

Le Commandant du 21-ème Regiment d'Infanterie roumain assure le Commandant du 21-ème Regiment d'Infanterie polonais que cette visite restera pour nous un souvenir ineffaçable, et qu'elle représente un bien de plus dans les sentiments d'affection et de camaraderie qui unissent l'Infanterie des deux pays alliés et amis.

C'est pour nous une vraie satisfaction de dire avec vous tous i "Vive l'armée polonaise et sa brave Infanterie".

³⁰ Rudolf Kaleński (1886–?), płk ze starszeństwem z 1 stycznia 1931 r., był dowódcą 17 Pułku Piechoty w Rzeszowie od 1929 r. do 31 sierpnia 1933 r.

³¹ Dowódcą rumuńskiego 17 Pułku Piechoty był wtedy płk Dumitru Tomescu.

Załącznik 2.

Żołnierze 21 P. P. Rumuńskiej

^aPrzybyliśmy z Polski do Was, aby z okazji Waszego Święta Narodowego z 100-letniej rocznicy Waszych pułków^a. Z radością i prawdziwym zadowoleniem jechaliśmy tutaj, aby poznać bliżej wasz piękny kraj, wasz naród i waszą sławną Armię. Wieziemy Wam z Polski serdeczne pozdrowienia. W imieniu 21 Warszawskiego Pułku Piechoty i jako dowódca jego wręczam Wam na ręce Waszego Dowódcy odznakę honorową, [n]a pamiątkę braterstwa broni i zaznaczenia koleżeńskiej łączności pułków naszych,^{aa}noszących wspólnie numerów^{aa}.

Niech żyje nasze braterstwo broni, niech żyje 21 sławny pułk piechoty.

PRZEMOWA PREFEKTA CONSTANCY

Panowie!

Miasto Konstanca jest szczęśliwe, że może was witać u siebie jako gości, jest to nowa okazja, aby wyrazić głęboką sympatię, jaką my, mieszkańcy tego miasta, czujemy do waszego szlachetnego Narodu. Z całą serdecznością zwracamy się do waszego kraju, który po rozdarciu na części,^{aaa}po uszkodzeniu w czasie wojny światowej rozczepia się coraz lepiej i postępuje naprzód dzięki czułości swoich synów^{aaa}.

Sąsiedztwo naszych dwóch krajów wymaga w szerokim zakresie zacieśnienia związków politycznych i kulturalnych.

Pokrewieństwo naszych krajów obu rolniczych jest tak duże, że wasza powieść z życia polskiego *Chłopi* może doskonale znaleźć zastosowanie do naszych stosunków. Wszystko to oraz dotychczasowy rozwój stosun-

^{a-a} Tak w tekście. Na marginesie odręcznie zapisano przy tym fragmencie „co?”. Przepuszczalnie powinno być: Przybyliśmy z Polski do Was z okazji Waszego Święta Narodowego i 100-letniej rocznicy Waszych pułków.

^{aa-aa} Tak w tekście. Powinno być: noszących takie same numery.

^{aaa-aaa} Tak w tekście.

ków polsko-rumuńskich pozwala mi przypuszczać, że wśród 32 milionów Polaków możemy mieć tyleż przyjaciół.

Wznoszę kielich na pomyślność waszego kraju, za zdrowie Pana Prezydenta Polski – niech żyje!

SPIS DELEGACJI NA UROCZYSTOŚCIACH RUMUŃSKICH

17 p.p.

1. Płk Kaleński Rudolf – dca 17 p.p.
2. Mjr Iwaszkiewicz Waław³²
3. Kpt. Tinz Marian³³
4. St. sierż. Pysznik Kazimierz
5. Plut. Marszałek Bolesław

19 p.p.

1. Ppłk dypl. Kwiatek Feliks³⁴ – dca 19 p.p.
2. Kpt. Hertlejn Aleksander Wilhelm³⁵
3. Ppor. Piwowarczyk Stanisław³⁶
4. St. sierż. Drapała Jan Władysław
5. St. sierż. Karabanowski Stanisław

21 p.p.

1. Płk Dojan-Surówka Jan Edward – szef delegacji
2. Kpt. dypl. Fularski Mieczysław³⁷

³² Waław Iwaszkiewicz (1894–?), mjr ze starszeństwem z 1 stycznia 1928 r., w 1931 r. oficer 17 Pułku Piechoty w Rzeszowie.

³³ Marian Tinz (ur. 1894), kpt. ze starszeństwem z 1 stycznia 1931 r., w 1931 r. oficer 17 Pułku Piechoty w Rzeszowie.

³⁴ Feliks Kwiatek (1886–1965), ppłk dypl. ze starszeństwem z 15 sierpnia 1924 r., dowódca 19 Pułku Piechoty we Lwowie od czerwca 1930 r. do kwietnia 1934 r.

³⁵ Aleksander Wilhelm Hertlejn (1894–?), kpt. ze starszeństwem z 1 stycznia 1930 r., w 1931 r. oficer 19 Pułku Piechoty we Lwowie.

³⁶ Stanisław Piwowarczyk (1904–1940), ppor. ze starszeństwem z 15 sierpnia 1928 r., w 1931 r. oficer 19 Pułku Piechoty we Lwowie.

³⁷ Mieczysław Fularski (1896–1969), kpt. ze starszeństwem z 1 czerwca 1919 r., kpt. dypl. od 1930 r., w 1931 r. oficer 21 Pułku Piechoty w Warszawie.

3. Kpt. Wolski Stefan³⁸
4. St. sierż. Szuba Stefan
5. St. sierż. Sibilski Wawrzyniec

22 p.p.

1. Płk Hozer Kazimierz³⁹ – dca 22 p.p.
2. Mjr dypl. Pęczkowski Mieczysław⁴⁰
3. Por. Karyszkowski Stefan⁴¹
4. St. sierż. Kuczera Franciszek
5. St. sierż. Turczyn Władysław

³⁸ Stefan Wolski (1898–?), kpt. ze starszeństwem z 1 stycznia 1928 r., w 1931 r. oficer 21 Pułku Piechoty w Warszawie.

³⁹ Kazimierz Hozer (1890–1932), płk ze starszeństwem z 1 stycznia 1929 r., w 1931 r. dowódca 22 Pułku Piechoty w Siedlcach.

⁴⁰ Mieczysław Pęczkowski (1895–?), mjr dypl. ze starszeństwem z 1 stycznia 1930 r., w 1931 r. oficer 22 Pułku Piechoty w Siedlcach.

⁴¹ Stefan Karyszkowski (1899–?), por. ze starszeństwem z 1 czerwca 1920 r., w 1931 r. oficer 22 Pułku Piechoty w Siedlcach.

„Wyzwolenie” Włocławka w 1945 r. w świetle dokumentów dowództwa 3 Dywizji Piechoty z zasobu Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie*

W styczniu 1945 r. Włocławek uniknął walki okupionych cierpieniami ludności cywilnej. Stało się tak, pomimo że jeszcze w połowie 1944 r. władze niemieckie rozpoczęły prace fortyfikacyjne mające zamienić Włocławek w „twierdzą”¹ broniącą linii Wisły od uderzenia ze wschodu. Sensowność obrony miasta przekreślało przystąpienie Armii Czerwonej do ofensywy wzdłuż prawego i lewego brzegu Wisły. W efekcie sowieckich postępów jakakolwiek obrona miasta skazana byłaby na niepowodzenie, gdyż broniący żołnierze szybko znaleźliby się w pułapce, atakowani z trzech kierunków, bez szans na związanie znaczących sił nieprzyjaciela.

Działania zaczepne w kierunku Włocławka prowadziła sowiecka 2 Armia Pancerna Gwardii, która po przełamaniu frontu w rejonie Warki i Ma-

* Opracowanie powstało w ramach grantu wydziałowego 2896-NH pt. „Działania jednostek Wojska Polskiego na Kujawach w okresie od 20 stycznia do 1 czerwca 1945 r.” przyznane ze środków Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

¹ W ramach podjętych prac wybudowano wokół miasta pierścieniami około 100 schronów bojowych Ringstand 58a. Każdą z żelbetonowych konstrukcji wkopano głęboko w ziemię, tak by nad powierzchnię wystawała jedynie niewielka jej część z obrotową tuleją, na której osadzono ciężki karabin maszynowy lub moździerz. Załogę schronu stanowiło dwóch żołnierzy. M. Pracki, *Krótką historią Twierdzy Włocławek*, <https://www.twierdzawloclawek.pl/historia.html> (dostęp: 07.11.2017).

gnuszewa, sforsowała Bzurę i weszła w przestrzeń operacyjną Kujaw. Operujący na lewym skrzydle armii 9 Korpus Pancerny Gwardii realizował następujące zadanie: „Zabezpieczyć zdobycie i utrzymanie mostu na r. Wiśle i nie dopuścić do zaistnienia możliwości wyjścia nieprzyjaciela na północny brzeg Wisły”². Bezpośrednie wykonanie rozkazu przypadło w udziale płk. Iwanowi Potapowowi, dowódcy 65 Brygady Pancerniej Gwardii (65 BPanc gw.). Brygadę wspierał 282 Pułk Artylerii P-ppanc. i bateria dział pancernych 341 Pułku Artylerii Samobieżnej. Tak utworzone zgrupowanie dysponowało znaczną przewagą ogniową i manewrową nad zdeorganizowanym nieprzyjacielem³.

Około godziny 16.00 19 stycznia 65 BPanc gw. wyszła w rejon na południe od Włocławka. Gdy czołgi minęły cegielnie przy drodze do Kowala, zostały ostrzelane z pobliskich zabudowań. Ze względu na ten fakt i zapadające ciemności płk Potapow nie zdecydował się na szturm miasta. Uchroniło to sowieckich czołgistów od nocnego boju, w którym z pewnością ponieśliby starty, lecz jednocześnie dało Niemcom czas na odwrót na prawy brzeg Wisły⁴.

O świcie 20 stycznia 65 BPanc gw. wjechała do miasta od strony południowo-wschodniej, wzdłuż linii kolejowej i al. Fryderyka Chopina⁵. Do godziny 9.00 sowieccy czołgiści przejechali przez miasto⁶, a o 15.00 brygada skoncentrowała się w rejonie Brzezia w gotowości do dalszego pościgu w kierunku Bydgoszczy. Do tego czasu większość niemieckich związków taktycznych przekroczyła Wisłę po moście we Włocławku i skierowała się ku linii rzeki Drwęcy, wysadzając za sobą przeprawę. Pomimo że w mieście nie było już zorganizowanej obrony, to w budynkach ukrywało się jeszcze sporo żołnierzy uzbrojonych w broń automatyczną i granatniki przeciwpancerne, którzy nie zdążyli uciec na prawy brzeg Wisły. Szybki, półtorej godzinny rajd przez Włocławek nie pozwolił na ich wyłapanie, toteż w mieście pozostał 1 batalion czołgów ze składu

² Архив ЦАМО, Фонд 307, Опись 4148, Дело 316, Боевое распоряжение штаба 2 гв. ТА №12/ОП, к. 28.

³ Ibidem, Фонд 3409, Опись 1, Дело 9, Журнал боевых действий 9 гв. тк, s. 62.

⁴ Ibidem.

⁵ Архив ЦАМО, Фонд 307, Опись 4148, Дело 387, Отчетная карта за 19 и 20.1.45, dok. 4.; ibidem, Фонд 233, Опись 2309, Дело 48, Журнал боевых действий 2 гв. ТА за период с 11.1 по 10.3.45 года, s. 274.

⁶ W meldunku podana jest informacja, że miasto opanowano.

65 BPanc gw.⁷ Tym samym jego dowódca mjr Konstantyn Stklianin objął funkcję komendanta wojennego garnizonu Włocławek. Podlegali mu dowódcy wszystkich pododdziałów przegrupowujący się przez to miasto. Na komendanta miasta mjr Stklianin wyznaczył swojego zastępcę ds. polityczno-wychowawczych – kpt. U. A. Blinowa⁸. Od 21 stycznia przez Włocławek przegrupowywały się pododdziały 61, 175 i 260 Dywizji Strzelców z 47 Armii, które ciągnęły w kierunku Bydgoszczy⁹.

Za 47 Armią posuwała się polska 3 Dywizja Piechoty (DP) ze składu 1 Armii Wojska Polskiego. Jednostka ta wraz z 6 DP otrzymała zadanie zabezpieczenia styku prawego styków 1 i 2 Frontu Białoruskiego, podczas gdy reszta polskiej armii maszerowała w drugim rzucie.

3 DP została sformowana na terenie Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS) na przełomie 1943 i 1944 r. Jej kadre oficerską stanowili oficerowie Armii Czerwonej odkomenderowani do tzw. ludowego Wojska Polskiego (LWP)¹⁰. Skład osobowy składał się z Polaków z wschodnich kresów Rzeczypospolitej, przyłączanych w październiku 1939 r. do ZSRS, oraz z byłych żołnierzy Wehrmachtu wziętych do niewoli przez Armię Czerwoną. We wrześniu 1944 r. 3 DP została zaangażowana w próbę utworzenia przyczółków na lewym brzegu Wisły, w ramach wsparcia LWP dla powstańców warszawskich. Wskutek braku politycznej woli i błędów popełnionych w trakcie trwania operacji dwa pułki piechoty 3 DP poniosły olbrzymie straty, tracąc tym samym zdolność prowadzenia działań bojowych. W ramach uzupełnień okresie od października 1944 r. do stycznia 1945 r. w szeregi dywizji włączano Polaków zmobilizowanych do LWP przez rząd tzw. Polski Lubelskiej¹¹. Morale przybyłych było niskie ze względu na fatalne warunki zakwaterowania w przepełnionych

⁷ Архив ЦАМО, Фонд 3409, Опись 1, Дело 9, Журнал боевых действий 9 гв. тк, с. 62.

⁸ J. Bogutyn, *Kształtowanie się władzy ludowej we Włocławku w l. 1945–1946*, „Ziemia Kujawska” 1968, s. 174.

⁹ Архив ЦАМО, Фонд 1017, Опись 1, Дело 196, Журнал боевых действий 125 ск, к. 17.

¹⁰ Formalna nazwa to Wojsko Polskie. Określenie „Ludowe” zostało nadane przez propagandę komunistyczną i przeniknęło do powszechnej świadomości, choć nigdy nie zostało oficjalnie zatwierdzone dokumentem normatywnym. Autor używa tej nieformalnej nazwy celem wyraźnego odróżnienia LWP od innych formacji Wojska Polskiego w okresie II wojny światowej, co podyktowane jest chęcią wskazania na jego specyfikę, podległość wobec ZSRS i działania sprzeczne z polską racją stanu.

¹¹ Uzupełnienia kierowano do 3 DP z 3 Zapasowego Pułku Piechoty.

ziemiakach¹² i kiepskie wyżywienie¹³. Wielu żołnierzy było chorych na gripę, świerzb, tyfus plamisty i wszawicę, toteż od razu poddawano ich kwarantannie¹⁴. Plagą były dezercje motywowane względami zarówno politycznymi, jak i bytowymi¹⁵. Sytuacja poprawiła się wraz przystąpieniem 3 DP do działań ofensywnych, kiedy żołnierze mogli zrekompenzować niedobory żywności, plądrując opuszczone przez Niemców gospodarstwa.

W chwili wycofania się jednostek niemieckich we Włocławku powstały dwa ośrodki władzy: Komitet Obywatelski oraz Rada Robotnicza. Komitet Obywatelski został wyłoniony spośród działaczy społecznych i politycznych, natomiast Rada Robotnicza skupiała przedstawicieli środowisk robotniczych silnie zindoktrynowanych przez komunistów. Różnice ujawniły się w odezwach kierowanych do ludności miasta. Podczas gdy Komitet nawoływał do spokoju i zabraniał gromadzenia się na ulicach, Rada akcentowała bardzo mocno swój klasowy charakter i świętowała wkroczenie Armii Czerwonej. Aktywną rolę w powołaniu Rady Robotniczej odegrali aktywiści Polskiej Partii Robotniczej (PPR), wśród których wielu przed wojną było członkami Komunistycznej Partii Polski.

Jeszcze 20 stycznia 1945 r. doszło do porozumienia między Radą Robotniczą a Komitetem Obywatelskim, w wyniku czego wydano wspólną odezwę do ludności miasta oraz powołano milicję obywatelską uzbrojoną w broń pozostawioną przez Niemców. Dzień później do Włocławka zaczęły przybywać pododdziały LWP, które przystąpiły do oczyszczania miasta z ukrywających się żołnierzy niemieckich. Dowództwo 3 DP przybyło do Włocławka 22 stycznia 1945 r. Do tego czasu nastąpiło połączenie obu ośrodków władz miejskich i utworzono Radę Robotniczą i Tymczasowy Komitet Wykonawczy miasta Włocławka. W skład nowo wyłonionego organu weszli dotychczasowi członkowie Rady i Komitetu, reprezentujący różne kierunki polityczne i grupy społeczne. Dokonano również wyboru

¹² CAW, III-4-300, Meldunek polityczno-wychowawczy z dnia 09.01.1945 r., k. 26.

¹³ W pierwszej połowie stycznia 1945 r. kwatermistrzostwo 3 DP notorycznie dostarczało żołnierzom dywizji nadgniłe lub zamrażnięte kartofle, które nie nadawały się do spożycia. Spowodowało to, że racje żywnościowe obniżono poniżej przyjętej normy. Ibidem, Meldunek polityczno-wychowawczy z dnia 04.01.1945 r., k. 11.

¹⁴ Ibidem, Meldunek polityczno-wychowawczy z dnia 04.01.1945 r., k. 11; Meldunek polityczno-wychowawczy z dnia 08.01.1945 r., k. 23.

¹⁵ Dla przykładu 10 grudnia 1944 r. zdezerterowało 10 żołnierzy przybyłych do dywizji z 3 Zapasowego Pułku Piechoty, CAW, III-4-248, Doniesienie o wypadku nadzwyczajnym z 10.12.1944 r., k. 154.

tymczasowego Zarządu Miejskiego i tymczasowego prezydenta. Został nim Teofil Hajdo, przedwojenny wiceprezydent i członek Stronnictwa Demokratycznego, natomiast jego zastępcą wybrano członka PPR Rocha Marczewskiego.

Po lustracji nastrojów panujących w mieście do działań organizacyjnych przeszli przedstawiciele „nowej władzy”. 23 stycznia 1945 r. z inicjatywy kpt. Michała Jakiela, szefa Wydziału Polityczno-Wychowawczego 3 DP, dokonano rozwiązania dwóch konkurencyjnych ośrodków władzy i powołania tymczasowej Miejskiej Rady Narodowej (MRN). Przewodniczącym, prezydentem MRN został Teofil Hajdo. MRN działa w wyłonionym składzie do 8 lutego 1945 r., kiedy to na za sprawą czynników politycznych powołano nową radę, w której dominującą siłą była PPR¹⁶.

Dokumenty

Prezentowane dokumenty zostały sporządzone przez oficerów dowództwa i wydziału polityczno-wychowawczego 3 Pomorskiej Dywizji Piechoty im. Romualda Traugutta (3 DP) wchodzącej w skład LWP. Mają postać maszynopisu sporządzonego na papierze kancelaryjnym. Ich czytelność można uznać za dobrą. Zostały zmikrofilmowane i przechowywane są w zasobie Wojskowego Bura Historycznego, któremu podlega Centralne Archiwum Wojskowym (CAW). Można je odnaleźć w dziale nr III. Ludowe Wojsko Polskie w zasobie nr 36 pt. „3. Dywizji Piechoty” pod sygnaturą: CAW, III-36-150. Przy edycji przeprowadzono korektę błędów literowych wynikających ze stosowania maszyn do pisania produkcji niemieckiej, nieposiadających czcionek z polskimi znakami dialektycznymi. Niektóre błędy pozostawiono w oryginalnym brzmieniu, gdyż są one charakterystyczne dla dokumentów wytworzonych przez oficerów LWP i wynikają z ich niedoskonałej znajomości języka polskiego. Skrótowce stosowane w dokumentach rozpisano w przypisach dolnych, a skróty w tekście głównym. Skróty stopni wojskowych i stanowisk, nazw geograficznych pozostawiono w oryginalnym brzmieniu jako na ogół zrozumiałe.

Dokument nr 1 to fragment referatu autorstwa kpt. Stanisława Szulczyńskiego sporządzony do użytku wewnętrznego Sztabu Generalnego WP po

¹⁶ R. Kozłowski, *Życie społeczne i polityczne w latach 1945–1959*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 462–464.

zakończeniu wojny. Dokument nr 2 to wyciąg z dziennika działań 3 Pułku Artylerii Lekkiej 3 DP. Dokumenty nr 3–6 to meldunki dzienne nr 25, 26, 27 i 29 Wydziału Polityczno-Wychowawczego dowództwa 3. Dywizji Piechoty.

Zarówno referat kpt. Szulczyńskiego, jak i dziennik działań bojowych 3 Pułku Artylerii Lekkiej to źródła mające cechy historiograficzne. Oba mają charakter sprawozdawczo-informacyjny i były sporządzane na użytek wewnętrzny do studiowania i uogólniania doświadczeń bojowych. Ich twórcy w trakcie prac nad tekstem posiłkowali się dokumentacją operacyjną dowództwa dywizji. Dokumenty te są o tyle ciekawe, że zawierają spostrzeżenia samych autorów na temat nastrojów i stosunków panujących w pododdziałach, które nie są uwzględniane w dokumentach o innym charakterze. Z tego względu historie pułkowe i dzienniki działań bojowych, choć znane historykom, bardzo rzadko były publikowane w latach 1945–1989, pomimo że stanowią cenne źródło historyczne.

Meldunki dzienne nr 25, 26, 27 i 29 Wydziału Polityczno-Wychowawczego 3 DP dla zastępcy dowódcy ds. polityczno-wychowawczych 1 AWP mają charakter źródła opisowego. Ich autorzy „na gorąco” przekazywali informacje składające się na opis: sytuacji bojowej 3 DP, nastrojów żołnierzy i stan ich dyscypliny, opis stosunków społecznych panujących we Włocławku, podjęte działania agitacyjne i polityczne.

Meldunki dzienne nr 25, 26 i nr 29 nie były do tej pory publikowane. Wyjątek stanowi meldunek specjalny nr 27 pod własnym tytułem „o pracy wśród ludności cywilnej we Włocławku”, ujrzał już światło dzienne na łamach IV tomu wydawnictwa źródłowego *Organizacja i działania ludowego Wojska Polskiego*¹⁷. Jest to niewątpliwie dokument najbardziej wartościowy z całego prezentowanego zbioru, gdyż zawiera najwięcej informacji o nastrojach włocławian, lecz nie ma tu m.in. słowa o kradzieżach dokonywanych przez polskich żołnierzy, wypadkach szabru czy niewygodnych pytaniach natury politycznej stawianych przez ludność cywilną. „Wygłodzony” charakter dokumentu, tak różny od innych sprawozdań Wydziału Polityczno-Wychowawczego, przyczynił się do późniejszej decyzji o opublikowaniu tekstu w 1963 r. Zestawienie meldunku nr 27 z po-

¹⁷ *Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943–1945. Wybór dokumentów*, t. 4: *Działalność aparatu polityczno-wychowawczego*, oprac. I. Blum, Warszawa 1963, dok. 240, s. 633–634.

zostały niepublikowanymi do tej pory dokumentami umożliwiają ukazanie szerszego kontekstu „wyzwolenia” Włocławka. Zabieg ten zdradza, jakimi kryteriami kierowali się historycy działający pod egidą Ministerstwa Obrony Narodowej PRL przy doborze źródeł do publikacji.

Meldunek nr 28 za dzień 24.01.1945 r.¹⁸ został pominięty, gdyż zawiera jedynie ogólne informacje o nikłej wartości historycznej, dotyczące planowanych pogadek odnośnie do stanu dyscypliny w pododdziałach dywizji.

Wymienione materiały źródłowe pozwalają lepiej poznać nastroje mieszkańców Włocławka zaraz po wkroczeniu Armii Czerwonej i LWP. Ukazują wpływ polityczny wojska na kształtowanie się narzuconego systemu władzy. Są jednocześnie źródłem do dziejów komunistycznego aparatu propagandy i agitacji, jakim w rzeczywistości był Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy Wojska Polskiego, gdyż ukazują metodologię prac z ludnością cywilną stosowaną przez oficerów tej instytucji.

Na uwagę zasługują informacje o pytaniach ludności cywilnej stawianych oficerom polityczno-wychowawczym, nastrojach wśród żołnierzy oraz licznych doniesieniach o konfiskatach mienia polskiego. Ciekawym epizodem jest interwencja podjęta przez dowództwo 8 Pułku Piechoty na wieść o rabunku mienia państwowego w porcie Płock-Radziejewie. Dokument nie wskazuje jednoznacznie, kto stał za dokonaniem grabieży. Owa powściągliwość może sugerować, że w porcie działała grupa operacyjna Armii Czerwonej. Grupy takie działały na całym obrzeżu Polski, a ich zadaniem było bezprawne wywożenie mienia, maszyn, elementów infrastruktury na rzecz ZSRS w zamian za „rekompensatę” za poniesione straty i zniszczenia wojenne. Oczywiście nie można wykluczyć, że w porcie rabunku dokonali zwykli złodzieje, lecz dziwi fakt, że nie zostało to w dokumencie napisane wprost. Owa powściągliwość autora we wskazaniu winowajcy sugeruje jednak pierwszą z wymienionych możliwości.

W dokumentach podkreślany jest entuzjazm ludności cywilnej i radosne powitanie zgotowane żołnierzom 3 DP. Wydaje się, że owa spontaniczna postawa ludności cywilnej zaskoczyła oficerów dywizji, którzy sami wskazują na dużą dezorientację mieszkańców miasta. Zaskoczenie było tym większe, gdyż podczas działań bojowych we wschodniej Polsce dużo częstsze były przypadki wrogości w stosunku do „berlingowców”, jak po-

¹⁸ CAW, III-36-150, k. 53.

gardliwie nazywano żołnierzy LWP. Spontaniczne powitania należały do rzadkości, a nie rzadko animowano je sztucznie przed wkroczeniem pododdziałów linowych¹⁹.

Podatność cywili na działania agitacyjno-propagandowe organizowane przez aparat polityczno-wychowawczy LWP można tłumaczyć na dwa sposoby. Włocławek od 8 października 1939 r. został inkorporowany w skład terytorium III Rzeszy Niemieckiej, a polska ludność miasta stała się celem wysiedleń i eksterminacji. Przełożyło się to na stosunki ludnościowe panujące w mieście. W czasie okupacji gestapo odniosło szereg sukcesów w zawalczeniu konspiracji ZWZ/AK na czele. Terror i liczne aresztowania członków AK mocno utrudniały prowadzenie działalności uświadamiającej wśród Polaków. Również Komenda Główna AK przykładała większą wagę do wschodnich połaci Rzeczypospolitej, na które od połowy 1944 r. wkraczała Armia Czerwona i LWP, niż do położonego na zapleczu frontu Włocławka. Fakty te wpłynęły na brak świadomości ludności co do wasalnego charakteru LWP i jego politycznych celów.

Na szczęście dla mieszkańców miasta Włocławek nie ucierpiał na skutek działań bojowych. Walk o miasto praktycznie nie było, pomijając kilka strzelanin i ostrzał moździerzowy prowadzony do żołnierzy sowieckich z przeciwległego brzegu Wisły. Pododdziały Armii Czerwonej przegrupowały się przez miasto pospiesznie, toteż czerwonoarmiści nie dali się mieszkańcom we znaki. Szybkie przejście frontu uchroniło ludność miasta od cierpień z tym związanych. Również zabudowa miasta praktycznie nie ucierpiała. Był to kolejny powód, dla którego mieszkańcy Włocławka radośnie witali wkraczających polskich żołnierzy, okazując tym samym ulgę, że okres wojny mają już za sobą.

Nastroje te szybko ustąpiły po zainstalowaniu się w mieście Komendantury Wojennej Armii Czerwonej i wraz z pojawieniem się oddziałów tyłowych Armii Czerwonej i LWP. Był to początek licznych rekwizycji żywności i inwentarzu żywego oraz demontażu włocławskiego przemysłu. Działaniom tym towarzyszyły częste gwałty i rozboje zdemoralizowanych czerwonoarmistów. Nie mniej relacja z pierwszych dni „wyzwolenia” i żywiołowa reakcja mieszkańców miasta pozwoliła wpisywać owe wydarzenia w szerszy kontekst „kształtowania się władzy

¹⁹ Zob. Organizacja i działania, dok. 94, s. 270; K. Anduła, *I. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte na froncie (1943–1945)*, Warszawa 2015, s. 187–189.

ludowej we Włocławku” – procesu, którego rzeczywistym celem było podporządkowanie społeczeństwa władzy PPR²⁰.

Kamil Anduła

DOKUMENT nr 1

Wyciąg z referatu „Historia 7. pp (1943–1945)”, autorstwa kpt. Stanisława Szulczyńskiego*

Dnia 21 stycznia [1945 r. – K. A.] po pościgu nieprzyjaciela po osi Górki – Janów, Radziwie, Popłocin, Wola Powiślańska, Daninów Nowy, Nowa Wieś, Dąb Wielki, Zabijaki wkraczamy do Włocławka, na ulicach którego staczamy krótkotrwały bój ze strażą uciekającego wroga. W wyniku boju kilkadziesiąt Niemców zostało odprawionych do piekła, a kilkunastu wołało dobrowolnie dać się do niewoli. Nasz nocny odpoczynek był zakłócony koniecznością wyłapywania ukrywających się „fryców”, w ^aczem^a gorliwie pomagała nam ludność miejscowa. Toteż prawie bez odpoczynku wyruszyliśmy do dalszego pościgu.

CAW, III-37-66, k. 64

* Kpt Stanisław Szulczyński. Urodzony w 1915 r. w Warszawie. Polak pochodzenia żydowskiego. Absolwent Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego w Warszawie. W latach 1936–1937 odbył kurs w szkole podchorążych 19 DP w Lidzie. Po zakończeniu kampanii polskiej 1939 r. znalazł się na terytorium ZSRS, gdzie był więziony w gułagach Opalicha i Piereborg. W czerwcu 1943 r. zwolniony z gułagu wstąpił do 1 DP, gdzie z racji dobrego wykształcenia został oficerem oświatowym. Brał udział w bitwie pod Lenino. Odbył kurs na dowódcę batalionu, po którym został skierowany do 3 DP na stanowisko dowódcy 2 batalionu 7 Pułku Piechoty. Pod koniec 1945 r., z racji doświadczenia w pracy polityczno-wychowawczej, powierzono mu sporządzenie referatu nt. historii 7 Pułku Piechoty na potrzeby Sztabu Generalnego LWP. Po wojnie pełnił szereg odpowiedzialnych stanowisk w Akademi Sztabu Generalnego, gdzie doszedł do stanowiska pułkownika. Zajmował się historią LWP, napisał m.in. pierwszą naukową monografię bitwy pod Lenino. W związku z represjami antysemitycznymi w LWP wyemigrował z PRL. Po 1989 r. powrócił do Polski. Zmarł w 2013 r.

^{a-a} Tak w tekście.

²⁰ R. Kozłowski, *Czerwony Włocławek. Mity a rzeczywistość*, Włocławek 2000, s. 21–27.

DOKUMENT nr 2

Wyciąg z dziennika działań bojowych artylerii 3 DP. za miesiąc styczeń 1945 r.*

23.01.45 NpI²¹ cofa się płn. zach[.]
 Dywizja zlużowała pułk kawalerii Armii Czerwonej na odcinku wzdłuż pld. brzegu rz. Wisły od DOBIECZNIEWO /3286/ do WŁOCLAWEK włącznie.
 Artyleria dywizji przybyła na nowe miejsce rozlokowania, zajmując następujące rejony:
 3-ci PAL²² osiedle LEOPOLDOWO 7 km na zach. od WŁOCLAWEK nie w pełnym składzie.
 3-ci dyon i bateria sztabowa pozostały w SĘDZEŃ WIELKI^aspowodu^a braku benzyny.
 1-szy SPM²³ i 3-ci SDAS²⁴ w m. WŁOCLAWEK.
 Sztab artylerii [3] Dywizji [Piechoty] rozlokował się w m. WŁOCLAWEK, ul. Cicha 29. Sprzęt^{aa}artyleryjskiej^{aa} samochody jednostek artylerii wymagają remontu profilaktycznego wskutek przebycia wielkich przestrzeni. Działa i samochody wymagają uzupełnienia smarów.
 Mając w pamięci ruiny WARSZAWY i miast^{aaa}radzieckich^{aaa} wydaje się wprost nieprawdopodobnym kontrast w stosunku do miast wyzwolonych w obecnej ofensywie²⁵. M. WŁO-

* Autorem dokumentu jest pomocnik szefa sztabu artylerii 3 DP, mjr Jan Szałow. Rosjanin z pochodzenia. Urodzony w 1906 r. na terenie ZSRS. W Armii Czerwonej służył od 1928 r. Jako doświadczony oficer artylerii został skierowany do LWP w 1943 r. W 3 DP służył od kwietnia 1945 r.

^{a-a} Tak w tekście.

^{aa-aa} Tak w tekście.

^{aaa-aaa} W tekście wielką literą.

²¹ Nieprzyjaciel.

²² 3 Pułk Artylerii Lekkiej.

²³ 1 Samodzielny Pułk Moździerz.

²⁴ 3 Dywizjon Artylerii Pancernej, a w oryginale skrót od „samodzielny dywizjon artylerii samochodowej”.

²⁵ Postępujący rozkład zdolności bojowych Wehrmachtu i szybkość działań wojennych nie pozwoliły Niemcom dokonywać systematycznych zniszczeń wpisujących się w taktykę

CŁAWEK nie ucierpiał prawie od działań wojennych. Pozostało dużo nieuszkodzonych przez Niemców przedsiębiorstw, które zasadniczo są przez Niemców niszczone. O pospiechu wycofania się Niemców świadczy choćby to, że mieszkania prywatne pozostawione w pełnym porządku, a często nawet zostały zastawione do jedzenia stoły.

CAW, III-36-197, k. 7

DOKUMENT nr 2

Od Z-cy D-cy 3 D.P.
mjr. Ziętka

Ściśle tajne!
Egz N. 2

m.p. Włocławek
dn. 22.01.45
Nr.wych. 00110

MELDUNEK NR 25

Za dzień 21–22.01.45. godz. 14.00

Rano dn 22.01[.1945 r.] jednostki dywizji²⁶ opuściły wieś Modzieszyn i rejon, udając się w kierunku na **Włocławek**, gdzie wzdłuż Wisły 8 i 9 pp²⁷.

„spalanej ziemi”, jaką z powodzeniem stosowali na obszarach zachodnich republik ZSRS w latach 1943–1944. Podobne odczucia mieli sowieccy oficerowie i żołnierze. Osobisty szofer marszałka G.K. Żukowa, Aleksander Buczin, wspominał: „Im dalej idziemy w głąb Polski, tym lepiej rozumiemy... Armia Czerwona wdarła się na tyły niemieckiego frontu wschodniego, karmiącego Wehrmacht w wojnie przeciwko nam. Na początku, przyjmując za dobrą monetę [propagandowe] pogadanki o miłości miejscowej ludności do nas, staraliśmy się uśmiechać, podawać ręce. Reakcje na to były zwykle chłodne. [...] po przemierzeniu tysięcy kilometrów z naszej spalanej i zniszczonej przez wojnę ojczyzny, dotarliśmy do świata, który żył przez te lata, może nie w luksusie, ale w względnej sytości. Schludne miasta, bogate w żywność wioski, dobrze ubrana ludność cywilna”. А.Н. Бучин, *170 000 километров с Г. К. Жуковым: Беседы шофера полководца с историком Яковлевым Н. Н.*, Москва 1994, с. 124, 127.

²⁶ 3 Dywizji Piechoty.

²⁷ Pułk piechoty.

zajmują obronę. 7 pp znajduje się w obwodzie. sztab i WPW²⁸ znajduje się w **Włocławku**. Adres WPW: Pierackiego 14²⁹.

Jednostki przemaszerowały z poprzedniego miejsca rozlokowania i zajęły wyznaczoną im obronę do godz. 19.00.

Ludność cywilna przyjęła nasze oddziały z entuzjazmem. Oficerowie polityczni urządzali lotne wiece z ludnością cywilną. Pytania obywateli zdradzają zupełną dezorientację: „Czy już się przyłączyła do nas Armia Andresa?“, „Czy Rząd przyjedzie z Londynu?“

Szef WPW odwiedził przewodniczącego miejskiej Rady Narodowej, która się samorzutnie organizowała. Z inicjatywy WPW zwołano na 23.01. godz. 16.00 – wiec ludności.

Z-ca d-cy 3 DP.
/Ziętek³⁰/ mjr.

Odb. 2 egz.

Egz. 1 – adresat

Egz. 2 akta .

Wyk. Beck, ppor.

22.01.45. IK

CAW, III-36-150, k. 48

²⁸ Wydział Polityczno-Wychowawczy.

²⁹ Dzisiaj ul. Jerzego Bojańczyka.

³⁰ Mjr Jerzy Ziętek. Urodzony w 1901 r. w Gliwicach. W latach 1919–1921 działacz polski na Górnym Śląsku, uczestnik III powstania śląskiego. Od 1923 r. urzędnik administracji państwowej w Tarnowskich Górach., poseł na sejm (1930–1935). Po wybuchu II wojny światowej ewakuował się wraz z innymi urzędnikami na wschód Polski, na tereny zajęte potem przez ZSRS i dostał się do obozu pracy. W 1943 r. jako Polak otrzymał powołanie do 1 DP. Po przeszkoleniu został skierowany do 2 DP, gdzie do pełnił obowiązki oficera oświatowego do września 1944 r. Od 10 września 1944 r. został przeniesiony do 3 DP, gdzie pełnił obowiązki zastępcy dowódcy dywizji ds. polityczno-wychowawczych po ppłk. Edmundzie Pszczółkowskim, który został zaangażowany w prace organizacyjne w 2 AWP, tak też jest tytułowany w dokumentach. 24.01.1945 r. został odwołany z 3 DP. Niespełna dwa miesiące później został mianowany wojewodą śląskim. Po wojnie pełnił wiele ważnych stanowisk w administracji państwowej, Radzie Państwa PRL, organizacjach partyjnych społecznych. Był członkiem PPR i PZPR. Tytularnie mianowany generałem brygady. Zob. J. Walczak, *Jerzy Ziętek. Biografia Ślązaka*, Katowice 2002.

DOKUMENT nr 3

Od Z-cy D-cy 3 D.P.
mjr. Ziętka

Ściśle tajne!
Egz N. 2

m.p. Włocławek
dn. 23.01.45
Nr.wych. 00111

MELDUNEK Nr 26

Za dzień 22–23[.01.1945 r.] godz. 14.00

Pułki przybyły na miejsce – 8 pp i 9 pp dnia 22 b[ieżącego] m[iesiaca] i 7. pp dnia 23 b. m. o godz. 4.00 nad ranem, i ziajały obronę 7 pp we wsi Mielnica i 8 pp we wsi Ładne, 9 pp powstaje w odwodzie, w m. Włocławku.

Npl żadnych działań nie przejawiał tak ze lądu, jak i z powietrza, jedynie na kolumna 8 pp przelatywał samolot npla typu „Heinkel 111”³¹.

Według opowiadań miejscowej ludności z otoczonej na płu grupy niemieckiej przedostają się przez Wisłę pojedyncze grupki Niemców, które grasują ^anowa^a po tej stronie i ostrzeliwiają pojedynczych żołnierzy. W ten sposób zginął żołnierz radziecki. W związku z tym wydane ^{aa}zostałe^{aa} instrukcje o wzmożeniu czujności, zrządzono również wzmocnione patrole.

W dniu wczorajszym marsz był bardzo forsowny, zwłaszcza w 7 pp, który maszerował około 24 godzin z małymi odpoczynkami. Z prowizorycznych danych wynika, że odłączyło się od szeregów: w 8 pp 5 oficerów (w tym 2 pol[ityczno] wych[owawczych]) i 70 żołnierzy, w 9 pp – 36 żołnierzy, o 7 pp brak nam danych dotąd.

Żołnierze są karmieni z kuchni i niezależnie od tego w drodze z kolonii niemieckich zaopatruje się pułki w mięso, tłuszcze i in. produkty.

Pułki uzupełniły stan koni, konfiskując niemieckie konie.

Pracę pol[ityczno-]wych[owawczą] przez całą drogę tak WPW, jak [i] pułki prowadzą pracę polit[yczną] z ludnością cywilną, zapoznając ją

^{a-a} Tak w tekście.

^{aa-aa} Tak w tekście.

³¹ Heinkel He 111 – podstawowy średni bombowiec niemieckiej Luftwaffe.

z programem, z jakim idziemy do kraju. Rozdaje się gazety, ulotki (*expose* gen. Roli-Żymierskiego³²).

Dnia 21 b. m. z-ca d-cy 8 pp, przejeżdżając przez m. Płock – Radziwie, został zaalarmowany przez ludność miejscową, że obiekty „Zarządu wodnego w Radzywiu”^{3a} są przedmiotem grabieży. Kpt. Łustacz³³ stwierdził, iż znajdują się tam warsztaty portowe, magazyny portowe, obiekty pływające Zarządu Wodnego, elektrownia, fabryka konserw, fabryka jarzyn, dworzec kolejowy oraz cały szereg jednostek flotyli rzecznej Polskiej Marynarki Wojennej i kilka motorów niemieckich. Z pomocą robotników po odszukaniu broni zorganizowano tam posterunki dla ochrony tych obiektów. Następnie w świetlicy Zarządu Wodnego zwołano wiec (przeszło 700 ludzi).

Przemówienie kpt. Łustacza (z-cy d-cy 8 pp) zostało przyjęte entuzjastycznie, audytorium wyjątkowo pozytywnie odniosło się do naszych haseł.

Po omówieniu w ściślejszym gronie robotników portowych kandydatur wybrany został tymczasowy komitet obywatelski, który niezwłocznie po ukonstytuowaniu przystąpił do pracy. Kpt. Łustacz udzielił koniecznych wskazówek. Wiec zakończył się niemilknącymi okrzykami na część „Demokratycznej”^{aa} Polski, Wojska Polskiego i Armii Czerwonej.

W dniu dzisiejszym z inicjatywy Szefa WPW zwołany został wiec w naszym Włocławku.

Sekretarz odp. WPW, ppor. Beck, zajął opuszczoną przez Niemców drukarnię i w dniu dzisiejszym wydrukowany został tam komunikat „aaa”^{aaa} radiowy^{aaa}, który został rozlepiony w cały mieście, oraz hasła i odezwy do narodu.

^bMateriał^b propagandowym zabezpieczamy ^{bb}nietylko^{bb} miasto, ale także okolice oraz zbierzemy część, aby mieć gotowy materiał na dalsze tereny.

Z wypadków nadzwyczajnych w 8 pp przy strzelaniu do świni raniono w nogę jednego żołnierza.

^{a-a} Tak w tekście.

^{aa-aa} W tekście wielką literą.

^{aaa-aaa} Tak w tekście.

^{b-b} Tak w tekście.

^{bb-bb} Tak w tekście.

³² *Exposé* wygłoszone przez gen. broni Michała Rolę-Żymierskiego na sesji Krajowej Rady Narodowej z 02.01.1945 r. W odczytanym dokumencie była mowa m.in. o zasługach Gwardii i Armii Ludowej, dalekowzroczej wizji komunistów, o zjednoczonym Wojsku Polskim, do którego przyłączyli się Polacy z AK.

³³ Zastępca ds. polityczno-wychowawczych dowódcy 8 Pułku Piechoty kpt. Leon Łustacz.

Nastroje wśród żołnierzy b[ardzo] dobre mimo bardzo forsownego marszu. Żołnierze cieszą się, że idą naprzód i nie narzekają na zmęczenie. Przyjęcie ze strony ludności jest wręcz entuzjastyczne.

Z-ca D-cy Dywizji do spr.pol.wych.
(-) **Ziętek**, mjr.

CAW, III-36-150, k. 49–50

DOKUMENT nr 4

WOJSKO POLSKIE
Wydział pol.wych. 3 DP

Ściśle tajne!
Egz Nr 2

Mapa 1:100 000 Włocławek
M.p. Lubanie, probostwo
24.01.45. 21.00
Nr.wych 00116

Do
Szefa Z.P.W.A. Nr. 29

MELDUNEK

Dywizja w dniu dzisiejszym [24.01.1945 r.] zajmowała rejony rozlokowania wzdłuż szosy **Włocławek–Nieszawa** na odcinku od folwark Ustronie po folwark Plebanka. Oddziały były zajęte doprowadzeniem sprzętu do porządku, kąpieniem ludzi, uporządkowaniem środków transportu, podciągnięciem odstałych W.P.W.³⁴. Wysłał do pułków Z-cę Szefa, lektora i instruktora dla okazania pomocy pułkom w doprowadzeniu ich do stanu gotowości bojowej.

W trakcie marszu stwierdzono, że żołnierze na trasie marszu przechodzą przez niemieckie osiedla [i] w sposób niezorganizowany zabierają świnie, artykuły żywnościowe, patefony, rowery, i uważamy, że zjawisko takie może stanowić poważny powód demoralizacji wojska. Wobec czego

³⁴ Wydział Polityczno-Wychowawczy.

w porozumieniu z D-cą dywizji daliśmy wskazówki aparatowi pol[ityczno]-wych[owawczemu], że rekwizycje na bieżące potrzeby wyżywienia w opuszczonych koloniach niemieckich można przeprowadzać jedynie w sposób zorganizowany od d-cy ^abataljonu^a wzwyż. Natomiast kategorycznie zwalczać branie czegokolwiek indywidualnie przez żołnierzy. W pracy pol[ityczno]-wych[owawczej] podstawę do pracy stanowi komunikat frontu. Praca ta jest przeprowadzana skąpo ze względu na forsowny marsz dywizji. Jest ona przeprowadzana przeważnie w czasie wyciągania kolumny marszu i w czasie krótkich postojów. Podkreślić należy, że żołnierze są bardzo przemęczeni fizycznie i oficerowie pol[ityczno]-wych[owawczy] również, co oczywiście nie pozwala na rozwijanie szerszej prasy politycznej. Nie bacząc na to, nastrój wśród żołnierzy jest bardzo dobry. Daje się zauważyć jednak pewnego rodzaju zwątpienie w to, ażeby oddziały znajdowały się przed działaniami bojowymi. Słysz się powszechne wypowiedzenie „Gonimy Niemca i dogonić go nie możemy”. Dla rozwiązania tego rodzaju nastrojów będzie przeprowadzona gawęda na temat zadań stojących przed Armią i Dywizją.

Przy zetknięciu z ludnością cywilną spotkaliśmy się z całym szeregiem zjawisk, których dotychczas nie znaleźliśmy. Jednym z nich jest duża liczba ^{aa}folksdeutschów^{aa}, która wzrasta, im bardziej posuwamy się na zachód. U ludności polskiej stwierdza się pewnego rodzaju pobłażliwy stosunek do nich i wyraźne odróżnianie ich od Niemców. Natomiast nienawiść do Niemców jest tak powszechna jak nigdzie dotychczas na ziemiach byłego gubernatorstwa. Ludność niezwykle gorliwie wyławia Niemców, oddając ich w ręce tymczasowej milicji i organów kontrwywiadu wojskowego. Natomiast nie spotykaliśmy wypadków samosądu nad Niemcami.

Stosunki, które tutaj panowały w czasie okupacji, pod bardzo wieloma względami różniły się od stosunków w byłym gubernatorstwie, i tak nie istniał w ogóle wolny rynek, sprzedaż z ręki do ręki była karana więzieniem i obozem. Ziemia należała prawie i wyłącznie do Niemców, tak miejscowych, jak i napływowych. Folwarków polskiej własności nie napotka się w ogóle. We Włocławku na miejskim parku widniały napisy „Polakom wstęp wzbroniony”. To samo na kinie.

Szkół polskich nie było w ogóle. Wywożenie księży katolickich było zjawiskiem masowym. We Włocławku kościół był zamieniony na skład zboża.

^{a-a} Tak w tekście.

^{aa-aa} Tak w tekście.

Jak dotychczas we Włocławku nie zostało stwierdzone, ^{a-a} „szeby” w czasie okupacji istniały partje lub organizacje niepodległościowe. Być może, że przedstawiciele tychże zajmują stanowisko wyczekujące, jednakowoż dotychczas nie wypłynął nikt, kto by przemawiał w imieniu jakiegokolwiek istniejącej organizacji. Jeżeli ktoś usiłuje reprezentować coś politycznego, to raczej na podstawie dawnej działalności politycznej.

Przed wkroczeniem Czerwonej Armii, a nawet bezpośrednio po jej wkroczeniu panowała zupełna dezorientacja co do form politycznych przyniesionych na ziemię wyzwolone. Wyrazem tego było powstanie Włocławku Rady Robotniczej, która pretendowała na pełnię władzy w imieniu klasy robotniczej. Tymczasowa milicja nosła czerwone opaski, a pierwszy biało-czerwony sztandar w mieście został wywieszony dopiero na widok chorągiewki na naszym Willisie³⁵.

Uważam za nieodzowne pojawienie się w mieście wraz z przodowymi oddziałami wojska przedstawiciele lub przynajmniej jednego przedstawiciela władz cywilnych. M.in. zachodzi obawa, że przy samorzutnym tworzeniu władzy mają możliwość obsadzenia placówek elementy wrogie.

W.P.W. zajął w mieście polską drukarnię, którą wykorzystał dla przedrukowania odezwy Rządu do ludności ziem wyzwolonych, komunikatów z frontów, haseł. Drukarnię tę oddaliśmy do dyspozycji Z.P.W.A³⁶ przez ppłk. **Maskalana**³⁷.

Dywizja otrzymała zadanie na dzień 25.01 rozpocząć marsz na miasto Bydgoszcz i osiągnąć je w dwóch przemarszach dn. 26.01.[1945 r.] u schyłku. Zostały poczynione wszelkie przygotowania, ażeby marsz odbył się w porządku i przy pełnej dyscyplinie. Dywizja jest pod względem bojowym i polityczno-moralnym zdolna do wykonania zadań bojowych dowództwa.

Za dwa dni ubiegłe dywizja wzięła 34 jeńców, w tym dwóch oficerów. Jeden oficer wraz z trzema żołnierzami zostali ujęci przy stawianiu zbrojnego oporu przez inst[ruktora] art[ystycznego] 7 pp. ppor. **Tanskiego**³⁸, pisarza sekcji, oraz gońca sekcji. Jeńcy są przekazywani do sztabu Armii. Zdarza się jednak, że żołnierze prowadzący jeńców skutkiem usiłowania

^{a-a} Tak w tekście.

³⁵ Popularny samochód terenowy Jeep Willis, produkcji amerykańskiej.

³⁶ Zarządu Polityczno-Wychowawczego Armii.

³⁷ Ppłk. Władysław Maskalan.

³⁸ Instruktor sekcji polityczno-wychowawczej 7 Pułku Piechoty ppor. Józef Tański.

ucieczki tychże są zmuszeni strzelać za nimi, co oczywiście zmniejsza liczbę jeńców odstawionych do sztabu Dywizji.

W dniu dzisiejszym wyjechał odwołany z dywizji z-ca D-cy Dywizji do spraw pol[ityczno]-wych[owawczych] mjr **Ziętek**³⁹.

Szef W.P.W.
Kpt. Jakiel

Odb. 2 egz.
Egz. 1 – adresat
Egz. 2 akta

24.01. IK

CAW, III-36-150, k. 54–55

DOKUMENT nr 5

Od Z-cy D-cy 3ej DP

M.p. m. Włocławek
23.01.45. 21.00
Nr.wych 00112

Tajne!
Egz Nr 2

MELDUNEK SPECJALNY NR 27 o pracy wśród ludności cywilnej we Włocławku

Dywizja nasza przybyła do Włocławka 22 stycznia 1945 r. Została ona entuzjastycznie przywitana przez ludność Włocławka, która dopiero na nasz widok wywiesiła biało-czerwone chorągwie. W mieście chodzili milicjanci z karabinami i czerwonymi opaskami, panował chaos. Sklepy są w dużej części rozbite. Także i mieszkania niemieckie były rozbite i zrabowane.

³⁹ Mjr Ziętek został odwołany do dyspozycji gen. Aleksandra Zawadzkiego, pełnomocnika Rządu Tymczasowego na województwo śląskie. Jego obowiązki tymczasowo przejął kpt. Jakiel.

W mieście, jak się okazało, były dwa ośrodki władzy: Rada Robotnicza i Komitet Obywatelski. Radę powołali do życia robotnicy, komuniści i pepperowcy. Komitet Obywatelski reprezentował przemysłowców (którzy nie posiadają fabryk jako Polacy), kupców, pracowników umysłowych. Jak się okazuje, do milicji początkowo dostali się Volksdeutsche i złodzieje, którzy rozbijali składy i rabowali mienie publiczne. Poza tym w rabunkach brała udział b[ardzo] duża część ludności cywilnej. Najbardziej zorganizowanym elementem okazali się robotnicy, którzy przeprowadzili remont kanalizacji, odrestaurowali kolejkę i naprawiają elektrownię. Jednak nie we wszystkich zakładach wybrano rady załogowe. Wszystkie fabryki są całe i mogą być w każdej chwili uruchomione. Z inicjatywy szefa WPW Dywizji, kpt. Jekla⁴⁰, została zwołana konferencja stowarzyszeń, partii politycznych i związków zawodowych. Na zebraniu tym byli obecni przedstawiciele partii pol., a raczej ludzie, którzy kiedyś do nich należeli – partie nie istnieją, członkowie zw[iązków] zawodowych, cechów, stow. kupców, przemysłowców itd. Na zebraniu kpt. Jekiel przedstawił w dłuższym przemówieniu bieżącą sytuację polityczną, osiągnięcia Rządu Tymczasowego i podstawowe zadania, jakie obecnie stoją przed miejscową ludnością, a w szczególności przed zebranymi jako władzą tymczasową. Następnie po krótkiej dyskusji Komitet Obywatelski i Rada Robotnicza rozwiązały się i wyłoniły Miejską Radę Narodową. Przewodniczącym rady został inż. Hajno⁴¹, były wicepre-

⁴⁰ Kpt. Michał Jakiel. Urodzony w 1910 r. w Tamowie. Ukończył gimnazjum i pracował jako elektromonter w Drochobyczu. Sympatyzował z ruchem komunistycznym. W latach 1930–1932 odbywał karę więzienia za przynależność do Komunistycznego Związku Młodzieży Zachodniej Ukrainy. Po upadku Polski i inkorporacji wschodnich kresów Rzeczypospolitej do ZSRS w 1939 r. awansował na naczelnika gwardii robotniczej, a następnie objął stanowisko dyrektora jednej z rafinerii ropy naftowej. Po agresji Niemiec na ZSRS służył w Armii Czerwonej jako szeregowiec, lecz zwolniono go z wojska i przeniesiono do jednej z fabryk w Średniej Azji. Latem 1943 r. jako były obywatel Rzeczypospolitej został zmobilizowany do LWP i skierowany do Szkoły Oficerów w Riazaniu. Po otrzymaniu stopnia oficerskiego został skierowany do 3 DP. Od 12 września formalnie zajmował stanowisko lektora wydziału polityczno-wychowawczego 3 DP, lecz w praktyce pełnił obowiązki szefa tego wydziału. W kwietniu 1945 r. objął stanowisko zastępcy dowódcy dywizji ds. polityczno-wychowawczych. W grudniu 1947 r. został szefem oddziału organizacyjnego Głównego Zarządu Polityczno-Wychowawczego LWP. Przniesiony do rezerwy w 1952 r. R. L. Polkowski, *3. Pomorska Dywizja Piechoty. Noty biograficzne*, Warszawa 1974, s. 11.

⁴¹ Teofil Hajno, członek PPS, Klubu Demokracji Radykalnej, BBWR, działacz społeczny. Od 1934 r. pełnił funkcję wiceprezydenta Włocławka. W okresie okupacji działał w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego. Współpracował nie tylko z ZWZ-AK, ale również z PPS-WRN i PPR. 21 stycznia 1945 r. podczas wspólnego posiedzenia Komitetu Obywatelskiego i Rady Robotniczej został wybrany na tymczasowego prezydenta miasta, a dwa dni później

zes rady miejskiej m. Włocławka⁴². Jest to osobistość niewyraźna politycznie, nie zasługująca na zaufanie. Rada Robotnicza przekształciła się w Radę Związków Zawodowych. Następnie zwołano wiec, na którym przemawiali obok członków nowo wybranej [miejskiej] rady narodowej – oficerowie WP⁴³. Wiec odbył się na pl. Dąbrowskiego z udziałem około 3000 ludzi. Miał on charakter bardzo uroczysty i wykazał:

- a/ nienawiść do Niemców,
- b/ popularność WP,
- c/ wdzięczność dla Armii Czerwonej i Związku Radzieckiego za wyzwolenie.

Charakterystyczne jest, że nowy przewodniczący [Miejskiej] Rady Narodowej nie przybył na wiec⁴⁴. Przemawiali: z-ca przewodniczącego Miejskiej Rad[y] Nar[odowej], Sz[ef] WPW kpt. Jekiel, przedstawiciel robotników z-ca d-cy [ds. polityczno-wychowawczych] baonu 9. pp – ppor. Atlas⁴⁵. Wiec zakończono odśpiewaniem *Roty*. Tegoż dnia odbył się wiec robotników w fabryce celulozy.

Nastroje ludności. Charakterystyczny jest brak pewności siebie u Polaków. p.. boją się brać bydło pozostawione przez Niemców (wojna jest zmienna, front dziś tu, a jutro tam). Stąd też i pewna pobłażliwość dla Niemców (obok bardzo silnej nienawiści). Ludność jest jeszcze zbyt słabo uświadomiona o celach naszego państwa i jego charakterze (historia z czerwonymi opaskami i Radą Robtn[iczą]).

AK⁴⁶ nie przejawia dotychczas swej działalności jawnie (jedynym objawem jej istnienia była akcja pewnych osobistości, zmierzająca ku wydaniu broni, jako milicjantom, b[yłym] podoficerom i oficerom Miejskiej Rady Narodowej, niewątpliwie w dużej części członkom AK).

również na stanowisko przewodniczącego tymczasowej Miejskiej Rady Narodowej (MRN). Stanowiska te pełnił także po ukonstytuowaniu się MRN 8 lutego 1945 r. 14 marca 1945 został wybrany na delegata do Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy. Niedługo po tym wydarzeniu stał się celem ataków działaczy komunistycznych z PPR zarzucających mu sympatyzowanie z „sanacją” i brak entuzjazmu wobec „nowego ładu” w Polsce. 21 kwietnia 1945 r. Hajdo został zdjęty ze stanowiska prezydenta miasta i przewodniczącego MRN. *Włocławski słownik biograficzny*, t. 3, red. S. Kunikowski, Włocławek 2005, s. 69–70.

⁴² Od 1934 r. wiceprezydent Włocławka.

⁴³ Wojska Polskiego.

⁴⁴ Mowa o Teofilu Hajdzie.

⁴⁵ Ppor. Szymon Atlas.

⁴⁶ Armia Krajowa.

Odczuwa się na każdym kroku podniosły nastrój ludności, szczęśliwej z wyzwolenia. Nastrój jest tutaj o wiele silniejszy niż u ludności prawego brzegu Wisły. Wynika to przede wszystkim z polityki niemieckiej na tych terenach – tendencja do absolutnego wyniszczenia Polaków („Eingang für Polen verboten”⁴⁷), zatrudnianie 12-letnich, służenie u Niemców, pogarda dla Polaków jako ludzi „niższej kategorii”. Ten nastrój winien być przez nas wykorzystany dla celów politycznych, popularyzacji Rządu Tymczasowego i zorganizowania społeczeństwa. Wymaga to stałej obecności delegata rządu i małej choćby załogi milicji lub WP. Niewątpliwie bowiem AK wypłynie na powierzchnię, gdy minie już radość i szal wyzwolenia.

Zagadnienia specjalne

Jednym z czołowych zagadnień pracy z ludnością cywilną wyzwolonych terenów Pomorza jest sprawa Volksdeutschów. Tych ostatnich jest we Włocławku dość dużo (trudno określić procentowo), a w Toruniu 90%. Wynika z tego, że nie można rzucać tu hasła „każdy Volksdeutsch – zdrajcą narodu i jako taki winien być ukarany”. Rzucając tego rodzaju hasło, odetniemy się od przeważającej części ludności. Moim zdaniem na terenie tzw. Rzeszy należy wystąpić przede wszystkim przeciwko Niemcom i tym tylko volksdeutschom, którzy współpracowali z gestapo czy też brali udział w prześladowaniach Polaków.

Wnioski

Do Włocławka, jako poważnego centrum, należy bezwzględnie delegować przedstawiciela rządu i polską załogę dla kierowania i życiem politycznym.

Zastępca Dowódcy 3ej DP do spr.p.w.
/Ziętek/ mjr

Odbito egz 3.-
Egz. Nr 1 – ZPWA
Egz. Nr 2 – akta
o. Peczeko por.
23.01.45r. RF.-

CAW, III-36-150, k. 52

⁴⁷ Niem. „Polakom wstęp wzbroniony”.

RECENZJE
I OMÓWIENIA

***Himmler. Listy ludobójcy*, oprac. Katrin Himmler,
Michael Wildt, Prószyński i S-ka, Warszawa 2015,
ss. 455, fotografie**

W 2015 r. nakładem Wydawnictwa Prószyński i S-ka pojawiło się interesujące opracowanie źródłowe *Himmler. Listy ludobójcy*¹, będące polską edycją niemieckiego oryginału *Himmler privat. Briefe eines Massenmörders*. Przygotowaniem i opracowaniem wyboru korespondencji Reichsführera SS zajęli się: pisarka Katrin Himmler² i historyk Michael Wildt³. Już w Niemczech opublikowanie prywatnej korespondencji Reichsführera SS i policji Heinricha Himmlera wywołało burzliwą dyskusję na temat celowości całego przedsięwzięcia. Przypominało to równie ostrą wymianę argumentów, towarzyszącą w 2005 r. premierze niemieckiego filmu *Der Untergang (Upadek)*. W trakcie ówczesnej debaty społecznej do-

¹ Polska edycja niemieckiego oryginału *Himmler privat. Briefe eines Massenmörder*, München 2014.

² Katrin Himmler (ur. 1967), niemiecka pisarka, wnuczka Ernsta Himmlera, młodszego brata Reichsführera SS. W 2005 r. wydała książkę *Die Brüder Himmler: Eine deutsche Familiengeschichte* (wydanie polskie: *Himmler i jego bracia. Historia niemieckiej rodziny*, Warszawa 2007).

³ Michael Wildt (ur. 1954), niemiecki historyk; od 2001 r. wykładowca historii współczesnej (2001–2006 Uniwersytet Leibniza w Hanowerze, 2006–2009 Uniwersytet w Hamburgu, od 2009 r. Uniwersytet Humboldta w Berlinie). Autor m.in.: opracowania źródłowego *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*, Hamburg 1999; *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2002; *Geschichte des Nationalsozialismus*, Göttingen 2008; *Arbeit im Nationalsozialismus*, München 2014.

minowało jedno zasadnicze pytanie: czy potwór może mieć ludzką twarz?. Podobnych dylematów nie było (jak na razie) w Polsce.

Polska edycja *Himmler. Listy ludobójcy* przybrała postać opracowania zawartego na 455 stronach druku. Treść publikacji została wzbogacona: fotografiami (20), aneksem (w tym bibliografia i wykaz skrótów) oraz indeksem osób i spisem treści.

Opracowanie źródłowe *Himmler. Listy ludobójcy* zaczyna się od bardzo przydatnego i starannie przygotowanego wprowadzenia. Autorzy wydania korespondencji Himmlera starali się przede wszystkim przybliżyć losy tego wyjątkowego źródła historycznego. Stanowi ono więc swoiste połączenie materiałów z dwóch miejsc: United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie i Bundesarchiv w Koblencji. Rozważania dotyczące powojennej wędrówki prywatnej korespondencji Himmlera mogą stanowić asumpt do niezwykle interesujących analiz badawczych. W trakcie prac edytorskich treść właściwych listów została uzupełniona poprzez dodanie fragmentów: *Dziennika* Gudrun Himmler, *Pamiętnika* dziecięcego Margi Himmler, *Terminarzy* samego Heinricha Himmlera, listów Gudrun do Himmlera oraz korespondencji Hedwig Potthast.

Ostatecznym efektem wysiłku redakcyjnego Katrin Himmler i Miachaela Wildta stał się starannie i profesjonalnie opracowany zbiór korespondencji między Heinrichem Himmlerem a jego żoną Margą Siegroth z lat 1927–1945. Z lektury treści listów wyłania się wstrząsający obraz Reichsführera SS i policji jako „zbrodniarza z przekonania”, który „chciał robić to, co robił, i chciał robić to dokładnie, solidnie i porządnie” (s. 25).

Struktura opracowania wydaje się jak najbardziej uzasadniona. Wybór korespondencji został podzielony na cztery części. Pierwsza obejmuje okres początkowej (1927–1928) znajomości Heinricha Himmlera i Margi Siegroth oraz tworzenia podstaw ich małżeńskiego stadła. Należy uznać ją za – – być może – – najbardziej „banalną” z punktu widzenia poznania osobowości późniejszego wszechwładnego szefa SS i policji. Zwierzchnik niemieckiego aparatu bezpieczeństwa z czasów III Rzeszy jawi się czytelnikowi jako średnio interesujący rozmówca, niepozbawiony jednak przeblasków romantyczności. Na kartach swojej korespondencji – co jest interesujące – stara się oddziaływać swoimi poglądami na przyszłą żonę. Można wręcz mówić o postępującej indoktrynacji.

Kolejna część omawianego zbioru korespondencji odnosi się do początków małżeństwa Himmlerów (1928–1933). Obok jednak „tradycyjnych” już serdeczności pojawia się coraz wyraźniej dążenie do zapoznania żony

ze specyfiką pracy organizacyjnej. Można wręcz mówić o próbie regularnego relacjonowania kolejnych spotkań, zjazdów i podejmowanych działań. W tym specyficznym opisie Himmler daje się poznać jako skrupulatny przedstawiciel aparatu administracyjnego. Ta cecha będzie go na swój sposób wyróżniać również w okresie pełnienia najwyższych stanowisk w brunatnym państwie. Najbardziej interesujące wydają się – z poznawczego punktu widzenia – ogólne wzmianki o zjazdach partyjnych czy kolejnych kampaniach wyborczych. Wczytując się uważnie w listy Himmlera do żony, można również wychwycić ideologiczne odniesienia do obserwacji podczas licznych podróży inspekcyjnych. Oczywiście nie ma jeszcze miejsca na formułowanie otwartych tez. Przykładem jest zapis Himmlera z 13 listopada 1929 r. o wizycie w Gdańsku. O ile w przypadku Wolnego Miasta pojawia się entuzjastyczna wzmianka o „wrażeniu tej wspaniałej kultury”, to zaraz po niej pojawia się „okropny polski korytarz – straszny, przygnębiający” (s. 150). Stopniowo też postępuje zwrot w charakterze domu małżeństwa Himmler – od zamkniętego, czysto prywatnego po miejsce spotkań i narad tworzącego się kręgu najbliższych współpracowników i znajomych Reichsführera SS. Z nieskrępowanej korespondencji prywatnej zaczyna przebijać się zafascynowanie Himmlera prehistorią i swoiście pojmowanym kultem przodków. Z wyraźną dumą komunikował więc swojej małżonce o autorstwie statutu Wspólnoty Artamanów, szczególnej mieszanki tradycji volkistowskich i narodowych (s. 155). Ogólnie jednak rzecz ujmując, przekazywana treść ma charakter beznamiętnego sprawozdania, „godnego” przysłego niemieckiego ober-policjanta. Uwagę zwraca suchość korespondencji, pisanej przecież do najbliższej osoby. Jediną oznaką uczuć są powtarzane zwroty początkowe i końcowe każdego z listów.

Całkowicie innego wymiaru nabierają kolejne dwie części korespondencji Heinricha Himmlera. Pod względem czasowym obejmują one lata 1933–1939 i 1939–1945. Takie uporządkowanie wydaje się – z edytorskiego punktu widzenia – jak najbardziej oczywiste. Pierwszy okres to stopniowe rozbudowywanie wpływów Himmlera w strukturach władzy. Nie pozostaje to bez konsekwencji na jego życie prywatne. W jeszcze większym (niż dotąd) stopniu staje się on gościem we własnym domu. Czytelnik – pragnący dowiedzieć się czegoś więcej np. o początkach narodowo-socjalistycznej dyktatury – może poczuć się nieco zawiedziony. W omawianym wyborze korespondencji zwraca bowiem uwagę zastanawiająca luka między czerwcem 1933 a majem 1937 r.

„Wojenna” korespondencja Himmlera również jest pozbawiona regularności czasowej. W wyborze są zastanawiające luki, które nie pozwalają uzupełnić stanu wiedzy na temat istotnych wydarzeń z udziałem Reichsführera SS i policji. Uwaga dotyczy zwłaszcza początkowego okresu II wojny światowej (kampanie przeciw Polsce i na zachodzie). Nieco lepiej wygląda sytuacja w przypadku działań wojennych na froncie wschodnim. Najwięcej informacji rozszerzających orientację czytelnika w działaniach Himmlera dostarczają listy jego żony. Stosowane w nich sformułowania działają wręcz wstrząsająco na uważnego czytelnika. Pani Himmler nadmienia więc o jeździe do „czarodziejskiego ogrodu” w Dachau. Jej wzmianki stwarzają wrażenie tkwienia w świecie absurdu i oderwania od zbrodniczej rzeczywistości: „Dzisiaj pojechaliśmy [z córką Gudrun – P. M.] do obozu koncentracyjnego SS w Dachau. Potem obejrzałyśmy tam wszystko [...], zakład ogrodniczy, młyn, pszczoły [...]. Potem książki, z których najstarsze były z XVI wieku, całe obrazy, wykonane przez więźniów. Przepięknie! Potem zjedliśmy obiad, każdy dostał jakiś upominek. Było wspaniale. Bardzo duży zakład” (s. 268). Himmler rewanżuje się równie ogólnikowymi relacjami z frontu wschodniego, pisząc 25 lipca 1941 r. o „nawale pracy” i zapewniając, że dba o swoje zdrowie („Badam się codziennie i bardzo dobrze śpię”) (s. 269). Troskliwa żona odpowiada „wzruszającymi” radami typu: „nie przepracowuj się, będziesz potrzebować przeciw swoich sił na później” (s. 272).

W podobnym tonie pozostają listy pisane przez małżonków praktycznie do końcowych stron niniejszego zbioru (czyli do kwietnia 1945 r.). Cechą charakterystyczną jest ogólnikowość i bijąca z korespondencji miałość autorów. Oczywiście trudno posądzać szefa niemieckiego aparatu terroru o chęć dzielenia się, nawet w korespondencji prywatnej, bardziej konkretnymi przemyśleniami ze swojej zbrodniczej działalności. Dobrze pojmowana dyskrecja i ostrożność w formułowaniu opisów musiała wynikać ze świadomości istniejącej cenzury.

Sprawne poruszanie się czytelnika w treści korespondencji Himmlera z całą pewnością ułatwiają bardzo szczegółowe opisy i przypisy redakcyjne. Należy tu wręcz mówić o dużym wysiłku ze strony autorów opracowania.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że opracowanie *Himmler. Listy ludobójcy* jest niezwykle interesującym, a przy tym wstrząsającym źródłem. Pozwala czytelnikowi poznać nieco bliżej osobowość wszechwładnego szefa niemieckiego aparatu terroru. Pobudza jednak do oczywistych re-

fleksji nad zbrodniami „zza biurka”, wyróżniających się swoistą podwójną osobowością. Z jednej strony są to bowiem zimni, fanatyczni realizatorzy obłąkańczej totalitarnej ideologii, a z drugiej strony troskliwi mężowie i ojcowie.

Piotr Mikietyński

Klemens Nussbaum, *Historia złudzenia. Żydzi w Armii Polskiej w ZSRR 1943–1945*, Wydawnictwo Tetragon, Warszawa 2016

Recenzowana praca została oddana do rąk czytelnika polskiego dopiero w 2016 r., po 32 latach od pierwszego wydania w Izraelu, a to za sprawą zawitych kolei życia jej autora i skomplikowanych stosunków polsko-żydowskich. Autor monografii, Klemens Nussbaum, to polski Żyd, urodzony w we Lwowie w 1921 r. W okresie młodości sympatyzował z organizacjami komunistycznymi. Po agresji ZSRS na Polskę w 1939 r. wstąpił do sowieckiej milicji, a w czerwcu 1941 r. został zmobilizowany do Armii Czerwonej. Przełomową chwilą w jego życiu było wstąpienie w szeregi nowo formowanej polskiej 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki w maju 1943 r. Walczył pod Lenino, a następnie był słuchaczem oficerskiej szkoły polityczno-wychowawczej. Po wojnie pracował na różnych stanowiskach w Akademii Sztabu Generalnego i w Studium Wojskowym Politechniki Warszawskiej, parał się również dziennikarstwem. Kres jego kariery wiąże się nierozdzielnie z czystką antysemicką w Wojsku Polskim i instytucjach państwowych. Po utracie pracy, wraz z narastającą atmosferą politycznej niechęci wobec Żydów, podjął w 1969 r. decyzję o ucieczce z Polski do Izraela. Wraz z rodziną zamieszkał w Nazarecie i podjął studia doktoranckie na Uniwersytecie w Tel Awiwie. Recenzowana praca jest zwieńczeniem jego sześcioletnich badań nad zagadnieniami walki Żydów w szeregach Wojska Polskiego na froncie wschodnim.

Książka została wydana w twardej oprawie, w charakterystycznej dla Wydawnictwa Tetragon szacie graficznej, jako kolejny tom serii Monogra-

fie. Publikacja obejmuje 228 stron i składa się ze wstępu do wydania polskiego, wstępu autora dzieła, pięciu rozdziałów w ujęciu problemowym, zakończenia i posłowania autora niniejszej recenzji, bibliografii autora i bibliografii uzupełniającej dla czytelnika polskiego, a także skorowidzu nazwisk i nazw geograficznych. Autor prowadzi rzeczowy wywód językiem typowym dla prac naukowych, skupiając się na faktach i liczbach. Odbiór tekstu ułatwia 27 czytelnych tabel w odcieniach szarości. Prace wzbogacają fotografie, z których większość pochodzi z kolekcji rodziny Klemensa Nussbauma oraz Instytutu Yad Vashem i nie była dotąd publikowana.

Monografię otwierają dwa wstępy: pierwszy kierowany do czytelnika polskiego i drugi, autorski, wstęp z wydania oryginalnego. Pierwszy z wymienionych wstępów to w zasadzie obszerna nota biograficzna o autorze, powstała dzięki ustaleniom dr. Augusta Grabskiego i Łukasza Przybyły na podstawie materiałów archiwalnych i wywiadu z członkami rodziny. Zawarte w wstępie do wydania polskiego informacje pozwalają lepiej zrozumieć przesłanki, które skłoniły autora do podjęcia tematu.

Elementem, od którego należy zacząć recenzję, jest wyjaśnienie kontekstu społecznego, w jaki wpisywała się praca Nussbauma. Od zakończenia II wojny światowej Żydzi przybyli do Izraela z Europy, natrafiali na przejawy pogardy, zwłaszcza ze strony skrajnych syjonistów, którzy wytykali im bierną postawę w obliczu Holocaustu. Zarzucano im, że nie wyemigrowali z Europy w latach poprzedzających II wojnę światową, by wspomóc budowę państwa żydowskiego na Bliskim Wschodzie. Stanowisko to wpisywało się w nastroje części opinii publicznej zradykalizowanej konfliktem arabsko-izraelskim. W kraju, który walczył o przetrwanie, źle widziano ludzi, którzy – jak im imputowano – nie potrafili obronić swych bliskich przed zagładą. Praca Klemensa Nussbauma zadawała kłam tym twierdzeniom. Przybliżyła dzieje Żydów, którzy po 1939 r. znaleźli się na terenach włączonych do ZSRS, a następnie w szeregach Wojska Polskiego na Wschodzie, walczyli bohatersko z żołnierzami Wehrmachtu, co w oczach czytelnika żydowskiego, stanowiło formę zadośćuczynienia za okrucieństwa doznane ze strony władz III Rzeszy. Praca Nussbauma pisana była niejako dla „pokrzepienia serc”, przy czym nie ujmuje jej to wartości naukowej. Wymienione okoliczności zdają się ważne dla powstania pracy, pomimo że wykracza nieco po za zakres tematyczny monografii.

Wstęp autora pracy wyczerpuje wszystkie wymagania dotyczące wstępu do pracy naukowej. Autor uzasadnia wybór tematu, stawia tezę, cha-

rakteryzuje źródła oraz literaturę, wspomina o napotkanych trudnościach badawczych, kreśli ramy czasowe badanych zagadnień.

Rozdział I, *Warunki ukształtowania i charakterystyka skupiska obywateli polskich w ZSRS*, to studium demograficzne dotyczące masowych przemieszczeń ludności polskiej i żydowskiej po 17 września 1939 r. Autor rozpoczyna wywód od opisu deportacji ludności polskiej i żydowskiej w głąb ZSRS. Po 1989 r. polscy historycy dotarli do wielu źródeł, niedostępnych wówczas dla autora, toteż jego opis procesu przesiedleń różni się nieco od najnowszych ustaleń, które podane są w przypisach odredakcyjnych. Autor określa czynniki stanowiące o rozlokowaniu ludności deportowanej na obszarze ZSRS oraz za pomocą danych liczbowych przedstawia rozmieszczenie obywateli polskich i Żydów w poszczególnych republikach i obwodach ZSRS. Jego uwaga skupia się również na losach żołnierzy wyznania mojżeszowego wziętych do niewoli podczas kampanii polskiej w 1939 r. Wiele uwagi poświęcone zostaje sytuacji społeczno-maturalnej ludności żydowskiej pod okupacją sowiecką, w okresie wywózek, w obozach pracy, „strojbatach” i w odległych zakątkach sowieckiego imperium. Analizie poddano strukturę demograficzną i zawodową obywateli polskich, w tym Żydów. Wiele cennych uwag poświęcone zostaje zagadnieniom kondycji zdrowotnej i śmiertelności ludności deportowanej. Twierdzenia autora, jak on sam wskazuje, zadają kłam pogładowi, że ludność żydowska cieszyła się szczególnymi względami u władzy sowieckiej. Ustalenia zawarte w pracy są o tyle cenne, że dotyczą losów ogółu obywateli polskich na terenie ZSRS, z naciskiem na losy Żydów, a poczynione zostały na podstawie materiałów zgromadzonych w Izraelu – trudno dostępnych ze względu na barierę językową.

Rozdział II, *Geneza armii i jej organizacyjno-polityczne założenia*, traktuje o powstaniu armii Andersa i armii Berlinga – czyli Wojska Polskiego na Wschodzie. Formowaniu obu wymienionych armii przyświecały zupełnie inne cele polityczne, zatem zdziwienie budzi umieszczenie ich dziejów w jednym rozdziale. Autor jednym tchem opisuje okres od podpisania układu Sikorski–Majski do powstania 1 DP im. Tadeusza Kościuszki i czyni to przez pryzmat wpływu na losy ludności żydowskiej w ZSRS. Opisane zostają niekontrolowane przemieszczenia obywateli polskich w rejon formowania armii Andersa oraz wszystkie związane z tym negatywne następstwa: obozy pod gołym niebem w trudnych warunkach klimatycznych, deficyt żywości, epidemie itp., oraz starania polonii polskiej i organizacji żydowskich, by ulżyć niedoli rodaków. Nadzwyczajaj

dużo uwagi poświęcone zostaje sytuacji Żydów w armii Andersa. Autor bez ogródek opisuje przykłady antysemityzmu, dyskryminacji i niechęci wobec rekrutacji obywateli polskich wyznania mojżeszowego w szeregi wojska, przy czym wiele słów krytyki kierowane jest pod adresem samego gen. Władysława Andersa. W dalszych akapitach problem antysemityzmu ujęty zostaje w nieco szerszym kontekście stosunków polsko-sowieckich i polsko-amerykańskich. Pomimo że zagadnienie służby Żydów w armii Andersa wykracza nieco poza ramy problemowe monografii, to stanowi dla autora kontrapunkt przy opisie stosunków panujących w Wojsku Polskim na Wschodzie.

W kolejnych akapitach autor pokrótce charakteryzuje środowisko polskich komunistów, podkreśla ich całkowitą zależność od Stalina i szeroko zarysowuje polityczny aspekt powstania Wojska Polskiego na Wschodzie. Z imienia i nazwiska wymienieni zostają Żydzi, działacze ruchu komunistycznego, którzy sprawowali polityczny nadzór nad wojskiem. Poruszona zostaje kwestia bazy rekrutacyjnej dla nowej dywizji, organizacji wojska, obsady personalnej i kadry oficerskiej oraz założenia działalności kulturowo-oświatowej (politycznej) wobec składu osobowego.

W Rozdziale III (*Udział Żydów w organizacji i ukształtowaniu oblicza armii*) autor kontynuuje temat sformowania i organizacji 1 DP. Cały podrozdział zostaje poświęcony polityce poboru Żydów do dywizji. Są to zagadnienia stosunkowo nowe, gdyż polska historiografia nie poświęciła wystarczająco dużo uwagi roli mniejszości narodowych w Wojsku Polskim na froncie wschodnim. Autor zwraca uwagę na chaos decyzyjny w poszczególnych wojenkomatach, które stosowały odmienne kryteria poboru Żydów do wojska. Ciekawą lekturę stanowią przytoczone listy Żydów do ZPP, z prośbami o zgodę na zaciąg do polskiej armii. Dzięki analizie źródeł i literatury odtworzona zostaje struktura składu narodowościowego 1 DP w okresie po sformowaniu. Wielką wartością pracy jest wskazanie czynników, które decydowały o znizeniu liczby Żydów w oficjalnych dokumentach, autor zalicza do nich: ukrywanie narodowości przez samych Żydów, wymuszone spolszczanie nazwisk, utożsamianie obywatelstwa polskiego z narodowością polską przez sowieckich urzędników, świadome fałszowanie statystyk etc. Biorąc pod uwagę wspomniane determinanty, autor szacuje liczbę żołnierzy wyznania mojżeszowego w 1 DP na około 20%, ponadto wymienia z imienia i nazwiska Żydów na kluczowych stanowiskach w dywizji, aparacie polityczno-wychowawczym i instytucjach społeczno-kulturalnych przy wojsku. Analizie poddane zostały również

nastroje wśród Polaków i ich stosunek do Żydów. Autor pisze o niechęci do Żydów i kompleksie żydokomuny, zaznaczając przy tym, że aparat polityczno-wychowawczy stanowczo zwalczał przejawy antysemityzm, co zaowocowało daleko lepszą atmosferą tolerancji niż w armii Andersa. W dalszej części rozdziału wymienione zagadnienia pojawiają się w kontekście rozbudowy wojska do szczybla korpusu i armii. Kilka akapitów poświęcone zostaje walce Żydów pod Lenino w 1943 r., bitwie, którą autor uważa za cezurę kończącą proces formowania 1 DP.

Rozdział IV: *Rola Żydów w kształtowaniu się nowej państwowości polskiej* to syntetyczny opis formowania się systemu komunistycznej kontroli nad wojskiem, a w dalszej kolejności systemu władzy w państwie. Autor wymienia czynniki decydujące o ukształtowaniu się ustroju nowej Polski. Opisuje powstanie PKWN oraz procesu rozbudowy Wojska Polskiego od połowy 1944 r. do maja 1945 r. Poruszane zagadnienia są na ogół dobrze znane i tekst nie wnosi nazbyt wiele do wiedzy o początkach „władzy ludowej” w Polsce. Należy jednak pamiętać, że publikacja kierowana była do czytelnika w Izraelu, dla którego złożony proces politycznego podporządkowania Polski władzy Stalina był na ogół słabo znany. Tak jak w poprzednich rozdziałach, autor wymienia osoby nordowości żydowskiej w organach administracji i wojska, podkreślając ich zaangażowanie w budowę aparatu państwowego. W ujęciu statystycznym zaprezentowane zostają dane o liczbie Żydów w poszczególnych służbach Wojska Polskiego i na stanowiskach oficerskich w 1944 i 1945 r. Autor porusza także problem antysemityzmu niektórych członków podziemia niepodległościowego i popierającej go ludności cywilnej. Swój wywód popiera przykładami mordów i wylicza żydowskich oficerów i żołnierzy Wojska Polskiego zabitych z rąk partyzantki antykomunistycznej. Pewne wątpliwości wybudzają wykorzystane źródła, gdyż autor opiera się na felietonach opublikowanych w powojennej prasie oraz na przekazach zaczerpniętych z książki *Polegli w walce o władzę ludową* (Warszawa 1970). Po 1989 r. stan wiedzy na temat podziemia antykomunistycznego uległ znacznemu poszerzeniu, a wykorzystane przez autora publikacje mocno się zdezaktualizowały.

Na ostatni rozdział, *Udział Żydów w działaniach bojowych Wojska Polskiego w latach 1944–1945*, składa się streszczony opis bojów 1 i 2 AWP na froncie wschodnim – co kierowane jest do żydowskiego czytelnika. Następnie autor podaje swoje wyliczenie dotyczące strat wśród żołnierzy wyznania mojżeszowego na szlaku wojennym Wojska Polskiego. Rozdział kończy zestawienie przykładów heroicznych postaw na polu boju, ponad-

to autor wskazuje, jak Holocaust wpłynął na motywację Żydów do walki z żołnierzami niemieckimi. Przytaczane relacje są o tyle cenne, że pochodzą z instytutu Yad Vashem i nigdy dotąd nie były publikowane.

Zagadnienie służby Żydów w Wojsku Polskim na froncie wschodnim było bliskie Nussbaumowi ze względu na biografię. Mierząc się z tematem (w latach 1971–1977), napotkał na ten sam podstawy problem, z którym zmagali się historycy polscy na emigracji, a mianowicie brak dostępu do źródeł. Jako osoba niepożądana w PRL nie mógł dokonać kwerendy w zasobach archiwalnych AAN, CAW i WiH. Wprawdzie wykorzystał akta komisji poborowych i nieliczne dokumenty 1 DP pozyskane z CAW, w przeważającej mierze zmuszony był jednak oprzeć swe badania na opublikowanych dokumentach, spisach obsad personalnych w monografiach związków taktycznych, ksiąg poległych i zestawień odznaczonych. W trudnych badaniach autorowi pomagał fakt, że opisywane wydarzenia znał z autopsji, gdyż jako młody żołnierz 1 DP utrzymywał bliskie relacje z licznym gronem Żydów w szeregach dywizji.

W procesie badawczym Nussbaum wykorzystał 180 prac naukowych wydanych w PRL w latach 1945–1973, a dotyczących operacji wojskowych i monografii jednostek: armii, dywizji, brygad, pułków, samodzielnych batalionów. Na wartość literatury naukowej ze wspomnianego okresu cieniem kładą się ograniczenia cenzuralne, skutkujące selektywnym dobieraniem materiału źródłowego, naginaniem faktów, pomijaniem niewygodnych zagadnień. Mankamenty historiografii wojskowej PRL są na ogół dobrze znane polskiemu czytelnikowi, Nussbaum zaś dokonuje dalszej surowej krytyki rodzimych opracowań. Autor słusznie zauważa, że „historycy polscy [wydający na przełomie lat 60. i 70.] próbują zaprezentować nową wersję dziejów Wojska Polskiego, eliminując niemal całkowicie rolę Żydów” (s. 21). Odnosząc się do wysokonakładowej syntezy *Ludowe Wojsko Polskie 1943–1945* (Warszawa 1973), wskazuje, że „w tej 900-stronicowej książce zespołowej pracy historyków z Wojskowego Instytutu Historycznego w Warszawie nie wymieniono ani jednego nazwiska Żyda, poza Henrykiem Toruńczykiem – dowódcą batalionu szturmowego” (s. 21). Te i podobne uwagi autora stanowią o wartości jego rozprawy w zestawieniu z polską historiografią.

Publikacje wyróżnia odmienny punkt widzenia na dzieje Polski. Autor traktuje Żydów jako obywateli polskich, silnie przeżywających utratę przez Polskę niepodległości, cierpiących wraz z Polakami niedolę przesiedleń, ale mających odmienny, niż reszta Polaków, stosunek do władzy

komunistycznej. Żydzi w okresie istnienia II Rzeczypospolitej doświadczali przejawów antysemityzmu, dlatego wielu zaangażowało się w działalność polityczną w armii Berlina, licząc, że Polska, która zbudują, będzie dla nich bardziej tolerancyjna niż ta utracona w 1939 r. Aparat polityczno-wychowawczy armii czy resort bezpieczeństwa Polski „ludowej” budzą w polskim czytelniku negatywne skojarzenia, ale dla autora pracy partycypacja Żydów w wymienionych organach stanowi o ich zaangażowaniu w wojnę przeciwko Niemcom odpowiedzialnym za masową zagładę ich rodaków. Równocześnie autor zaznacza, że rola, jaką odegrała grupa działaczy komunistycznych pochodzenia żydowskiego w procesie podporządkowania Polski władzom ZSRS, wynikała z ich internacjonalistycznego światopoglądu i trudno łączyć ich lojalność wobec Stalina z pochodzeniem etnicznym.

Niezależnie od osobistych doświadczeń Klemnsa Nussbauma z okresu wojny, przeprowadzona przez niego kwerenda źródłowa jest nazbyt ograniczona i nie umożliwiła wyczerpania tematu. Niemniej praca zasłużyła sobie na wydanie polskie, chociażby przez fakt, że uzyskane wyniki podważają dotychczasowe ustalenia odnośnie do służby Żydów w Wojsku Polskim poczynione przez polskich historyków. Jak to zostało wspomniane, w monografii można odnaleźć cenne wskazówki dla naukowców mierzących się ze źródłami o charakterze statystycznym. Prezentowane wyniki badań pozwalają na nakreślenie zagadnień, co do których wiadomo, że wymagają dalszych prac badawczych. Publikacja stanowi znakomity przyczynek do dalszych badań nad losami mniejszości narodowych w Wojsku Polskim od 1943 r. Spojrzenie autora dowodzi, że różnice w percepcji wydarzeń historycznych wpływają na całokształt badań naukowych. Wydaje się, iż w warunkach nieskrępowanego dostępu do źródeł istnieją szanse na współpracę historyków polskich i żydowskich, w efekcie której powstanie dzieło w pełni wyczerpujące temat, a recenzowana książka stanowi ku temu pierwszy krok. Biografia autora, podobnie jak dzieje wielu innych Żydów służących w Wojsku Polskim, sugeruje, że historia ta powinna obejmować lata 1943–1968.

Kamil Anduła

SPRAWOZDANIA

Konferencja naukowa „Wojsko w przestrzeni miast regionu kujawsko-pomorskiego w XIX i XX wieku”. Grudziądz, 7 kwietnia 2017 r.

W dniu 7 kwietnia 2017 r. w salach grudziądzkiego muzeum odbyła się konferencja naukowa pt. „Wojsko w przestrzeni miast regionu kujawsko-pomorskiego w XIX i XX wieku”. Organizatorami konferencji było Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu oraz Instytut Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu (IHiA UMK). Patronat honorowy nad konferencją objęli: marszałek województwa kujawsko-pomorskiego Piotr Całbecki i prezydent Grudziądza Robert Malinowski. W Komitecie organizacyjnym zasiadali: prof. dr hab. Waldemar Rozenkowski, dyrektor Instytutu Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu, Wioletta Pacuszka, dyrektor Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, oraz dr hab. Maciej Krotofil i prof. dr hab. Wiesław Sieradzan, pracownicy naukowo-dydaktyczni UMK. Funkcje sekretarza sprawował dr Robert Rybak, adiunkt w Zakładzie Historii Wojskowej UMK.

Konferencja rozpoczęła się o godz. 9 w salach muzeum. Gości przywitali dyrektor Muzeum Wioletta Pacuszka i dyrektor IHiA UMK prof. dr hab. Waldemar Rozynekowski. Następnie głos zabrał prezydent Grudziądza Robert Malinowski, który podkreślił ogromne znaczenie wojska w historii miasta, a także zwrócił uwagę na znakomitą współpracę miejscowego muzeum ze środowiskiem naukowym UMK w Toruniu.

Moderatorem części pierwszej konferencji był dr hab. Zbigniew Karpus, prof. UMK. Jako pierwszy wystąpił prof. dr hab. Waldemar Rezmer, kierownik Zakładu Historii Wojskowej UMK, który ze swadą przedstawił

temat „Garnizon Wojska Polskiego w Grudziądzu (1920–1939). Stan badań i postulaty badawcze”, omawiając znaczenie Garnizonu Grudziądz, siedziby dowództwa 16 Dywizji Piechoty, 18 Pułku Ułanów Pomorskich, 16 Pułku Artylerii Polowej (Lekkiej) oraz wielu szkół wojskowych z Centrum Wyszkożenia Kawalerii na czele.

Po krótkiej przerwie kontynuowano program konferencji. Głos zabrała p. Tatiana Baczyńska z Muzeum Marynarki Wojennej, która zaproponowała zebrany krótką podróż wirtualną po muzeum dokumentującym dzieje marynarki, przypomina m.in. Oficerską Szkołę Marynarki Wojennej w Toruniu. Niezmiernie ciekawy okazał się temat „Mniejszości narodowe w garnizonach Toruń i Grudziądz w okresie międzywojennym” przygotowany przez dr. hab. Macieja Krotofila (IHiA UMK). Zasygnalizował m.in. takie zagadnienia, jak sposób ustalania poboru młodych ludzi do wojska, tak aby nie zostały zachwiane proporcje narodowościowe. Adam Paczuski (Narodowy Instytut Dziedzictwa – Oddział w Toruniu) „przeniósł” zebranych w inną epokę, przybliżając słuchaczom „Pułki Księstwa Warszawskiego w Toruniu 1807–1813”.

Zagadnienia związane z epoką napoleońską zawsze mogą liczyć na wdzięcznych słuchaczy. Profesor dr hab. Wiesław Sieradzan (IHiA UMK) w referacie pt. „Obiekty wojskowe jako czynnik rozwoju przestrzennego wybranych miast ziemi chełmińskiej od końca XVIII w. do początków XX w. w świetle zachowanych źródeł kartograficznych” zwrócił uwagę na fakt, że w wielu miastach, podobnie jak w Grudziądzu, obiekty wojskowe tworzyły całe dzielnice miasta, a ograniczenia budowlane związane z obecnością wojska i twierdzy nie były tak dotkliwe, jak sądzono.

Kolejne wystąpienie poświęcone zostało wojskowej architekturze sakralnej. W bogato ilustrowanym wykładzie dr hab. Piotr Birecki (Wydział Sztuk Pięknych UMK) zaprezentował „Kościoły garnizonowe Prus Zachodnich”, w tym kościół w Toruniu oraz w Grudziądzu, wymieniając ich projektantów, omawiając założenia tych projektów, wystrój wnętrz oraz zamiany, jakie zaszły po 1920 r., kiedy to kościoły te objęły katolickie parafie wojskowe.

Wystąpienie Mariusza Żebrowskiego (Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu) miało zgoła inny charakter. Przedstawił on pokrótce „Nie tylko logistyczne zaplecze twierdzy Grudziądz”, ilustrując temat stosowną prezentacją. Podsumowując zagadnienie, zwrócił uwagę na fakt prostytucji w miastach garnizonowych, który stanowił pewien problem dla władz wojskowych zarówno w XIX, jak i XX w. Ostatni przed przerwą wy-

stąpił mgr Krzysztof Żabierek (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy) z referatem pt. „Lotnicza Szkoła Bombardowania i Strzelania w Grudziądzu – kuźnia polskich asów przetworzy w II wojnie światowej”.

Po krótkim podsumowaniu części pierwszej konferencji zaproszono wszystkich obecnych na przerwę obiadową, która trwała do godz. 14.

Drugą część konferencji poprowadził prof. dr hab. Wiesław Sieradzan. Rozpoczął ją dr hab. Zbigniew Karpus, prof. UMK (Wydział Politologii i Studiów Międzynarodowych UMK), przedstawiając zaniebdwany temat „Jeńcy wojenni na terenie Pomorza w okresie I wojny światowej (1914–1918)”. W wystąpieniu tym odniósł się m.in. do statystyk mówiących o liczbie zmarłych żołnierzy rosyjskich i radzieckich pozostających w obozach jenieckich. Doktor hab. Sylwia Grochowina (IHiA UMK) omówiła „Wkroczenie Wehrmachtu do Toruniu i zarząd wojskowy miasta (7 IX–25 X 1939)”, wyjaśniając wiele szczegółowych kwestii związanych z tym tematem.

Bogato ilustrowany referat nt. „Fortyfikacje niemieckie twierdzy Grudziądz i północnej części Pomorza Nadwiślańskiego z lat 1944–1945)” wygłosił lek. med. Włodzimierz Grabowski z Grudziądza, prezentując fragmenty niepublikowanej dotąd dokumentacji Naczelnego Dowództwa Niemieckich Sił Zbrojnych i Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych. Kolejnym mówcą był prof. dr hab. Waldemar Rozynekowski (IHiA UMK), który wystąpił z referatem pt. „Parafia garnizonowa św. Katarzyny w świetle kroniki parafialnej z II połowy XX wieku”, w którym omówił zagadnienia związane z funkcjonowaniem parafii z punktu widzenia kronikarza.

Po krótkiej przerwie konferencję wznowiono wykładem dr. Roberta Rybaka (IHiA UMK) – „Początki wojskowego szkolnictwa morskiego w Toruniu” – podkreślającego rolę Pomorza w szkoleniu kadr oficerskich Marynarki Wojennej. Doktor Łukasz Nadolski (Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy) przedstawił „Cmentarze i mogiły wojenne żołnierzy poległych podczas bitwy o Bydgoszcz w 1945”, wpisując się tym samym w dyskusję nad opracowaniem i zabezpieczeniem cmentarzy wojennych w Polsce.

Magister Anna Wajler (Muzeum Grudziądz) zaznajomiła słuchaczy ze zbiorami muzealnymi związanymi z tematem konferencji w referacie pt. „Wojsko w mieście. Zbiory poświęcone historii wojskowości w Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu”, ilustrując wystąpienie przykładami obiektów muzealnych. Magister Bartosz Janczak (Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu) zaprezentował frag-

ment życiorysu gen. Zygmunta Podhorskiego w referacie pt. „Gen. bryg. Zygmunt Podhorski ps. Zaza – komendant Centrum Wyszkozenia Kawalerii w Grudziądzu, jeniec Oflagu VII A Murnau” – przedstawił nieznane szczegóły z biografii generała. Konferencję zakończył referat mgr. Pawła Pilarskiego (Toruń) pt. „63 Toruński Pułk Piechoty w świetle życia codziennego mieszkańców Torunia”; autor zwrócił uwagę na wpływ, jaki wywierał ten pułk na codzienne, a tym bardziej odświętne (wszelkie uroczystości w mieście z udziałem wojska) życie torunian.

W dyskusji odnoszącej się często do poszczególnych referatów, w której proszono autorów o bardziej szczegółowe wyjaśnienia, a odnosiło się to niemal do wszystkich wystąpień, dominowało przekonanie o celowości zorganizowania konferencji, która cieszyła się dużym zainteresowaniem autorów, a zagadnienia na niej omawiane były dotychczas w naszej historiografii zaniedbywane. Różnorodność tematów prezentowanych przez prelegentów znakomicie oddała rolę wojska wśród lokalnych społeczności – od ekonomicznej po rozrywkową.

Wśród słuchaczy – przez cały czas trwania konferencji obecny był p. Marek Sikora, wiceprezydent Grudziądza. Łącznie wzięło w niej udział ok. 150 słuchaczy, w tym uczniowie Akademickiego Liceum Ogólnokształcącego w Świeciu n. Wisłą, które posiada klasy o profilu wojskowym i policyjnym, oraz przedstawiciele Gimnazjum nr 5 w Grudziądzu. Konferencja podzielona na dwie części: przedpołudniową i popołudniową, zakończyła się ok. godz. 18, z niewielkim opóźnieniem.

Nad sprawami związanymi z organizacją konferencji czuwali pracownicy Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu. Sekretariat konferencji prowadziła Marta Bolek-Maszewska. Nad poprawnym działaniem prezentacji uzupełniających wykłady prelegentów, w pierwszej części czuwał Marian Wesołowski, w drugiej – Marta Bolek-Maszewska.

Anna Wajler

Забутий 1917 рік в історії армій Центрально-Східної Європи

Завершення Першої світової війни і виникнення більшості нових незалежних держав у Центральній і Південно-Східній Європі припадає на 1918 рік. Тоді ж починають формуватися армії нових держав регіону, які чи не з першого дня вступають у численні військові конфлікти з сусідами, що продовжили Першу світову війну на локальному рівні. На фоні цих подій менше згадують про 1917 рік – рік, коли розпалася перший з багатонаціональних колоссів, Російська імперія. Саме в 1917 р. внаслідок цього розпаду чималого розмаху набув процес формування народами цієї імперії власних армій. Одні з них, як Чесько-Словацький корпус та окремі частини польських військових формувань в Україні, Білорусі та Росії, долучилися до створених у новопосталих державах армій. Інші ж, такі як армії Української та Білоруської Народних Республік, Кримські війська та армії республік Південного Кавказу, не пережили буремних подій 1917–1921 рр. на уламках Російської імперії.

Проблемам дослідження історії військових формувань держав Центрально-Східної Європи була присвячена міжнародна наукова конференція, що відбулася 18–19 травня 2017 р. на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Конференція під назвою „За Україну, за її волю” була присвячена 100-річчю створення Української армії, однак розглядала значно ширше коло проблем, пов’язаних не лише і не стільки з українською історією. В Україні 2017 рік було оголошено Указом Президента роком Україн-

ської революції (революції, формування державності і війни за незалежність УНР), і для держави, що змушена зараз воювати з зовнішнім агресором, у 100-річний ювілей цих подій є актуальним нагадати про початки історії створення власної армії. Рівно 100 років тому в Києві відбувся I Всеукраїнський військовий з'їзд, який започаткував процес створення української армії. Разом з тим, події 1917 року не можна розглядати поза ширшим контекстом – контекстом розпаду імперії Романових, завершального етапу Першої світової війни та утворення національних військових формувань. В цьому ключі організаторам конференції було цікаво порівняти події 1917 року в Україні з процесом створення власних армій у державах Центрально-Східної Європи, що виникли після російської Лютневої революції.

Враховуючи цю мету конференції, до участі у ній були запрошені фахівці з історії військових формувань Білорусі, Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі та України. Армії цих держав пройшли у 1917–1921 рр. особливі шляхи у своєму розвитку, який місцями є недостатньо висвітленим у сучасних наукових працях. Оскільки більшість народів центрально-східноєвропейського регіону змогли у цей буремний період відстояти власну незалежність, початок створення їх національних формувань у період Першої світової війни нерозривно пов'язаний з будівництвом армії незалежних держав. Для кращого розуміння ситуації в Україні відтак конче необхідно було звернути увагу на ці особливі шляхи, обставини та вдалі рішення, які, на відміну від України, дозволили таким країнам як Естонія, Латвія, Литва та Польща сформувати боєздатні збройні сили, що вибороли для них незалежність. Крім того, для частини країн регіону період 1917–1921 рр. є саме тим часом, з якого ведеться відлік початків сучасних держав. Так само, на відміну від України, яка святкує день Збройних сил у день підписання діючого Закону України „Про Збройні сили України” (6 грудня 1991), саме до періоду національних революцій і війн за незалежність відносяться традиції сучасних збройних сил Польщі та країн Балтії. Тому ще однією метою конференції „За Україну, за її волю” було з'ясування ролі традицій військових формувань держав регіону першої чверті ХХ ст. у сучасних збройних силах. Це є тим більш актуальним через реформування сучасної української армії, при якому чи не вперше з часів незалежності починає відводитися належна роль історичним традиціям і вперше вказується на період війни України за незалежність у 1917–1921 рр. як на витоки традицій сучасного військового

будівництва. Так, зовсім нещодавно було ухвалене рішення присвоїти українській **72-й механізованій бригаді ім'я військового формування Армії УНР – Чорних запорожців.**

Одним з проявів усвідомлення владою необхідності плекання в сучасній армії традицій українського військового будівництва 1917–1921 рр. було привітання учасникам конференції від Президента України Петра Порошенка. *„Не забуваймо про меч, учімось міцніше тримати його в руках... Як ніколи актуально нині лунають сказані сто років тому слова Головного Отамана Армії Української Народної Республіки Симона Петлюри... Не забуваймо про меч... – благають всі ті, хто упродовж ста років віддавав і віддає свої життя на вівтар Батьківщини”*, говорилося у зачитаній на конференції промові президента. Проведення цієї конференції було названо свідченням „вірного вектору розвитку військово-історичних досліджень у вищій школі, правильного розуміння нагальних суспільних потреб і державних інтересів”. Учасників конференції привітав декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор Іван Патриляк, власні наукові інтереси якого лежать також у галузі військової історії ХХ століття.

Доповіді розпочалися з тем, які найбільше відповідали хронологічній і тематичній прив'язці конференції – початкам військового будівництва в Україні у 1917 р. Доповідь доцента Київського національного університету імені Тараса Шевченка Андрія Руккаса була присвячена ключовій події в історії створення української армії у 1917 році – I Всеукраїнському військовому з'їзду. З'їзд скликала Українська Центральна рада в Києві з метою вироблення єдиної позиції українських військовиків щодо українізації армії та поточних політичних подій. Саме з цієї події розпочинається популярність Симона Петлюри як військового діяча, який стояв на позиції створення окремої української армії. Після I Всеукраїнського військового з'їзду С. Петлюра став на чолі утвореного там Генерального військового комітету.

Григорій Савченко, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, у своїй доповіді розповів про обставини створення 1-го Українського Козачого імені гетьмана Богдана Хмельницького полку – першої української національної військової частини, що виділилася зі складу російської імператорської армії у 1917 р. Перебуваючи в Києві, „богданівський” полк стояв на сторожі Української Центральної ради і був гарантом розвитку українських державотвор-

чих процесів. Саме з цієї причини російське командування Київського військового округу прагнуло позбутися цієї частини. Полк спіткала трагічна доля – під час відправлення на фронт у серпні 1917 р. вагони, в яких перебували „богданівці”, обстріляли донські козаки і російські кірасири – противники української автономії. Проте провокація з розстрілом і арештом „богданівців” дала зворотній ефект, замість придушення призвівши до посилення українського військового руху в російській армії.

Тематичним продовженням цієї проблеми була доповідь директора Інституту української археографії та джерелознавства України ім. М. С. Грушевського НАН України Георгія Папакіна, „Роль Павла Скоропадського в українізації частин російської армії у 1917 р.” Генерал П. Скоропадський очолював 34-й армійський корпус, за наказом командування перетворений на 1-й Український корпус. Г. Папакін, зокрема, зазначив: джерела говорять про те, що П. Скоропадський не був сліпим виконавцем процесу „націоналізації” російської армії, здійснюваної Л. Корніловим та його штабом. На момент видання наказу про українізацію корпусу П. Скоропадський пройшов тривалу ідеологічну еволюцію, що привела його до усвідомлення необхідності українізувати підлеглий корпус, в чому він вбачав інструмент збереження армії у революційних обставинах 1917 року. Українізація 34-го корпусу також підняла авторитет самого П. Скоропадського серед військовиків і населення України.

Утворенням Полку імені Богдана Хмельницького та 1-го Українського корпусу не завершилася історія формування української армії у 1917 році. Хоча ключове значення для цього мали події на Південно-Західному фронті, не менш важливі речі відбувалися у тилу і віддалених від України фронтах. Так, професор Володимир Сергійчук на конференції розповів про українізацію на Кавказькому фронті, де також перебували тисячі українців, що бажали вступити до української армії. Михайло Ковальчук зробив доповідь про створення українських військових частин в Одесі. Тут з добровольців було сформовано Українську запасну бригаду, яка не потрапила на фронт, а несла охоронну службу в місті. Тематично пов'язану доповідь дещо згодом виголосив Григорій Сергійчук – „Українізація московського гарнізону”. У Москві українці об'єдналися у 1-й Чигиринський полк та Український гарматний дивізіон.

Інші аспекти створення українського війська у 1917 році підняли українські історики Іван Хома та Ігор Срібняк. Свою доповідь „Січові стрільці в Українській національній революції” І. Хома присвятив історії Січових стрільців – військовому формуванню, що створювалося у Києві з військовополонених австро-угорської армії. Такий склад визначив особливу роль цього загону, що, беручи участь у державотворчому процесі у Наддніпрянщині, тримав водночас контакти з Українськими Січовими стрільцями з Галичини і реагував на події на „малій батьківщині”, в тому числі на початок державного будівництва у листопаді 1918 р. у Львові. І. Срібняк у доповіді „Формування дивізії «сірожупанників» в Австро-Угорщині” нагадав про ще один осередок формування українського національного війська періоду революції – табори для військовополонених на території, зайнятій військами Австро-Угорщини та Німеччини, де окремо розміщували українців. Зокрема, одним зі сформованих з числа полонених українців військових з’єднань була 1-а Козацько-стрілецька (або „Сірожупанна”) дивізія, переведена в Україну після Брестського мирного договору УНР з Центральними державами 1918 р.

Крім цих доповідей, директор Музею Української революції 1917–1921 рр. Олександр Кучерук виступив з темою „Київські військові адреси доби Центральної Ради”, розповівши про відомі з документів, фотографій і кінохронік того часу визначні місця української столиці, пов’язані зі створенням української армії. Насамкінець, Олег Божко зробив доповідь з інтригуючою назвою „По інший бік фронту: »Червоне козацтво« як невдалий варіант розвитку українських збройних сил”. У ній доповідач розкрив тему альтернативного для намагань Української Народної Республіки проекту будівництва українського війська – на боці більшовиків. Хоча „Червоне козацтво” створювалося, щоб прикрити відверту агресію радянської Росії проти УНР, воно все-таки було створеним на національній основі формуванням під офіційним патронатом українського радянського уряду в Харкові. Формування це у подальшому не змогло зберегти національну складову, розчинившись серед багатоетнічної Червоної армії.

Доповіді супроводжувалися дискусіями довкола основних подій та термінів. Зокрема, жваве обговорення викликав термін „українізація”, що в ширшому розумінні застосовується в сучасній історіографії для позначення всього процесу утворення українських національних військових формувань у 1917 р. Проте більш точним і вужчим зна-

ченням слова, як виявилось з дискусії, у ті часи була націоналізація існуючих військових підрозділів, частин і з'єднань російської армії, що розпадалася, тобто зміна найменування існуючого загону на українське з подальшим переведенням до його складу солдатів і офіцерів української національності.

Подібним чином в російській армії відбувалася і полонізація військових частин, про що розповів на конференції Артем Папакін. Доповідач звернув увагу на три основні способи утворення польських військових формувань на Румунському і Південно-Західному фронтах, що проходили по території України. Це було утворення нових військових загонів, полонізація (комплектація особового складу поляками та перейменування) існуючих та збирання польських солдатів на тилкових етапних пунктах з утворенням з них національних підрозділів. Відтак 2-й Польський корпус було утворено на Румунському фронті шляхом полонізації ряду з'єднань і частин, але полонізація на Південно-Західному фронті не принесла очікуваних результатів, тому утворення 3-го Польського корпусу відбувалося третім, найменш ефективним шляхом.

Утворення польських збройних сил після Першої світової війни було темою доповіді професора Мацея Кротофіля з Торуні. Хоча сформовані у ході війни польські корпуси та Легіони польські були розпущені упродовж 1917–1918 рр., Польща на момент визволення з-під окупації мала потужний матеріал для війська у вигляді колишніх солдатів армії окупантів і підпільників Польської організації військової. До цього слід долучити формування, створені за межами Польщі, зокрема у Франції. Не дивлячись на різниці у підготовці та озброєнні солдатів з трьох частин Польської держави, що до того перебували у складі різних імперій, Польщі вдалося у 1918–1919 рр. створити боєздатне військо, що змогло відстояти незалежність і створити традиції, що подекуди зберігаються і до сьогодні.

Не так відбулося у випадку Білорусі, про що розповів на конференції у Києві професор Олег Латишонок (Білосток) у доповіді „Білоруські збройні формування у 1917–1920 рр.” Складна політична ситуація в регіоні призводила до того, що територія Білорусі в цей період була переважно зайнята чужоземними військами. Це гальмувало політичний і військовий рух та призвело до того, що найбільш боєздатні білоруські військові формування були створені при арміях інших держав – Литви та Польщі.

Більш вдалим виявилось військове будівництво в Грузії та країнах Балтії. Про досвід створення армії Грузинської Демократичної Республіки розповів на конференції професор Георгій Анчабадзе з Державного університету Ілії (Тбілісі). Формування її збройних сил розпочалося на підставі військових формувань, створених ще під час Першої світової війни. Незважаючи на нестачу фінансів, Грузії вдалося сформувати регулярну армію, що складалася з трьох піхотних і однієї кавалерійської бригад, артилерії, авіації і бронепотягів, а також прикордонні війська і невеликий морський флот. Поряд з армією, у Грузії у 1918–1921 рр. існувала Народна гвардія – іррегулярні збройні формування правлячої Соціал-демократичної партії, що створювало певне напруження між цими військовими структурами.

Дві доповіді були присвячені формуванню армії Литви, де з вересня 1917 р. діяла крайова рада – Тариба, проте ще довго після цих подій Литва перебувала під окупацією німецьких військ. Вітаутас Йокубаускас (Клайпеда) розповів про територіальну оборону Литви у 1918–1923 рр. Зокрема, він розглянув територіальну оборону і повстання як стратегію непрямого підходу до оборони. Доповідь Йонаса Вайчяноніса (Каунас) стосувалася добровольців в якості ядра збройних сил Литви періоду війни за незалежність. Подібно до армій інших держав регіону, Литовська армія формувалася у початковий період незалежності держави переважно з добровольців.

Ерікс Скабсонс (Рига) виголосив доповідь про початки армії Латвії. Формування латвійських збройних сил розпочалося ще під час німецької окупації, з 22 листопада 1918 р. За домовленістю з німцями, армія утворювалася у вигляді Балтійського ландверу в складі німецьких, латиських і російських піхотних підрозділів. Через складну військово-політичну ситуацію, зайняття Риги Червоною армією, конфлікт з німцями і наступні бої латвійські національні військові формування зазнали суттєвої реорганізації. У липні 1919 р. вони були об'єднані у Латвійську армію, що до кінця року звільнила майже всю країну від завойовників.

Утворення естонської армії, про що зробив свою доповідь Ігор Копитін з Національного коледжу оборони естонської армії (Тарту), відбувалося в умовах розкладу німецьких військ і одночасного наступу Червоної армії на Ревель. Хоча добровільний набір до естонської армії восени 1918 р. не дав бажаного ефекту, подальша розбудова збройних сил не лише дозволила Естонії відстояти власну незалежність від

радянської Росії, а й допомогти сусідній Латвії побороти іноземну інтервенцію.

Ще дві доповіді міжнародної конференції торкалися надзвичайно актуальних для України питань сучасного військового будівництва і ролі традицій у ньому. Доповідь Юріса Цигановса (Рига) була присвячена військово-історичному спадку в збройних силах сучасної Латвії. В умовах реформування української армії надзвичайно актуально прозвучала інформація про традиції військових формувань періоду боротьби за незалежність та міжвоєнної армії Латвії в сучасних збройних силах. Руслана Марценюк (Київ) натомість зачепила інший цікавий аспект сучасного військового будівництва – військове співробітництво України з країнами Балтії у 1991–2017 рр.

Під час дискусії учасники з'ясували обставини служби в національних збройних силах держав регіону представників інших народів, питання культурно-освітньої роботи у військах того часу і проблеми криз ідентичностей у військовиків революційного періоду 1917–1921 рр.

Міжнародна наукова конференція „За Україну, за її волю” викликала зацікавлення представників українських мас-медіа та студентів, особливо з освітньої програми для магістрів „Військова історія”, що відкрилася на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2016 р. Історія війська – неодмінної і однієї з найбільш важливих складових державності – відтак має шанс стати одним з найбільш перспективних напрямів досліджень в історії Центральної та Східної Європи. Враховуючи напрям роботи конференції і виголошені на ній доповіді, учасники прийняли резолюцію, в якій вирішили звернутися до влади з пропозиціями запровадження у сучасних Збройних Силах України традицій українських армій 1917–1921 рр. (почесних найменувань, почесних шефств, традиційної термінології).

Артем Папакін

VI Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Kaukaz – historia – przemiany – perspektywy”. Rzeszów, 12–13 października 2017 r.

W dniach 12–13 października 2017 r. już po raz szósty odbyła się Międzynarodowa Konferencja Naukowa skupiająca się nad tematyką badań kaukaskich. Tegoroczna edycja zorganizowana przez Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Instytut Wschodni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz redakcję czasopisma naukowego „Kaukaz – przeszłość – teraźniejszość – przyszłość” była poświęcona hasłu przewodniemu „Kaukaz – historia – przemiany – perspektywy”. Była to już piąta edycja, stanowiąca pole współpracy pomiędzy uniwersytetami z Rzeszowa i Poznania, które do tej pory naprzemiennie gościły badaczy zainteresowanych Kaukazem.

W konferencji uczestniczyło duże grono odbiorców – badacze, pracownicy naukowcy, doktoranci i studenci zainteresowani szeroko pojętą tematyką badań kaukaskich. Celem spotkania była zarówno wymiana doświadczeń badawczych i prezentacja najnowszych ich wyników, jak i integracja środowiska naukowego w obrębie tej tematyki z Polski oraz zagranicy. W czasie konferencji zaprezentowano interdyscyplinarne podejście do badań Kaukazu, które obejmowały takie dziedziny jak archeologia, literaturoznawstwo, nauki politologiczne i historię. Podejmowano również niezwykle istotne zagadnienia ekonomiczne i prezentujące współczesne problemy społeczno-prawne mieszkańców Kaukazu. Konferencja była również okazją do nawiązania kontaktów naukowych pomiędzy uczony-

mi z polskich uniwersytetów o ich odpowiednikami z najlepszych uczelni kaukaskich, którzy stanowili istotną większość tegorocznych prelegentów.

Skład rady naukowej zaszczyliły swoją obecnością następujące osoby: prof. dr hab. Sylwester Czopek (rektor Uniwersytetu Rzeszowskiego), prof. Aram Simonyan (rektor Erywańskiego Uniwersytetu Państwowego), prof. dr hab. Marek Koziarowski (prorektor ds. nauki i współpracy z zagranicą Uniwersytetu Rzeszowskiego), prof. dr hab. Krzysztof Pietkiewicz (dyrektor Instytutu Wschodniego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), prof. dr hab. Andrzej Bonusiak (dyrektor Instytutu Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego), prof. nadzw. dr hab. Krzysztof Żarna (dyrektor Instytutu Nauk Politycznych im. Jana Karłowicza Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Rtm. Witolda Pileckiego w Oświęcimiu), prof. Nikołaj Sudawcow (Północno-Kaukaski Federalny Uniwersytet w Stawropolu), prof. Maria Filina (Tbiliski Uniwersytet Państwowy), prof. Walerii Dżidżojew (Północnoosetyjski Państwowy Uniwersytet im. K. L. Czeragurowa we Władykaukazie), prof. Aleksander Markarow (Erywański Uniwersytet Państwowy), prof. Ketewan Khutsishvili (Tbiliski Uniwersytet Państwowy), prof. Azad Rżajew (dziekan Wydziału Historycznego Bakijskiego Uniwersytetu Państwowego), prof. Sejfulla Rashydov (Wschodnioukraiński Uniwersytet Narodowy), prof. dr hab. Waldemar Rejzner (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), prof. Wadim Zadunajski (Ukraiński Katolicki Uniwersytet we Lwowie), prof. Dagmara Masłowa (Państwowy Lingwistyczny Uniwersytet w Piatigorsku), prof. dr hab. Joachim Diec (dyrektor Instytutu Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego) oraz prof. Witalij Górecki (Kulturalno-Narodowe Centrum Związków Polaków Republiki Kabardo-Bałkarskiej „Przyjaźń” w Nalczyku).

Konferencja odbywała się w audytorium Uniwersytetu Rzeszowskiego przy ul. Pigoń 1. Uroczyste otwarcie obrad odbyło się 12 października o godzinie 8.30. Mowy powitalne wygłosili: ambasador Republiki Armenii w RP Edgar Ghazaryan, radca Ambasady Republiki Azerbejdżanu w RP Ulvi Bakhshaliyev, przewodniczący Sejmiku Województwa Podkarpackiego Jerzy Cypryś, prof. dr hab. Marek Koziarowski – prorektor ds. nauki i współpracy z zagranicą Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz Magda Pabini-Majchrzak w imieniu dyrektora Instytutu Wschodniego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu prof. dr hab. Krzysztofa Pietkiewicza. Otwarcie konferencji poprowadził Dariusz Popek z Instytutu Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego, będący jednocześnie przewodniczącym ko-

mitetu organizacyjnego i głównym pomysłodawcą wydarzenia. W czasie otwarcia podkreślano rolę badań i wymiany naukowo-badawczej prowadzonej pomiędzy Uniwersytetem Rzeszowskim a Kaukazem oraz perspektywę w tych badaniach. Obrady zakończyło wystąpienie prof. Grghama Gevorgyana, prorektora ds. nauki i współpracy międzynarodowej Erywańskiego Uniwersytetu Państwowego, który wraz z prof. dr. hab. Markiem Koziorowskim podpisali porozumienie o współpracy pomiędzy Uniwersytetem Rzeszowskim i Erywańskim Uniwersytetem Państwowym mającą na celu rozwój bilateralnej współpracy naukowo-badawczej. W czasie konferencji poruszaną tematykę podzielono na następujące części tematyczne: „Kaukaz Południowy – Armenia”, „Kaukaz – polityka – prawo – bezpieczeństwo”, „Kaukaz – religia – kultura – tradycja”, „Polska – Kaukaz”, „Kaukaz – bariery i perspektywy rozwoju”, „Kaukaz Południowy”, „Kaukaz – konflikty – wojskowość – etniczność” oraz dwa eksperckie panele dyskusyjne: „Ustawodawstwo RP wobec Polonii a region Kaukazu” (współorganizowany przez Fundację Instytut Prawa Wschodniego im. Gabriela Szerszeniewicza) oraz „Kaukaz – Czeczenia – Polska. Wybrane aspekty praw człowieka” (zorganizowany przez Instytut Nauk o Polityce Uniwersytetu Rzeszowskiego).

Po powitaniu zebranych gości oraz uczestników konferencji rozpoczął się pierwszy panel „Kaukaz Południowy – Armenia”, który rozpoczęło wystąpienie prof. Aleksandra Markarova z Erywańskiego Uniwersytetu Państwowego pt. „Constitutional powers of political actors in Armenia: from semi-presidentialism to parliamentarism”. Następnie głos zabrał Mher Hakobyan, również przedstawiciel Erywańskiego Uniwersytetu Państwowego, prezentujący referat „Applicability of Europeanization as a transformative tool in Eastern Partnership region: the case of Armenia”. Zamknięciem panelu dotyczącego kwestii ormiańskiej było wystąpienie Mateusza Iskry z Uniwersytetu Warszawskiego „A new data concerning the history of the Ararat plain in the 1st millenium B.C. from Armenian – Polish excavations in Metsamor”.

Po zakończeniu panelu ormiańskiego rozpoczęła się kolejna część, która obejmowała zagadnienia prawno-politologiczne. Jako pierwszy swoje wystąpienie pt. „Rewolucja 1917 roku na Kaukazie Południowym. Analiza zmian politycznych i prawno-ustrojowych” wygłosił Michał Sadłowski z Uniwersytetu Warszawskiego, po którym nastąpił referat dr. hab. Pawła Olszewskiego z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach (filia w Piotrkowie Trybunalskim) koncentrujący się na działalności Stanów

Zjednoczonych wobec przeobrażeń politycznych na Kaukazie Południowych w latach 1918–1921. Następnym prelegentem był prof. Aleksander Tsurtsunia (Tbiliski Uniwersytet Państwowy) z referatem „Geopolitical Ideas of the Georgian Emigration of the 20–30th of the 20th”. Kolejne wystąpienie, przygotowane przez dr. Valeriana Dolidze z Tbiliskiego Uniwersytetu Państwowego im. Iwana Dżawachiwili, dotyczyło zagadnień dekomunizacji i demokratyzacji przestrzeni postkomunistycznej na przykładzie Gruzji. Ostatnim zagadnieniem politycznym był prezentacja prof. Vahrama Petrosyana z Erywańskiego Uniwersytetu Państwowego, który przedstawił idee integracji Kaukazu Południowego oraz przyczyny zahamowania tego procesu. Kolejne wystąpienia podejmowały bardzo istotne kwestie bezpieczeństwa Kaukazu Południowego. Temat ten rozpoczął dr inż. Robert Rybak (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), prezentując prawno-międzynarodowe aspekty konfliktu o Górski Karabach. Wątek ten kontynuowała dr Tahmina Aslanova z Uniwersytetu Bakijskiego, która na przykładzie Górskiego Karabachu dokonała analizy perspektyw dialogu na rzecz pokoju i porozumienia. Po zakończonych prezentacjach odbyła się owocna dyskusja.

W ramach części „Kaukaz – religia – kultura – tradycja” efektami swojej pracy podzieliła się z uczestnikami konferencji prof. Ketewan Khutsishvili (Tbiliski Uniwersytet im. Iwana Dżawachiszwili) w wystąpieniu „Some peculiarities of religious practices in Kvemo Kartli (Georgia)”. Następnie głos zabrała przedstawicielka tej samej uczelni, prof. Rozeta Gujejiani, prezentująca podobieństwa kultury gruzińskiej do kultury północnokaukaskiej na przykładzie Karaczajów i Bałkarów. Zamknięcia tego wątku tematycznego dokonał prof. Rustam Begeulov reprezentujący Karaczajo-Czerkieski Uniwersytet Państwowy im. U.D. Alijeva z wystąpieniem „Карачай во взаимоотношениях с Грузией: история и современность”. Następnie został przedstawiony artykuł dr Iriny Gvelesiani z Ivane Javakhishvili Tbilisi State University pt. „Terms Related to the Hereditary Law (According to the Georgian Legal Monuments of the Middle Ages)”. Po krótkiej przerwie w obradach rozpoczął się współorganizowany przez Fundację Instytut Prawa Wschodniego im. Gabriela Szerszeniewicza dyskusyjny panel ekspercki „Ustawodawstwo RP wobec Polonii a Region Kaukazu”, którego uczestnikami byli prof. dr hab. Andrzej Bonusiak (dyrektor Instytutu Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego), dr Jarosław Turłukowski (prezes Fundacji Instytut Prawa Wschodniego im. Gabriela Szerszeniewicza) oraz Igor Zmitrowicz (organizacja Polonia Azerbejdżan).

Ostatnia część pierwszego dnia obrad VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Kaukaz – historia – przemiany – perspektywy” podejmowała tematykę związków Polski z Kaukazem. Dyskusję nad tym tematem rozpoczęła prof. Maria Filina z Tbiliskiego Uniwersytetu im. Iwana Dżawachiszwili tematem „Dorobek pierwszej fali polskich zesłańców na Kaukaz po powstaniu 1830–1831 r.”. Kolejne wystąpienie, przedstawione przez dr. Aleksandra Bogoliubowa z Muzeum Krajoznawczego w Piatigorsku, dotyczyło „Odzwierciedlenia wydarzeń początkowego okresu wojny domowej i Polaków w obwodzie terskim w dokumentach ze zbiorów Muzeum Krajoznawczego w Piatigorsku oraz obwodu stawropolskiego i literaturze naukowej”. Ostatnim referatem pierwszego dnia obrad była analiza Magdy Pabin-Majchrzak z Instytutu Wschodniego UAM dotycząca spojrzenia na Kaukaz zawartego w polskich książkach podróżniczych, reportażach i pamiętnikach. Po dyskusji zakończono pierwszy dzień obrad.

Drugi dzień konferencji otworzył panel „Kaukaz – bariery i perspektywy rozwoju”, podczas którego jako pierwszy wystąpił dr Giorgija Kviniadze z Tbiliskiego Uniwersytetu Państwowego z referatem pt. „Оценка геоэкономического положения постсоветских стран с переходной экономики (Кейс Грузии)”. Następnie głos zabrał Patryk Kalinowski z Uniwersytetu Warszawskiego prezentujący unijne bariery w handlu żywnością z państwami Kaukazu. Kolejny prelegent reprezentujący organizację Association of Polish Women Living in Georgia – MEGOBROBA Nicolaz Sepiashvili zaprezentował ekonomiczną analizę Demokratycznej Republiki Gruzji (1918–1921) przez pryzmat reform prawnych i edukacyjnych. Po nim głos zabrała prof. Dagmara Masłowa z Piatigorskiego Uniwersytetu Lingwistycznego, która wygłosiła referat „Gospodarka Dagestanu: środowisko instytucjonalne i hamowanie rozwoju”. Następnie wystąpienie, „Особенности социально-экономического развития Азербайджанской республики после обретения независимости”, wygłosił prof. Azad Rzayev, dziekan Wydziału Historycznego Bakijskiego Uniwersytetu Państwowego. Kolejnym uczestnikiem panelu był reprezentant Klubu Politologów „Южный Кавказ” Ilgar Velizadze przybliżający słuchaczom rolę strategii transportowej Azerbejdżanu w tworzeniu połączenia między Europą i Azją. W swoim wystąpieniu dr hab. Krzysztof Koźbiał (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. rtm. W. Pileckiego w Oświęcimiu) opisał znaczenie pomocy rozwojowej w polityce zagranicznej Konfederacji Szwajcarskiej i sposoby jej działania na przykładzie Kaukazu Południowego. Ostatnią prelegentką tego panelu była dr Mira Malczyńska-Biały

z Uniwersytetu Rzeszowskiego wygłaszająca referat „Zakres harmonizacji polityki konsumenckiej Gruzji do standardów Unii Europejskiej w układzie stowarzyszeniowym z dnia 27 czerwca 2014 roku”.

Po dyskusji uczestnicy konferencji rozpoczęli obrady w ramach części „Kaukaz Północny”, który rozpoczęło wystąpienie prof. Sejfułły Rashydova z Islamskiego Państwowego Uniwersytetu Humanistycznego, który zaprezentował działalność Państwa Islamskiego na Kaukazie. Kolejno głos zabral dr Mariusz Marszewski (redakcja „Kaukaz – przeszłość – teraźniejszość – przyszłość”) z referatem „Deradykalizacja bojowników ugrupowań terrorystycznych w dawnym ZSRR – *case study* Inguszetii – próba analizy antropologicznej”. Następnym prelegentem był prof. Ibragim Idylov, reprezentant Państwowego Uniwersytetu Technicznego Ropy Naftowej im. M.D. Milionychczowa w Groznm, z wystąpieniem „Чеченский тейп, как классическая самоуправляемая общность”. Sesję zakończył referat dr Kamila Pietrasika omawiający relację pomiędzy Czeczenią a Arabią Saudyjską w okresie od lat 90. XX w. do 7 sierpnia 1999 r.

Kolejnym punktem programu była debata ekspercka organizowana przez Instytut Nauk o Polityce Uniwersytetu Rzeszowskiego pt. „Kaukaz – Czeczenia – Polska. Wybrane aspekty praw człowieka”. W dyskusji tej udział wzięli dr Mariusz Marszewski, prof. nadzw. dr hab. Krzysztof Żarna oraz st. chor. SG Renata Czerwińska, przedstawicielka Bieszczadzkiego Oddziału Straży Granicznej. Podczas dyskusji zaprezentowano zarówno prawny, jak i społeczny aspekt zjawiska uchodźstwa czeczeńskiego do Polski oraz dane Straży Granicznej na ten temat.

Ostatnią część konferencji stanowił panel „Kaukaz – konflikty – wojskowość – etniczność”, który otworzył swoim wystąpieniem p. „Kaukaz w świetle materiałów Oddziału II Sztabu Generalnego (Głównego) Wojska Polskiego 1918–1939” prof. dr hab. Waldemar Rezmer z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Kolejnym referentem był prof. Wadim Zадunajski, związany z Ukraińskim Uniwersytetem Katolickim we Lwowie, prezentujący wpływ czynnika kozackiego w konfrontacji Rady Kubańskiej i kierownictwie rosyjskich Sił Zbrojnych. Ostatni referat konferencji, „Polityka Gruzji wobec mniejszości narodowych i etnicznych w czasie prezydentury Zwiada Gamsachurdii”, wygłosiła Anna Pająk z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Po podziękowaniach wygłoszonych przez Dariusza Popka i wspólnym pamiątkowym zdjęciu obrady VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Kaukaz – historia – przemiany – perspektywy” zostały zamknięte.

Tegoroczna edycja konferencji uznana została za wyjątkowo udaną, pozwoliła na podtrzymanie oraz nawiązanie kontaktów naukowych pomiędzy uczonymi z polskich uniwersytetów a licznie przybyłymi uczestnikami z państw kaukaskich. Wspólnie podkreślano chęć i konieczność dalszych badań, a także kontynuacji interdyscyplinarnych spotkań poświęconych badaniom Kaukazu.

Konferencji towarzyszyło szereg wydarzeń popularnonaukowych, wykłady otwarte, wystawy fotograficzne „Polacy architekci w Baku” oraz „Na drodze do 545-letniej współpracy” zorganizowane przez Ambasadę Republiki Azerbejdżanu w Polsce oraz Akademicki Turniej Szachowy o Puchar Rektora Uniwersytetu Rzeszowskiego, którego koordynatorem był Adam Maryniak. Wygłoszone referaty zostaną opublikowane w tomie *Między Wschodem a Zachodem – Kaukaz wczoraj i dziś* oraz na łamach czasopisma „Kaukaz przeszłość – teraźniejszość – przyszłość”.

VI Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Kaukaz – historia – przemiany – perspektywy” została objęta patronatem honorowym: Edgara Ghazaryana, ambasadora Republiki Armenii w RP, prof. dr. hab. Aleksandra Bobki – senatora, marszałka województwa podkarpackiego Władysława Ortyła, przewodniczącego Sejmiku Województwa Podkarpackiego Jerzego Cyprysa, prezydenta Rzeszowa Tadeusza Ferencza oraz Stowarzyszenia Wspólnota Polska Oddział w Rzeszowie. Patronatem medialnym konferencję objęła: TVP 3 Rzeszów, Nowa Europa Wschodnia, New Eastern Europe, Polskie Radio Rzeszów, „Forum Wschodnie. Rocznik interdyscyplinarny” oraz portal Resinet.pl.

Magda Pabin-Majchrzak

Международная научная конференция „Городские общности и городская среда”, Гродно, 3–5 ноября 2017 года

3–5 ноября 2017 г. в Гродно (Республика Беларусь) в рамках проекта **grodnae et orbi** состоялась международная историческая конференция „Городские общности и городская среда”. Данное событие собрало более сорока исследователей с территории Литвы, Польши, Украины и Беларуси. Подобные встречи в последние десять лет стали в городе над Неманом традиционными. Предшественниками данного проекта были Гродненский палимпсест и Гродненский социум. Их всех объединяет отчетливая урбанистическая составляющая.

В центре внимания участников конференции был город. При этом организаторы не ограничили выступающих рамками исключительно древнего Гродно. Главная идея состояла в том, чтобы исследовать город как разносторонний социально-культурный феномен во времени и пространстве. Также приветствовался отход от традиционного описания локальных закрытых сообществ и проведения комперативистских исследований для выявления особенностей и общих тенденций в развитии городских общин Беларуси, Польши, Литвы и Украины. И, подводя предварительный итог прошедшего исторического форума, можно утверждать, что данная цель была в целом достигнута.

Традиционно любая конференция начинается с пленарного заседания, на котором наиболее авторитетные ученые в данной области делятся последними наработками в отечественной науке. Данный научный форум не стал исключением. Он начался с сообщения ли-

товского историка Инги Леанавичуте (Вильнюс, Литва) „Формирование сети городов ВКЛ в европейской картографии” в котором была представлена эволюция европейской картографии относительно Великого княжества Литовского и появления городов этой страны на картах XV–XVI веков. Данный реферат позволил проследить эволюцию представлений европейцев об этой загадочной стране и расширении сведений о ее местоположении и топографии этого региона в целом. Следующие два доклада были посвящены непосредственно городу в котором проходила конференция. В первом из них кандидат исторических наук Алексей Шаланда (Минск) представил свою реконструкцию гродненской хоругви середины XVII в. Основываясь на письменных источниках, а также законах геральдики, принятых в то время, Алексей предположил и графически изобразил наиболее вероятный образ этого знамени в то время. Подобная реконструкция имеет и практическое значение, поскольку как среди историков, так и среди общественности не стихают споры о геральдических цветах и символах города. Большой интерес у аудитории вызвал доклад профессора Вальдемара Резмера (Торунь, Польша). Его сообщение было посвящено малоизвестному эпизоду боев за Гродно в 1920 г. Основываясь на архивных источниках и воспоминаниях участников тех событий, профессор не только восстановил ключевые перипетии тех дней, но и в деталях объяснил все особенности противостояния советской кавалерии и польских танковых войск с привязкой к ландшафту, вооружению и конкретной расстановкой сил на фронте в тот момент. Слушатели могли сами оценить боевую мощь и ходовые качества тогдашней техники благодаря видео презентации устроенной профессором В. Резмером.

Последовавший за пленарным заседаниям блок был посвящен людям, населявшим города Центральной Европы в разные временные промежутки. Открыл его исследователь Александр Довнар (Минск), который в своем выступлении „Борьба могилевских мещан за свои права в 1588 г.”, затронул различные аспекты социальной и политической жизни жителей города Могилева в конце XVI в. Также борьбе за права, но на этот раз конфессиональные, было уделено внимание в докладе Натальи Поляк (Минск) „Городские диссиденты белорусских земель во внешне- и внутреннеполитическом измерении во второй половине XVII–XVIII веков”. Интересный доклад представила Гитана Зуене (Вильнюс): „Между преступлением и прощением: не-

которые аспекты семейной жизни горожан ВКЛ во второй половине XVI – первой половине XVII в.”. В нем она обратила внимания на семейные конфликты горожан на примере магистратских книг города Вильнюса. Представленный ею материал, дал возможность докладчице сделать вывод о том, что в большинстве случаев и в то время супруги были склоны к решению своих проблем „полюбовно”, не прибегая ко всей строгости закона. В своем выступлении „Жизненный цикл гродненского мещанина согласно книгам гродненского магистрата 1659–1676 г.”, исследователь Виталий Голубович (Гродно) представил итоги анализа более тридцати завещаний гродненских мещан второй половины XVII в. Основное внимание было обращено на записи об организации похоронных мероприятий, сделаны выводы об особенностях и изменении мещанской культуры в кризисный период истории Гродно. Возможности карьерного роста в городе над Неманом исследовали Юрий Гордеев (Краков-Гродно) и Сергей Токть (Гродно). Первый из них в реферате „Новые граждане старого города: карьеры мигрантов в Гродно в XVIII в.” проследил условия для реализации своего профессионального потенциала иностранными ремесленниками и их место и роль в городском социуме, в то время как С. Токть акцентировал внимание на городе, как месте для продвижения по службе выходцев из крестьянского сословия. В обоих случаях, историки пришли к заключению, что в целом, в Гродно не создавались искусственные барьеры на пути карьерного роста. Также на этой секции было представлено несколько докладов посвященных конкретным историческим личностям, тем или иным образом связанным с городом. Неизвестные белорусской исторической науке сведения из биографии униатского митрополита А. Шептицкого были затронуты в выступлении Галины Гриценко (Дрогобыч, Украина). Особый интерес вызвали факты, связанные с его тайной поездкой по Беларуси в 1908 г., а также о его тесных связях с Иваном Луцкевичем и Алоизой Пашкевич. Используя междисциплинарный подход, поделилась результатами своих поисков в Гродненском регионе искусствовед Людмила Зорина (Гродно). В своем докладе она подробно остановилась на наследии и анализе художественных качеств выявленных ею работ резчика по дереву Болеслава Болдака.

Второй день конференции стартовал мощным „костельным” блоком, в котором историки преимущественно из Польши рассмотрели различные аспекты функционирования как отдельных храмовых ком-

плексов, так и целых монашеских орденов. Последние были представлены в докладах Катерины Колендо-Корчак (Варшава) „Деятельность ордена сестер мариавиток на территории восточной Речи Посполитой во второй половине XVIII-первой половине XIX в.”, Ивоны Петршкевич (Краков) „Костел в городе. Среда контактов гродненских костелов” и др. Живой интерес вызвало сообщение Дороты Пирамидович (Варшава) о неизвестных страницах, архитектурной эволюции и судьбе гродненского костела бернардинок. Во время своего доклада ею были представлены несколько изображений этого храма, которые впервые были введены в научный оборот именно во время конференции. Научная ценность этих планов и снимков приобретает еще большую значимость, в виду того что здание этого костельного комплекса не уцелело в вихре войн XX века. Профессор Польской академии наук Эва Выка (Краков) остановилась только на одном из видов деятельности монашеских орденов, а именно образовательном. Ее выступление „Доминиканская школа в Гродно в 1793 г.” было посвящено внедрению этим орденом передовых технологий своего времени в учебный процесс в конце XVIII в. В рамках этой секции также прозвучали доклады Альбины Семенчук (Гродно) и Адама Станкевича (Вильнюс). В первом из них „Пребывание великих князей и королей в Гродно в конце XIV-начале XVI веков” на основании источников *itenirarum*, исследователем были определены время и продолжительность нахождения коронованных особ в городе над Неманом, что при сравнительном анализе с другими центрами, свидетельствует о довольно высоком статусе Гродно в период позднего средневековья. Реферат А. Станкевича „Деятельность главного трибунала ВКЛ в Гродно (1775–1791)” по результатам конференции оказался одним из самых интересных среди представленных на данном научном форуме. В нем литовский исследователь остановился на причинах, которые обусловили деятельность данного органа в Гродно, его дислокации и влиянии на жизнь города. Кроме того, в выступлении в качестве иллюстраций были приведены некоторые наиболее интересные судовые дела, рассмотренные Трибуналом, которые с разных сторон характеризуют повседневную жизнь горожан того времени.

В продолжении данной сессии выступающими были затронуты вопросы, связанные с развитием книгопечатания в городе и потреблением книжной продукции горожанами. Профессор Вячеслав Шведом (Гродно-Варшава) представил результаты своих исследований от-

носителем гродненских издателей первой половины XIX в. Занимательный сравнительный анализ книжной культуры мещан Гродно и Вильнюса получился благодаря выступлениям Йолиты Серцевичене (Вильнюс) „Книги горожан Вильнюса XVIII в.” и Лилии Ковкель (Гродно-Краков) „Торговля книгами в Гродно в XIX в.” Выводы, к которым пришли они, не утешительны: книга в то время еще не стала повседневной необходимостью большинства горожан и занимала (за редким исключением) маргинальное место в их времяпровождении и повседневном бытии. Кроме культурологического, эта сессия имела и политический контекст. Последний в полной мере был реализован в реферате профессора Александра Гужеловского (Минск) „Минская городская дума в вихре войны и революции 1917–1918 годов”, в котором он рассмотрел непростые отношения этого органа самоуправления с Временным правительством, большевиками, немцами и Белорусской Народной Республикой, а также его внутреннюю партийную эволюцию.

Хронологические рамки второй сессии в основном были ограничены XIX–началом XX в. В фокус исследователей этого блока попала социально-экономическая, повседневная жизнь урбанистических центров и их санитарное состояние в данный период. Среди выступающих по этой проблематике особо хотелось бы отметить молодого исследователя Александра Ланевского (Гродно-Варшава), который представил на суд других участников сообщение „Рабочие биржи в Российской империи начала XX в. как прототип концепции права на город”. Основываясь на концепции Анри Лефевра и Дэвида Харви, Александр применил основные ее положения к городскому пространству Беларуси периода ранней индустриализации. Также им было дано определение и очерчены основные функции так называемых „рабочих бирж” как социально-политического феномена того времени. Исследователь из Минска Андрей Киштымов считается в Беларуси одним из лучших специалистов в сфере отечественной индустриальной истории. На этот раз им был проведен анализ малоизученной темы „Градообразующие предприятия Беларуси XIX – начала XX в.” Экономические, социальные, правовые, культурные и нравственные аспекты жизни мещан были затронуты в сообщениях Андрея Вашкевича (Гродно) „От корчемной горелки до казённой водки. Крепкий алкоголь на Гроднечене в XIX–начале XX в.”, а также Александра Радюка (Гродно) „Гродненское пиво и пивовары в конце XVIII–нача-

ле XX в.». Отметив ряд схожих тенденций в развитии этих отраслей пищевой промышленности, они детально разобрали технологические особенности приготовления напитков, производительные мощности, потребление алкоголя, государственную политику в этой сфере, а также местные особенности его производства. Санитарное состояние городов Литвы и Беларуси на переломе веков попало в сферу научных интересов Аэлиты Амбравичуте (Вильнюс) и Татьяны Воронич (Минск). В своих докладах они нарисовали малоутешительную картину городских центров данного региона, которые, несмотря на попытки законодательного регулирования этого вопроса, представляли собой, фактически, большую клоаку.

Третий день конференции ознаменовался продолжением интенсивной работы ее участников и слушателей. В центре внимания литовских коллег (Гедрэ Полкайтэ-Петкавичене и Виталии Стравинскене (Вильнюс) оказались особенности урбанизационных процессов в Литве в межвоенный и послевоенный периоды. Подобная тема, только применительно к селам западной Украины, была затронута в выступлении Надежды Черевко (Львов) „Общественный уклад жизни многоквартирных домов в селах Львовского региона”. Историко-географический анализ неизвестных немецких источников по истории Гродно был представлен Адамом Перлаковским (Краков). Мартин Зглинский (Варшава) и Андрей Чернекевич (Гродно-Варшава) обратили внимание на общественно-политический дискурс вокруг белорусских городов в целом и отдельных памятных мест (например, Старый замок в Гродно) во времена второй Речи Посполитой. И, наконец, Анна Павловская (Гродно-Варшава) в своем докладе „Гродно в огне или описание города во время катастрофы” проанализировала костельные хроники не столько для выявления сведений о том или ином пожаре, сколько для того чтобы проследить реакцию горожан и восприятие хроникеров на эти экстраординарные события. К сожалению, формат этой статьи не дает возможности в полной мере перечислить всех участников конференции и передать тот дух дискуссий, который сопровождал выступления.

Исторический форум в Гродно не ограничился классическим форматами, присущими подобным событиям. Во время работы конференции учеными были представлены несколько новейших исторических изданий. Презентация первого из них „Сексуальная революция в Советской Беларуси” профессора Александра Гужеловского предше-

ствовала пленарному заседанию. Благодаря необычной постановке проблемы, уникальному фактологическому материалу, это издание стало настоящей событием в исторической науке Беларуси последнего времени. Поэтому не удивительно, что встреча с автором этого провокационного издания привлекла внимание не только профессионалов, но людей далеких от истории и сопровождалась бурной дискуссией. Кроме того, в конце второго дня работы конференции редактором Юрием Гордеевым был представлен очередной (седьмой по счету) номер ежегодника „Гродненский годовик”, посвященный на этот раз проблеме городских кладбищ. Еще одним новым монографическим исследованием, с которым могли ознакомиться участники конференции, стала книга, изданная в рамках серии „Беларускі кнігазбор” к столетию юбилею Митрофана Довнора-Запольского. Кроме того, работа конференции ознаменовалась вручением премии имени Юзефа Ядковского. Эта награда традиционно присуждается в Гродно лучшим краеведам, которые внесли наибольший вклад в изучение города. Ее лауреат избирается путем голосования жюри, в которое входят историки-профессионалы. В этом году премия была вручена Наталье Канюк (посмертно) в виде издания ее трудов отдельной книгой, которая не успела увидеть свет при ее жизни.

В целом конференция оказалась очень насыщенной. Она прошла в плодотворном ключе и позволила многим ее участникам завязать новые научные контакты. В течении трех дней ученые из четырех стран смогли представить самые разные (иногда очень необычные) подходы к изучению жизни городов и горожан в XIV–XXI веках. Несмотря на региональные особенности городских поселений Центральной Европы, в целом, историками были зафиксированы многие универсальные, схожие процессы, которые происходили в них в данный период. При подведении итогов конференции ее участники высказались за необходимость продолжения подобных научных встреч в Гродно.

Александр Радюк

IV Konferencja naukowa „Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku” (Bydgoszcz 21–22 listopada 2017 r.)

W dniach 21–22 listopada 2017 r. w Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy zorganizowało już IV konferencję „Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku”. Wśród 20 referentów dominowali historycy, nie zabrakło jednak przedstawicieli instytucji wojskowych. Konferencja w swoim założeniu miała skupić się na dyskusjach między uczestnikami, dlatego czas wystąpień został ograniczony, natomiast dużo miejsca poświęcono na pytania do prelegentów i rozmowy.

Konferencję otworzył dyrektor MWL dr Mirosław Giętkowski, który podkreślił, że badania nad konfliktami zbrojnymi, które miały miejsce po II wojnie światowej, odgrywają ważną rolę w działalności naukowej Muzeum. Dowodzi tego nie tylko sama konferencja, ale także dwie publikacje* dotyczące tych zagadnień wydane w 2017 r. przez MWL.

Pierwszy panel koncentrował się głównie na wydarzeniach rozgrywających się w Azji. Doktor Przemysław Benken, na podstawie analiz polskiej dyplomacji z lat 80. XX w., zaprezentował doktrynę wojenną Chińskiej Republiki Ludowej. Prelegent zwrócił uwagę, że ostatnia dekada zimnej wojny przyniosła próby modernizacji chińskiej armii, a Pekin obawiał się wyścigu zbrojeń, świadom własnych słabości. Warto zaznaczyć, że Chiny dostrzegały ryzyko konfliktu między państwami komunistycznymi.

* Ł. M. Nadolski, *Kampania zimowa w 2015 roku na Ukrainie*, Bydgoszcz 2017; *Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku. Tom IV*, red. M. Giętkowski, Ł. M. Nadolski, Bydgoszcz 2017.

Drugie wystąpienie, Jaremy Słowiaka, prezentowało znany epizod wojny wietnamskiej – upadek obozu Lang Vei. Wtedy to po raz pierwszy komuniści zastosowali czołgi (PT-76). W referacie zwrócono uwagę, że wiele faktów związanych z tym wydarzeniem pozostaje ciągle niejasnych.

Doktor Piotr Taras opisał historię wykorzystania psów przez siły zbrojne USA. Dzieje czworonożnych żołnierzy wzbudziły olbrzymie zainteresowanie słuchaczy. Psy z poświęceniem służyły i nadal służą na polach różnych wojen. Warto wspomnieć, że tylko w Wietnamie zginęło 240 psów zwiadowczych, które prowadziły kolumny amerykańskich wojsk.

Drugi panel dotyczył wojny Jom Kippur w 1973 r.. Pułkownik dr hab. Juliusz S. Tym ukazał charakterystykę wojskowo-geograficzną Wzgórz Golan w czasie tego konfliktu. Opisał teren, warunki atmosferyczne, a także system znajdujących się tam dróg. Wszystkie te elementy miały znaczący wpływ na działania walczących stron.

Kolejne trzy wystąpienia skoncentrowały się na historii izraelskiej przeprawy przez Kanał Sueski w czasie wojny Jom Kippur. Doktor Łukasz Przybyło przedstawił plany obu stron i ogólny przebieg walk. Prelegent podkreślił, że o wyniku operacji zadecydowała wyższość taktyki Sił Obronnych Izraela i generalnie lepsze wyszkolenie izraelskich żołnierzy. Doktor hab. Jarosław Centek zaprezentował bój izraelskiego 890 batalionu spadochronowego w pobliżu „Chińskiej farmy”, zwracając szczególną uwagę na błędy popełnione w czasie tej akcji, które doprowadziły do ciężkich strat wśród spadochroniarzy. Natomiast dr Łukasz Nadolski ukazał działania izraelskiego lotnictwa i sił lądowych wymierzone w egipski system przeciwlotniczej obrony raketowej. Prelegent podkreślił, że więcej raketowych baterii przeciwlotniczych zostało zniszczonych przez samoloty niż przez wojska lądowe, ale natarcie na zachodnim brzegu Kanału Sueskiego oczyściło szeroki pas ziemi z egipskiej obrony przeciwlotniczej, pozbawiając 3 Armię osłony przed nalotami.

Podczas następnego wystąpienia płk dr Wojciech Więcek przeanalizował taktykę wojsk lądowych we współczesnych operacjach militarnych. Prelegent zwrócił uwagę, że w wielu przypadkach konfrontacja nie oznacza dążenia do zniszczenia przeciwnika, a w czasie wojen i konfliktów zbrojnych dużą rolę odgrywają media. Referat wywołał interesującą dyskusję na temat przyszłości Wojska Polskiego.

Doktor Łukasz Jureńczyk zaprezentował okoliczności zaangażowania się Wielkiej Brytanii w interwencję zbrojną przeciw Mu'ammarowi

al-Kaddafiemu. Prelegent przeanalizował przyczyny finansowe i propagandowe działań Londynu.

W kolejnym referacie Michał Przybylak ukazał wpływ judaizmu i tradycji żydowskiej na wojskowość współczesnego Izraela. W ciekawym wystąpieniu opisał wiele aspektów tego zagadnienia, od kwestii żywieniowych przez nazwy broni po służbę ultraortodoksyjnych Żydów w Siłach Obronnych Izraela.

Jako ostatni pierwszego dnia konferencji wystąpił Zdzisław Krygier, opisując incydenty morskie między siłami USA a Iranem, które miały miejsce w ostatnich latach w Zatoce Perskiej. Autor zwrócił uwagę na rolę, jaką odegrał w tych wydarzeniach Korpus Strażników Rewolucji Islamskiej i jego flotyllę lekkich jednostek. Analiza ukazała wieloaspektowość incydentów morskich, w których wina za ich przebieg często nie była tak oczywista, jak można było początkowo sądzić.

Drugi dzień konferencji rozpoczął dr Stefan Pastuszewski, prezentując mało znane w Polsce pogromy wymierzone w serbską ludność Kosowa, które miały miejsce w 2004 r. Uczestniczyło w nich ponad 30 000 Albańczyków, którzy zabijali Serbów, a także niszczyli ich domy, cerkwie i cmentarze.

Doktor Tomasz Gliniecki ukazał „wojnę pomnikową”, która od kilku ostatnich lat toczy się między Polską a Rosją. Wykazał, że reakcja Moskwy na likwidację pomników ku czci Armii Czerwonej była zaplanowaną i skoordynowaną akcją, której ważnym celem było skłócenie Polaków.

Następne wystąpienie przedstawione przez Dariusza Siudę, opisywało II wojnę libańską w 2006 r. Prelegent, korzystając także z własnych doświadczeń uczestnika misji pokojowej ONZ na terenie Libanu, szczegółowo opisał walki podczas tego konfliktu, zwracając uwagę na błędy popełnione przez Siły Obronne Izraela.

Justyna Przyjemaska zaprezentowała zarys przebiegu wojny domowej w Kolumbii, która trwała w latach 1964–2016. Referat koncentrował się na przyczynach i skutkach tego krwawego konfliktu, a także na charakterystyce głównych organizacji partyzanckich w nim uczestniczących.

Wystąpienie Tadeusza Zawadzkiego dotyczyło wojny wyzwoleniczej Bangladeszu w 1971 r. Prelegent przeanalizował skład etniczny i religijny Indii Brytyjskich, przyczyny gospodarcze i społeczne wojny, a także przebieg operacji „Searchlight”.

Profesor dr hab. Krzysztof Kubiak opisał operację przeprowadzoną przez Australię na Wyspach Salomona w latach 2003–2007. Zwrócił uwa-

gę, że był to rzadki przypadek udanej interwencji stabilizacyjnej, która zakończyła konflikt etniczny. Pomimo międzynarodowego charakteru główną rolę w tych wydarzeniach odgrywała Australia, która obudowała państwowość Wysp Salomona poprzez działania przypominające w praktyce rekolonizację.

Ostatnie trzy wystąpienia dotyczyły czasów zimnej wojny. Doktor Wojciech Mazurek zaprezentował zagadnienie cieśnin czarnomorskich w planach wojennych ZSRR. Prelegent dostrzegł, że rosyjskie siły desantowe są obecnie tylko cieniem tych sprzed 1989 r.

Doktor Robert Rybak opisał zadania komponentu morskiego w czasie strategicznych ćwiczeń „Marzec 68”. Interesującą ciekawostką była informacja, że planowano wtedy desant nie tylko na terenie Danii, ale także Norwegii.

Ostatnie wystąpienie podczas konferencji, autorstwa dr. Zbigniewa Zielonki, dotyczyło ochrony wojska i ludności cywilnej w warunkach użycia broni jądrowej. Projekty władz PRL z tamtych czasów miały w znacznym stopniu charakter życzeniowy, a ich skuteczność wobec zmasowanych uderzeń nuklearnych na terenie Polski była wątpliwa. Olbrzymie wrażenie na uczestnikach konferencji zrobiła prezentacja ukazująca skutki wybuchu nad Warszawą zaledwie jednej bomby nuklearnej.

Taki był przebieg IV Konferencji naukowej „Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku”, w czasie której można było zapoznać się z referatami prezentującymi wysoki poziom naukowy. Poruszano na niej często mało znane zagadnienia, ale równie ważne jak prezentacje były dyskusje i rozmowy uczestników, które jak zwykle przedłużały czas konferencji. Pomimo to, niezmiennie, pozostaje to bardzo ważny element spotkań naukowców w Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy.

Lukasz Mamert Nadolski

Noty o autorach

Kamil Anduła (kamil.andula@gmail.com) – magister historii, doktorant na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania naukowe: najnowsza historia wojskowa Europy Środkowo-Wschodniej, szczególnie ludowego Wojska Polskiego. Autor monografii *I. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte na froncie (1943–1945)* (Warszawa 2015).

Irina Borisowna Bielowa (Ирина Борисовна Белова; irina-25.01@mail.ru) – doktor nauk historycznych, profesor Katedry Najnowszej Historii Ojczyźnianej Kałuskiego Państwowego Uniwersytetu im. K. E. Ciołkowskiego w Kałudze (Rosja). Zainteresowania naukowe: historia Rosji w pierwszych dekadach XX w., historia I wojny światowej. Autorka przeszło 100 publikacji naukowych, w tym monografii *Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г.* (Moskwa, 2011), *Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг.* (Moskwa, 2014).

Rusłana Piotrowna Dawydiuk (Давидюк Руслана Петрівна; davrus63@gmail.com) – doktor nauk historycznych, profesor Katedry Historii Ukrainy Rowieńskiego Państwowego Humanistycznego Uniwersytetu w Równem (Ukraina). Zainteresowania naukowe: ukraińska emigracja polityczna, ziemie zachodnioukraińskie w latach 20. i 30. XX w., polityka władz sowieckich i represje wobec ukraińskiego ruchu niepodległościowego na Ukrainie Zachodniej.

Damian Kardys (damiankardys@gmail.com) – mgr historii, doktorant Instytutu Historii na Uniwersytecie Rzeszowskim. Zainteresowania naukowe: stosunki polsko-ukraińskie w okresie II wojny światowej. W latach 2013–2014 badania

swe prowadził także przy współpracy ze Lwowskim Uniwersytetem im. Iwana Franki. Artykuł *Międzynarodowy kontekst zbrodni wołyńskiej* jest rezultatem badań przeprowadzonych przede wszystkim na podstawie materiałów źródłowych pochodzących z ukraińskich archiwów.

Tatiana Kuznecova (Татьяна Кузнецова; tatjana.kuzneciva@du.lv) – doktor habilitowany historii, docent w Katedrze Historii na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu w Dyneburgu (Łotwa). Sfera jej zainteresowań naukowych to filozofia historii, wymiar kulturowy historii społecznej i politycznej (Łotwa w pierwszych trzech dekadach XX w.), recepcja przeszłości. Autorka artykułów z zakresu teorii historii, problemów analizy źródeł historycznych, różnych aspektów pamięci historycznej Łotyszy oraz systemu ideologicznego w okresie międzywojennym.

Piotr Mikietyński (piotr.mikietynski@uj.edu.pl) – doktor habilitowany, pracownik naukowo-dydaktyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Zainteresowania naukowe: historia wojskowa XIX i XX w., szczególnie Europy Środkowo-Wschodniej, biografistyka wojskowa, źródłoznawstwo historyczno-wojskowe.

Łukasz Mamert Nadolski (mamertnad@wp.pl) – doktor, historyk, kustosz w Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy. Obszary badawcze: konflikty zbrojne po II wojnie światowej, szczególnie na Bliskim Wschodzie, walki powietrzne nad Wietnamem Północnym oraz Falklandami. Autor i współautor kilkunastu książek oraz licznych artykułów naukowych i popularnonaukowych. Redaktor „Militariów Pomorskich” oraz cyklu studiów „Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku”.

Irina Nikulina (Ирина Никулина; innikulina@mail.ru) – profesor doktor habilitowany, pracownik naukowo-dydaktyczny Ałtajskiego Państwowego Uniwersytetu Technicznego im. Iwana I. Połzunowa w Barnaule (Ałtajski Kraj – Rosja). Zainteresowania naukowe: historia Syberii i Polaków na Syberii, dzieje Kościoła w Rosji, dzieje i współczesność Ałtaju.

Magda Pabin-Majchrzak (magdapabin@gmail.com) – magister wschodoznawstwa, doktorantka w Instytucie Wschodnim Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W jej zainteresowaniu badawczym znajdują się zagadnienia związane z polityką bezpieczeństwa obszaru postradzieckiego oraz rosyjskie idee imperialne. Współpracuje z czasopismem „Historia@Teoria”. Jest stypendystką Santander Universidad.

Артем Папакін (artempapakin@gmail.com) – kandydat nauk historycznych, asystent na Wydziale Historycznym Narodowego Uniwersytetu Kijowskiego im. Tarasa Szewczenki w Kijowie (Ukraina). Specjalizuje się w historii stosunków polsko-ukraińskich w XX w. oraz narodowych formacji wojskowych na Ukrainie.

Aleksander Radziuk (Александр Радюк; radzjuk@gmail.com) – doktor nauk historycznych (PhD in history). Pracownik naukowo-dydaktyczny Państwowej Akademii Rolniczej w Grodnie (Białoruś). Naukowe pole zainteresowań: polityka caratu na ziemiach Białorusi w XIX w. i historia życia codziennego.

Waldemar Rezmer (wre@umk.pl) – profesor zwyczajny doktor habilitowany nauk humanistycznych, kierownik Zakładu Historii Wojskowej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania badawcze: najnowsza historia wojskowa Polski i państw ościennych

Anna Wajler (a.wajler@muzeum.grudziadz.pl) – magister historii, starszy kustosz w Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu. Zainteresowania naukowe: historia Grudziądza, historia kawalerii polskiej XX w. Sekretarz Rady Fundacji na Rzecz Tradycji Jazdy Polskiej w Grudziądzu.

Andrij Anatolinowicz Żiwruk (Андрій Анатолійович Жив'юк – derzhy60@gmail.com) – kandydat nauk historycznych, pracownik naukowo-dydaktyczny Międzynarodowego Ekonomiczno-Humanistycznego Uniwersytetu im. Stepana Demiańczuka w Równem (Ukraina). Zainteresowania naukowe: historia Ukrainy w XX w., partyjna nomenklatura i procesy sowietyzacji zachodniej Ukrainy, polityczne represje władz sowieckich w zachodnich obwodach Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej.

Lubow Żwanko (Лубов Жванко; zhvan2012@gmail.com) – profesor doktor habilitowany, dyrektor Ukraińsko-Polskiego Centrum Kultury i Edukacji Narodowego Uniwersytetu Gospodarki Miejskiej im. O. M. Beketowa w Charkowie. Jej zainteresowania badawcze skupiają się na ukraińskiej i powszechnej historii najnowszej. Autorka prac poświęconych problematyce uchodźców w czasie I wojny światowej oraz Polakom na terenie Charkowa i wschodniej Ukrainy. W 2017 r. laureatka Nagrody im. Iwana Wyhowskiego.

